

**LATVIJAS UNIVERSITĀTE
HUMANITĀRO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
LATVISTIKAS UN BALTISTIKAS NODAĻA
LATVIEŠU UN VISPĀRĪGĀS VALODNIECĪBAS KĀTEDRA**

Rakstu krājums

**LATVISTIKA UN SOMUGRISTIKA LATVIJAS
UNIVERSITĀTĒ
LATVIAN STUDIES AND FINNO-UGRISTICS AT THE
UNIVERSITY OF LATVIA**

Rīga 2010

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Citējumos atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2010

**LATVISTIKA UN SOMUGRISTIKA LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ /
LATVIAN STUDIES AND FINNO-UGRISTICS
AT THE UNIVERSITY OF LATVIA**

Redkolēģija / Editorial board

Dr. philol., asoc. prof. Andra Kalnača (Latvijas Universitāte), galvenā redaktore

Dr. philol., prof. Ilze Rūmniece (Latvijas Universitāte)

Dr. philol., doc. Ilze Lokmane (Latvijas Universitāte)

Dr. philol., doc. Juris Grigorjevs (Latvijas Universitāte)

Dr. habil. philol., prof. Dace Markus (Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības
augstskola)

Dr. habil. philol. Ojārs Bušs (Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts)

Dr. philol., doc. Magdalēne Hilmane (*Magdalene Huelmann*, Vestfāles Vilhelma
universitāte, Minstere, Vācija)

Dr. philol., doc. Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*, Šauļu Universitāte, Lietuva)

**LATVISTIKA UN SOMUGRISTIKA LATVIJAS
UNIVERSITĀTĒ /
LATVIAN STUDIES AND FINNO-UGRISTICS AT THE
UNIVERSITY OF LATVIA**

SATURA RĀDĪTĀJS

LINDA APSE

**Valodas morfoloģiskā, sintaktiskā un semantiskā apraksta konceptuāli
atšķirīgais raksturs**

*Distinguishing the Conceptually Different Levels of Language Description –
Morphology, Syntax and Semantics*

ANITA BUTĀNE

Kalku analīze: pētījumi Latvijas Universitātē

Analysis of Calques: Studies within the University of Latvia

JURIS GRIGORJEVS

Latviešu valodas līdzskaņu klasifikācija

Classification of the Latvian Consonants

BAIBA IVULĀNE

Darbības vārds DERĒT modālā lietojumā

Modal Use of the Latvian verb DERĒT ‘to suit, to be useful’

ANDRA KALNAČA

Partikula *it kā* un modalitāte

*Particle *it kā* ‘as if’ and Modality*

LIENE KALVIŠA

Atstāstījuma izteiksme un modalitāte
Relative Mood and Modality

ILZE LOKMANE

Vārdu secības funkcijas latviešu valodā
Functions of Word-Order in Latvian

ANDA MEISTERE

Sieviešu dzimuma gramatiskie rādītāji publicistikā
Grammatical Indicators of Female Sex in Mass Media

EILA MUSTAPARTA

Helsingin Sanomien Latvia-metaforat vuoden 2009 alussa
Laikraksta "Helsingin Sanomat" metaforas par Latviju 2009. gada sākumā
Metaphors about Latvia in the Newspaper "Helsingin Sanomat" in the Beginning of 2009

GUNTA NEŠPORE

Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā saistāmība: lokālas nozīmes semantiskās lomas
Semantic Valency of Non-agentive Motion Verbs: Semantic Roles with Local Meaning

KRISTĪNE RADJUŠKINA, INESE RADJUŠKINA

Jānis Endzelīns Latvijas Universitātē (1920. gada jūnijs – 1940. gada jūnijs)
Jānis Endzelīns in the University of Latvia (June 1920 – June 1940)

BAIBA SAULĪTE

Vārdu secības un aktuālā dalījuma pētījumi latviešu valodniecībā
Research into the Word Order and Functional Sentence Perspective in Latvian Linguistics

INTA URBANOVIČA

Paronīmi latviešu terminoloģijā

Paronyms in Latvian Terminology

LĪGA VOGINA

Teikuma dziļās un virsējās struktūras pētījumi Latvijas Universitātē

Sentence Deep and Surface Structure Investigations at the University of Latvia

**LATVISTIKA UN SOMUGRISTIKA LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ /
LATVIAN STUDIES AND FINNO-UGRISTICS AT THE UNIVERSITY OF LATVIA**

Ievads

2009. gadā LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedrā tikuši īstenoti divi Latvijas Universitātē reģistrēti zinātniski projekti – *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē: pētījumi gramatikā II* (projekta vadītāja Andra Kalnača) un *Latviešu valoda mūsdienu kultūras situācijā IV* (projekta vadītāja Ilze Lokmane).

Abu projektu zinātniskais darbs noritējis vairākos virzienos. Pirmkārt, LU 67. konferences latviešu valodniecības sekcijā (12.02.2009.) nolasīta virkne ar abiem projektiem saistītu referātu, piemēram, Ilzes Lokmanes, Jura Grigorjeva, Andras Kalnačas, Baibas Saulītes, Guntas Nešpores, Līgas Voginas un Anitas Butānes pētījumi latviešu valodniecībā.

Otrkārt, LU 67. konferences somugristikas sekcijā (13.02.2009.) par Latvijas tēla metaforisku atspoguļojumu Somijas laikrakstos referējusi Eila Mustaparta (*Eila Mustaparta*). E. Mustapartas publikācija sagatavota somu valodā, lai būtu izmantojama kā mācību materiāls LU Somugru bakalaura studiju programmas studentiem. Rakstam pievienots kopsavilkums latviešu un angļu valodā.

Treškārt, lai latviešu valodas un valodniecības faktus būtu iespējams skatīt plašākā kontekstā, projektu īstenošanā pieaicināta Linda Apse no LU HZF Anglistikas nodaļas ar pētījumu kognitīvajā lingvistikā, kā arī LU Baltu filoloģijas maģistra programmas 2009. gada absolventes Liene Kalviša, Anda Meistere, Kristīne un Inese Radjuškinas ar respektējamiem pētījumiem teorētiskajā gramatikā un latviešu valodniecības vēsturē, kas, pateicoties zinātniskās domas un faktu novitātei, iekļauti rakstu krājumā „Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē”.

Rakstu krājumā „Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē” tādējādi ir apkopoti gan LU 67. konferences latviešu valodniecības un somugristikas sekcijas materiāli, gan Baltu filoloģijas maģistrantūras absolventu zinātniskais darbs, kas noteikti sniegs daudz jaunu ideju gan pieredzējušiem valodniekiem, gan dažādu filoloģisku programmu studentiem un citiem interesentiem.

Rakstu krājuma sastādītāja un zinātniskā redaktore pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā.

27.02.2010.

Andra Kalnača,
rakstu krājuma sastādītāja un zinātniskā redaktore

VALODAS MORFOLOĢISKĀ, SINTAKTISKĀ UN SEMANTISKĀ APRAKSTA KONCEPTUĀLI ATŠKIRĪGAIS RAKSTURS

Distinguishing the Conceptually Different Levels of Language

Description – Morphology, Syntax and Semantics

Linda Apse

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Anglistikas nodaļa

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

lapse@lanet.lv

Valodas kā kompleksas sistēmas apraksts parasti tiek veikts vairākos līmeņos (fonoloģijas, morfoloģijas, sintakses, semantikas un pragmatikas), kur katram no šiem līmeņiem tiek izmantotas specifiskas valodas analīzes kategorijas. Kopš ģeneratīvo gramatiku popularitātes pieauguma vērojams, ka sintakses līmenis skaidro arī tādas valodas parādības, kuras varētu atstāt morfoloģijas un semantikas ziņā. Šāds nošķirums ļautu vienkāršot valodas apraksta sistēmu. Lai to īstenotu, dažādiem valodas līmeņiem nebūtu noteikti jāizmanto līdzīgas apraksta kategorijas un mehānismi. Gan teorētiski, gan empīriski pamatota šķiet pieeja, kur valodas vārdu krājums tiek šķirts no sintakses, bet semantiskais līmenis tiek skaidrots, izmantojot kognitīvas kategorijas.

Atslēgvārdi: Leksikālisma hipotēze, priedēkļverbi, kognitīvisms, leksēma, konstrukcija, tēlu shēmas, kognitīvas matricas

Ievads

Šī raksta mērķis ir apskatīt virkni argumentu, kas pamato pieņēmumu, ka valodas teorijā sintakses un morfoloģijas procesi un likumsakarības nebūtu jāskata tiešā saistībā ar valodas semantiku. Šāda nostāja paredz, ka nedz sintakse, nedz morfoloģija neģenerē struktūras, kuras interpretē valodas semantikas līmenis, bet uzskata, ka semantiskajam valodas līmenim ir sava autonoma struktūra un pastāv mijiedarbības procesi (likumi) starp sintaktisko/morfoloģisko līmeni un valodas semantiku. Šādā veidā valodas nozīme netiek atvasināta no valodas sintaktiskās un morfoloģiskās struktūras, bet gan balstās kādā autonomā sistēmā. Raksta autore uzskata, ka valodas semantiku vajadzētu aprakstīt un skaidrot, izmantojot kognitīvas valodas apraksta metodes, jo autores valodas izpratnes pamatprincips ir pieņēmums, ka sintaktiskais un morfoloģiskais valodas līmenis ir valodas struktūru (t.i. zīmju sistēmas) raksturojoša valodas dimensija, bet semantiskais valodas līmenis – cilvēka apziņas mehānismu

procesu atspoguļojums, kur nozīme, kas fiksējama valodā, ir tikai viens no nozīmju veidiem. Jāuzsver, ka šāds valodas līmeņu šķīrums ir pretstatā tradicionālajām ģeneratīvās gramatikas teorijām, kurās sintakses struktūru interpretācija ģenerē nozīmi. Raksta empīriskais materiāls ir angļu un latviešu valodas prievārdi, latviešu valodas verbu priedēkļi un - nelielā mērā - angļu valodas morfēmvardi¹, un angļu un latviešu apstākļa vārdi.

1. Specifiski vārdu krājuma leksēmu struktūras kompozicionālie procesi.

Valodas teorijās ir divi atšķirīgi pieņēmumi:

- 1) leksēmu morfoloģiskā struktūra ir uz sintaktiskiem procesiem balstīta morfēmu savienošanās;
- 2) leksēmu morfoloģiskā struktūra kvalitatīvi atšķiras no sintaktisko procesu principiem (Aronoff 2007).

Pirmajā gadījumā morfēmu saistīšanās tiek skaidrota kā process, kas atkarīgs no teikuma sintakses. Piemēram, leksēmas *saņemt* priedēklis *sa-* izriet no teikuma nozīmes, ja darbībai piemīt veida nozīme. Šādā skatījumā attiecīgās leksēmas morfoloģiskā uzbūve ir tieši atkarīga no teikuma sintaktiskajām pazīmēm – šajā gadījumā – veida semantikas. Ne tikai morfoloģijas atkarība no sintakses ir šī pirmā pieņēmuma būtība. Šāda morfoloģisko procesu izpratne arī paredz, ka morfēmu saistīšanās principi ir identiski sintaktiskajiem saistīšanās principiem, t.i. leksēmu un vārdkopu sintaksei. Piemēram, leksēmas *pieņemt* struktūra tiek ģenerēta, savienojot verba *ņemt* nozīmi ar priedēkļa *pie-* nozīmi, iegūstot morfoloģiski kompleksu leksēmu *pieņemt*.

Otrajā gadījumā leksēmu morfoloģiskā struktūra ir autonoma sistēma. Leksēmas tiek uzskatītas par vārdu krājuma sastāvdaļu, kas, savukārt, ir lielā mērā no attiecīgās valodas (t.i. zīmju sistēmas) specifiskiem lietošanas paradumiem atkarīgs valodas slānis. Piemēram, bieži vien leksēmu *atņemt* (*atņemt sievu*) un *noņemt* (*noņemt sievu*) semantika neatspoguļo kādas ar formālu vai kādu citu loģiku skaidrojamus procesus,

---

¹ Morfēmvarde ir angļu valodas *particle* latviskojums. Morfēmvarde ir ar verbu semantiski un sintaktiski saistītā morfēma frazālajos darbības vārdos (piemēram, *let [down]*, *give [up]*). Morfēmvārdu angļu valodā var uzskatīt vai nu par atsevišķu vārdšķiru, vai homīmu prievārdu paveidu, kad morfēmvardam ir specifiska prievārda funkcija.

bet gan ir atkarīga no valodas lietotāju paradumiem un tradīcijām. Viena vai otra priedēkļa izvēle šajā situācijā nav ne sintakses, ne morfoloģijas motivēta, bet gan visdrīzāk – uz atmiņas procesiem balstīta valodas lietojuma nosacītība. Šis skaidrojums tad arī ir pamatā no sintakses neatkarīga vārdu krājuma hipotēzei, jo tas atspoguļo valodas lietojuma tradīcijas pusi – zīmju un to nozīmju savstarpējo nosacītību (Sosiņa valodas teorija), kur leksēmas tiek glabātas atmiņā un lietotas, kad tās nepieciešamas semantiskās un sintaktiskās struktūras izteikšanai. Piemēram, lai izteiktu nozīmi PIENĒMĒT LĒMUMU, semantiskais valodas slānis paredz zīmi, kas izsaka darbību, un zīmi, kas izsaka objektu. Sintaksē tas tiek izteikts ar pārejošu verbu un tā obligāto papildinātāju. Lai piepildītu sintaktisko struktūru, no vārdu krājuma (ar atmiņas palīdzību) tiek izvēlēta attiecīgā leksēma, kurai ir kādas semantiskas un sintaktiskas specifiskācijas, šajā gadījumā – nozīme, bet verbam – pārejamības pazīme, kas ļauj piesaistīt darbības objektu. Balstoties uz šiem argumentiem, nākamajā diskusijas sadaļā tiks pamatots, kāpēc pilnībā iespējams piekrist neatkarīgavārdu krājuma un tā īpašas struktūras (morfoloģijas) hipotēzei.

Sintaktiski atkarīgas morfoloģijas teorijai ir kāds īpaši būtisks arguments: leksēmu galotnes (formveidošanas morfēmas) ir sintakses nosacītas. Piemēram, divdabja *saņemts/ta* (*sūtījums ir saņemts/vēstule ir saņemta*) izskaņa *-ts* vai *-ta* ir atkarīga no teikuma priekšmeta dzimtes un šo teikuma locekļu saskaņošanas likuma, kādu to paredz latviešu valodas gramatiskā sistēma. Tātad šis process ir teikuma līmeņa sintaktiska parādība. Savukārt, ir virkne argumentu, kas apšaubā “morfoloģija ir sintakses apakšsistēma” skatījuma pamatotību. Viens no argumentiem ir iepriekšminētais valodas teorijās aprobētais uzskats, ka vārdu krājums nav ģeneratīva sistēma (vismaz ne tādā ģeneratīvisma izpratnē, kāda tiek piedēvēta sintaktiskām struktūrām), bet uz atmiņu un valodas lietošanas paradumiem balstīts valodas zīmju/vārdu krājums. Šādu uzskatu pauduši ne tikai funkcionālisma teoriju piekritēji, bet arī agrīnie ģeneratīvistu (Chomsky 1970), kuri uzskatīja, ka semantiski motivētu sintaktisku struktūru matricās tiek ievietots leksiskais materiāls un atsaukts atmiņā, nevis ģenerēts, balstoties uz skaidri un bez izņēmuma gadījumiem formulētos saistīšanās likumos, kādi tie ir sintaksei. Leksikālisma hipotēze ģeneratīvajām teorijām bija kā aksioma, kas noteica vārdu krājuma autonomiju. Tomēr atšķirībā no tā sauktās 20.gadsimta 70.gadu “klasiskās Leksikālisma hipotēzes” (Jackendoff 1975, Aronoff

1976), kur sintaksei nepieejamās vai no sintaktiskajiem procesiem neatkarīgās leksiskās vienības bija vārdu saknes, tad šobrīd Leksikālisma hipotēze tiek attiecināta uz visu leksēmu pilnībā, izņemot formveidošanas morfēmas (Aronoff 2007, 803)². Gan toreiz, gan šobrīd, kad vērojama leksikālisma atdzimšana (skat. Aronoff *ibid.*), viens no šīs teorijas virzīšanas pamatargumentiem ir idiomātiskas valodas konstrukcijas, kuru nozīme nav kompozicionāla, kā arī nemotivētas semantikas esamība, piemēram, angļu valodas verba un morfēmvarda konstrukcijās (piemēram, *to [let down] an old friend* ‘pievilt vecu draugu’). Latviešu valodā ir virkne priedēkļverbu, kuru semantiku būtu grūti vai pat neiespējami skaidrot ar kādas ģeneratīvas morfoloģiskas sistēmas palīdzību, pieņemot, ka verba *pieņemt* struktūru nosaka priedēkļa *pie-* un verba *ņemt* savienošanās likums. Ir skaidri redzams, ka *pieņemt* nav semantiski kompozicionāla leksēma, jo priedēklis *pie-* ir daudznozīmīgs. Priedēklis *pie-* var izteikt vietas nozīmi – *pieņemt pie sevis* vai kādu pārnestu nozīmi – *pieņemt nosacījumus*. Nav šaubu, ka arī pārnesto nozīmi varētu skaidrot kā vietas nozīmes paplašinātu (metaforisku) nozīmi, kas visdrīzāk arī ir leksēmas izcelsmes skaidrojums. Šeit tiks pievērsta uzmanība kādam nozīmīgam valodnieciskās (arī zinātnes plašākā skatījumā) domāšanas principam - valodas apraksta un skaidrojuma modeļi ir abstrakcijas, kas ļauj izprast attiecīgo sistēmu, bet tas nenozīmē, ka tieši šāda šī sistēma ir reprezentēta cilvēka apziņā (Mandler 1992). Mūsu gadījumā un Leksikālisma hipotēzes aizstāvības retorikas sakarā raksta autore uzskata, ka leksēmas ir neatkarīgas, morfoloģiski pabeigtas, un atmiņas darbinātas valodas vienības, kas veido valodas vārdu krājumu. Šāda nostāja atrisina polisēmijas jautājumu, uzskatot, ka leksēma, kurai ir vairākas līdzīgas nozīmes, nebūtu atspoguļojama vārdu krājumā kā nozīmju tīkls, kur nozīmes ir savstarpēji saistītas, un kur viena no nozīmēm ir pamatnozīme.

Nozīmju savstarpējās atkarības shēmas ir pamatots semantisks skaidrojums, bet tas nenozīmē, ka attiecīgajā valodas lietošanas situācijā valodas lietotāja apziņā darbojas šāda shēma, izvēloties attiecīgo leksēmu. Uz Leksikālisma hipotēzes balstoties, iespējams apgalvot, ka, piemēram, leksēmas *palikt* izvēle konstrukcijās *palikt skolā*

---

² M.Aronofs (Aronoff 2007:803) apraksta termina ‘leksēma’ būtību. M.Aronofa skatījumā leksēma ir kompleksa valodas vienība, kuras struktūra ietver gan sintaktiskās, gan semantiskās šīs valodas vienības pazīmes.

un *palikt kaut ko zem galda* ir attiecīgās konstrukcijas nozīmes nosacīta un īstenojas ar vārdu krājuma palīdzību.

Ja pieņemam, ka iepriekšminētā argumentācija neatkarīgas morfoloģijas kā vārdu krājuma sastāvdaļas pastāvēšanai ir empīriski un teorētiski pamatota, būtu jāizprot, kā leksēmu morfoloģijā skaidrojamas formveidošanas morfēmas (kas ir sintakses nosacītas). Šis jautājums ievada nākamo šī raksta sadaļu, kurā tiks noskaidrots, kāda ir sintakses valodas līmeņa būtība un tā neatkarība no morfoloģiskā un semantiskā valodas aspekta.

2. Sintakse kā konstrukciju saistīšanās mehānisms.

Šajā raksta sadaļā, balstoties uz Leksisma hipotēzes uzstādījumiem, tiks izmantota A. Goldbergas Konstrukciju gramatikas (Goldberg 2006) un uz šīs bāzes atvasinātās kognitīvi orientētās valodu teorijas) tēze par *konstrukciju* kā valodas pamatvienību, argumentējot, kā teorētiski un empīriski vārdarināšanas morfoloģija ir vārdu krājuma sastāvdaļa, bet vārdformu morfoloģija – sintakses daļa.

Atgriežoties pie iepriekš rakstītā, kā galveno secinājumu tiks piedāvāts šāds pieņēmums: vārdarināšanas morfoloģija ir leksikona sastāvdaļa, uz kuru neattiecas sintaktiskie procesi. Lai gan vārdarināšanas procesi vismaz teorētiski atspoguļo kaut kāda veida morfēmu saistīšanās mehānismu, nav pamata uzskatīt, ka šis process ir lineāri kompozicionāls. Lai gan iepriekš minēts, ka šis leksēmu struktūras līmenis ir ar valodas vārdu krājumu saistīta parādība, nav ticis piedāvāts skaidrojums, kā tieši leksēmas rodas un sasaistītas ar attiecīgo nozīmju izteikšanu. Dž. Pustejovska Ģeneratīvā leksikona (Pustejovsky 1995) teorija ir viens no iespējamajiem skaidrojumiem, kuru varētu apskatīt kādā citā pētījumā par vārdu krājuma struktūru un tā sasaisti ar valodas sintaksi un semantiku. Formveidošana, savukārt, ir sintaktiski motivēta morfoloģijas daļa. Atsaucoties uz M. Aronofu (Aronoff 2007, 805), rakstā tiek piedāvāts arējās un iekšējās morfoloģijas šķērums.

M. Aronofs (Aronoff *ibid.*) skaidro jēdziena *leksēma* būtību, norādot, ka leksēma ietver sintaktisku un semantisku īpašību kopumu. Piemēram, leksēmai *pieķerties* ir semantiskais apraksta līmenis, kas norāda, kādu nojēgumu šī leksēma izsaka (diskusiju par leksēmu semantiku sk. nākošajā raksta sadaļā) un sintaktiskais apraksta

līmenis, kas nosaka, ka, īstenojot attiecīgo, šīs leksēmas relāciju struktūra paredz, ka tā tiek lietota kopā ar obligāto papildinātāju (*pieķerties [kaut kam]*). Savukārt, leksēmas forma *pieķērusies (es esmu pieķērusies)* ir ārējās morfoloģijas procesu rezultāts, kurš izriet no sintakses noteiktā uzstādījuma par verba formu saliktajā laikā un verba saskaņošanu ar teikuma priekšmetu pēc tā dzimtes un skaitļa. Visspēcīgākais šādas pieejas arguments ir šāds: leksiskā semantika netiek sapludināta ar formu jeb funkcionālo semantiku, kas gan intuitīvi, gan empīriski ir spēcīgs arguments.

Pēdējo gadu ģeneratīvās gramatikas teorijas ir zināmas kā sintaktiski centrētas valodas teorijas, kur visa iespējamā valodas struktūra tiek nodota sintakses ziņā. Šis ir loģisks iznākums ģeneratīvo gramatiku pamatprincipam, kur viss, kas vien var tikt ģenerēts, tiek reprezentēts valodas sintaksē. Šāda pieeja ir radījusi virkni komplicētu sintaktisku matricu, kurās ir neskaitāmi apakšmehānismi, kas nosaka vārddarināšanu, formveidošanu un pat arī nozīmes ģenerēšanos šo neskaitāmo sintaktisko operāciju rezultātā. Minimālisma programma (Chomsky 1995) ir mēģinājums vienkāršot šos procesus, bet sintakses vieta un nozīme valodas struktūrā nemainīgi paliek galvenā. Pretēji šai pieejai virkne valodnieku strādā pie Konstruktiju gramatikas modeļa kā ne tikai gramatikas, bet vispārīga valodas teorijas modeļa (skat. Goldberg 2006). Šo teoriju pamatā ir pieņēmums, ka nozīmi reprezentē simboliska valodas vienība – konstrukcija, ietverot sevī īpašību kopumu, kas nosaka tās nozīmi un lietojumu. Konstrukcija šādā izpratnē ir identiska M. Aronofa Leksikālisma hipotēzes *leksēmai*. Pēc šī raksta autores domām, termins *konstrukcija* precīzāk atspoguļo iecerēto termina jēgu un mazina risku pārprast termina *leksēma* lietojumu attiecīgajā kontekstā, jo *leksēma* ir dažādās teorijās atšķirīgi lietots jēdziens. Lai ilustrētu, kā konstrukcija darbojas valodas vidē, piemēram izraudzīts piedēkļverbs *nostāties* vārdu savienojumos *nostāties uz savām kājām*, *nostāties rindas galā* un *nostāties sava drauga pusē*. Konstruktiju gramatika paredz, ka katrā no šiem piedēkļverba lietojumiem *nostāties* ir kā neatkarīga (no citiem lietojumiem) konstrukcija ar savu neatkarīgu semantiku – tiešu nozīmi savienojumā telēns *nostājies uz savām kājām*, metaforisku/idiomātisku savienojumā *nostāties uz savām kājām*, telpisku savienojumā *nostāties rindas galā* un telpiski atvasinātu piemērā *nostāties drauga pusē*, kas neizriet no vienas nozīmes otrā (semantiskā specifikācija ‘telpiski atvasināts’, kuru lietoju nozīmes aprakstam nenorāda uz šo divu nozīmju saistību, bet ir viens no

veidiem kā vārdiski raksturot attiecīgo nozīmi). Attiecīgajām konstrukcijām ir specifiskas sintaktiskās īpašības katrā konkrētajā gadījumā - fiksēta sintakse piemērā *nostāties uz savām kājām*, kur piedēkļverbs savienojas ar konkrētu prievārda pārvaldītu savienojumu *uz savām kājām* un adverbīālu nozīmi izsakoši savienojumi abos pārējos gadījumos, bet ar ierobežojumu, ka piemērā *nostāties rindas galā* apstāklim ir vietas nozīme, bet piemērā *nostāties drauga pusē* apstāklim ir ar vietas nozīmi lietota dzīva būtne.

Jāuzsver, ka teorētiskā jēdziena *konstrukcija* jēgu un lietojumu plašākā valodas teorijas kontekstā varētu risināt vairākos virzienos: piemēram, cik apjomīga var būt viena konstrukcija; vai pieņemot konstrukciju kā valodas pamatvienību mēs nemazinām sintaktisko procesu nozīmību utt. Šie un citi jautājumi ir aktuāli, bet nemaina šajā rakstā risināmās problēmas vadlīniju, proti, par divu līmeņu morfoloģiskām parādībām – no sintakses neatkarīgām un no sintakses atkarīgām. Šāda sintakses un morfoloģijas nošķiršana ļauj atgriezties pie sākotnējā sintakses pamatuzdevumu formulējuma: “sintaktiskā apraksta pamatuzdevums ir skaidrot teikuma locekļu struktūru un sintaktiskās attieksmes, kādā šie locekļi atrodas” (Miller 1985, 1). Raksta autores viedoklis par formveidošanas morfoloģijas attieksmē ar sintaksi ir: formveidošanas morfoloģija vārdisko vai ar valodas formu izsaka strukturālas attieksmes. Piemēram, teikuma locekļu saskaņošana norāda uz šo teikuma locekļu savstarpējo semantisko atkarību, vai, teiksim, obligātā papildinātāja un verba kā attiecīgās konstrukcijas pārvaldītāja attieksmes utt. Šīs attieksmes neattiecas uz leksēmas semantiku, kas vārdisko kādu nojēgumu reālajā pasaulē, bet gan uz to, kādās attieksmēs nostājas atsevišķi nojēgumi, veidojot propozicionālu nojēgumu (piemēram, leksēmu savstarpējās attieksmes, kas raksturo propozīciju *Nav jēgas nosist laiku*, kur propozīcijas nozīme izriet no leksēmu sintaktiskajām attieksmēm. Citās sintaktiskās attieksmēs propozīcija iegūtu citu jēgu, bet ne vienmēr, jo valodas pragmatika neparedz kāda konkrēta nojēguma iespējamību. Piemēram, *Nav laika nosist jēgu*).

Līdz šim rakstā diskutētie jautājumi ir skatīti pēc iespējas plašākā spektrā, lai parādītu problēmjautājuma teorētisko nozīmīgumu valodas teorijā kopumā. Lai uzsvērtu diskusijas empīrisku nozīmīgumu, šīs apakšnodaļas secinājumi tiek attiecināti uz specifiskām verbu leksēmām – piedēkļverbiem. Vairums piedēkļverbu ir daudznozīmīgas leksēmas. Ne visu leksēmu semantiku var pamatot kā izrietošu no

kādas pamatnozīmes. Ne visu leksēmu darināšanu varam skaidrot kā lineāri kompozicionālu, kur vairāku morfēmu semantika savienojumā iegūst kādu citu konkrētu semantiku (piemēram, morfēmas *sa-* semantika saistībā ar verbu *tikt – satikt*, kur *sa-* visdrīzāk vairs nav uzskatāms par priedēkli, bet gan par daļu no leksēmas celma, jo vārdiem *tikt* ‘nokļūt’ un *satikt* ‘sastapt’ vājinājusies savstarpējā motivācija).

Nav nedz teorētiska, nedz empīriskā pamata uzskatīt, ka leksiskā semantika būtu jāapraksta ar tādām pašām teorētiskajām kategorijām, kādas tās ir funkcionālajai semantikai. Pieņemot iepriekš minētās tēzes, iespējams aplūkot latviešu priedēkļverbus vairākos analīzes līmeņos – leksiskās īpašības šķirti no sintaktiskajām īpašībām, un, visbeidzot, domāt par to, kā atspoguļot šādu verbu nozīmi pretstatā to struktūrai. Raksta noslēguma sadaļā konceptuālā (ne izstrādāta modeļa) formā tiks piedāvāts iespējams skatījums uz priedēkļverbu semantiku. Tas attiecas uz semantiku kopumā, ne tikai uz priedēkļverbiem.

3. Leksēmu semantikas apraksts kognitīvā skatījumā.

Šķiet, ka formālās semantikas modeļi dabiskās valodas nozīmju skaidrojumam nav izturējuši ne kritiku, ne spējuši modelēt leksēmu nozīmi tā, lai attiecīgais modelis ietvertu visas valodā ietvertās nozīmes. K. R. Koventrijs un S. C. Garrods (Coventry & Garrod 2002, 15-35) dod plašu pārskatu par to, kā nedz formālā semantika, nedz uz semantisko īpašību aprakstu balstīti semantikas modeļi nav spējuši analizēt, piemēram, angļu prievārdu semantiku. Prievārdi ir īpaši daudznozīmīgi, kā arī saistīti ar vārdšķiru homonīmiju (piemēram, prievārds *in* [in the hall], morfēmvārds *in* [give in], apstākļa vārds *in* [come in]). Lai gan latviešu valodā morfoloģijas likumi mazina gramatisko homonīmu daudzumu valodā, tomēr sastopam šādu parādību arī šī raksta empīriskā materiāla, t.i. priedēkļverbu sakarā – *pie-* kā priedēklis un *pie* kā prievārds. Viens no risinājumiem semantiskā valodas līmeņa aprakstam ir kvalitatīvi cita pieeja nekā morfoloģijai un sintaksei, piemēram, kognitīvās kategorijās balstīts semantikas modelis. Starp šī uzskata virzītājiem ir Dž. Leikofs un R. Langakers (Lakoff 1987, Langacker 1987), kuri formulējuši kognitīvās pieejas pamatnostādnes – proti, semantika ir pasaules uztveres kategoriju sistēma, kurai nav tiešas saistības ar valodas struktūru, kas ir zīmju (simbolu) sistēma ar specifisku uzbūvi. Kognitīvās gramatikas

un uz tās bāzes balstītu valodas teoriju dzīvotspēja liecina par šīs pieejas ne tik vien teorētisko, bet arī empīrisko pamatotību. Lai gan dažos teorijas aspektos kritizēts (piemēram, Coventry&Garrod 2004), (Herskovits 1987) piedāvātais angļu prievārdu semantikas skaidrojums un, it īpaši, prievārdu semantiskā klasifikācija, ir viens no bāzes modeļiem vai sākumpunktiem citu vārdšķiru leksēmu semantikas skaidrojumam.

A. Herskovitsas modeļa apraksts ir apjomīgs, tāpēc šajā rakstā aprakstīti šāda kognitīva modeļa pamatprincipi, jo, kā iepriekš minēts, galvenais mērķis ir dot konceptuālu ieskatu šādam semantikas skaidrojuma modelim. Semantikas izejas punkts ir uztveres mehānismi, kas pēc būtības ir bioloģiski un apziņas apstrādāti procesi. Ir skaidrs, ka nozīme nevarētu rasties, tiešā veidā uztverei mijiedarbojoties ar valodas simboliem vai zīmēm. Uztveres informācijai būtu jāiegūst kāds formāts, kas ir kā abstrakcija no visa plašā vizuālo, skaņas, ožas, taustes un garšas stimulu klāsta (ne visi šie uztveres mehānismi nepieciešami dažādu nozīmju uztveršanai; piemēram, nozīme *kustība*—diezin vai saistās ar ožas uztveri). Viena no šādām uztveres abstrakcijas shēmām ir tēlu shēmas (*image schemas*). Tēlu shēmas ir formāts, kurš mijiedarbojas ar simboliem un piešķir tiem nozīmi vai, citādi formulējot iepriekš teikto, savieno kognitīvo materiālu ar valodas materiālu. Kā tieši šis process risinās, nav skaidri zināms, bet par to tiek diskutēts (sk., piemēram, Mandler 1992). Piemēram, pieņemsim ka uztveres procesu rezultātā mūsu apziņā nonāk informācija par to, ka reālajā pasaulē pastāv attiecsmes, kur viens objekts ir virs kāda cita objekta. Šāda topoloģiska situācija ir ikdienišķa un sastopama ik uz soļa. Piemēram, topoloģiski objekti ir vai nu viens otrā, vai viens uz otra, kas savukārt paredz, ka kāds objekts ir zem kāda cita, vai blakus kādam citam. Šādu topoloģisku attiecsmju nav daudz, jo trīsdimensionālai vizuālai uztverei (kāda ir cilvēkam) interpretācijai ir pieejami konkrēti telpiski nojēgumi (piemēram, ietvara vizuālā shēma, virs/zem vizuālā shēma utt.). Šī situācija tiek abstrahēta un shematizēta apziņā kā matrica, kura ir samērā vispārīga, jo valodas sistēma šo matricu leksikalizē ar leksēmu *uz* latviešu valodā un izmanto plašā konstrukciju klāstā, kuras acīmredzot motivē šī topoloģiskā shēma: *uz galda, uz parāda, uzņemt, uzlikt* utt. Piemēros *uz parāda* un *uzņemt*, kur *uz* telpiskā nozīme nav saskatāma, kognitīvi motivēts skaidrojums argumentētu, ka *uz* semantika ir slēpti telpiska, jo tikai tā varētu skaidrot šīs morfēmas lietojumu. Šajā

gadījumā *uz parāda* norāda uz divu objektu attiecību, kur viens objekts balstās uz otru – *pirkums uz parāda*, bet priedēkļverbs *uzņemt* rodas no darbības apraksta, kas izteikts ar verbu *ņemt* pievienojot papildus telpisku nozīmi *viršū*. Abos gadījumos semantika ir kognitīvi kompozicionāla.

Šāds ir viens no uz kognitīvām kategorijām balstītiem semantikas modeļiem. Lai gan mehānisms ir krietni sarežģītāks nekā šeit aprakstīts, tas dod konceptuālu ieskatu pieejas būtībā un, pats galvenais, parāda, kā valodas semantiku var un droši vien pat ir nepieciešams aprakstīt autonomi, nesaistot to ar morfoloģijas un sintakses apraksta kategorijām.

Secinājumi

Lai gan morfoloģija, sintakse un semantika atspoguļo kādu konkrētu valodas kā sistēmas aspektu, nav ne teorētiska, ne empīriskā pamatojuma visus šos valodas uzbūves līmeņus raksturot līdzīgās vai pat identiskās lingvistiskā apraksta kategorijās. Šajā rakstā diskutēts, kā vārdu krājumu ar tā iekšējiem morfoloģiskiem procesiem šķirt no sintaktiskiem (teikuma līmeņa attieksmju) procesiem, paredzot daļu morfoloģijas (formveidošanu) skaidrot sintakses līmenī. Visnoteiktāk tiek šķirts valodas semantiskais līmenis. Ja pieņemam, ka nozīmei ir kognitīva daba, nav cita risinājuma, kā šo valodas līmeni raksturot ar kognitīvām kategorijām, kas apraksta līmenī ir kvalitatīvi atšķirīga sistēma no tās, kāda tā ir morfoloģijai un sintaksei. Pēdējos gados starpdisciplināru pētījumu rezultātā strauji attīstījusies kognitīvā lingvistika, kas liecina, ka kognitīva semantikas skaidrojuma modelis nav tikai idejas, bet gan īstenojams valodniecības uzdevums.

Literatūra

1. Aronoff, M. *Word formation in generative grammar*. Cambridge, MA: MIT Press, 1976.
2. Aronoff, M. In the beginning was the word // *Language* 83. 2007, 803-830.
3. Chomsky, N. Remarks on nominalization // *Readings in transformational grammar*. Roderick A. Jacobs and Peter S. Rosenbaum (eds.) Waltham, MA: Ginn and Co, 1970, 184-221.
4. Chomsky, N. *The Minimalist Program*. Cambridge MA: MIT Press, 1995.

5. Coventry, Kenny R. and Simon C. Garrod. *Saying, seeing, and acting: the psychological semantics of spatial prepositions*. Hove and New York: Psychology Press, 2004.
6. Goldberg, A. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
7. Herskovits, A. *Language and spatial cognition: An interdisciplinary study of the prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
8. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.
9. Langacker, R.W. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press, 1987.
10. Jackendoff, Ray S. Morphological and semantic regularities in the lexicon // *Language* 51. 1975, 639-71.
11. Mandler, Jean M. How to build a baby: II. Conceptual Primitives // *Psychological Review* 99 (4). 1992, 587-604.
12. Miller, J. *Semantics and syntax: parallels and connections*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
13. Pustejovsky, J. *The Generative Lexicon*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

Summary

The article “Distinguishing the conceptually different levels of language description - morphology, syntax and semantics” initiates the discussion reiterating the widely-accepted claim that language as a complex semiotic system usually is described in several descriptive levels (phonological, morphologica, syntactic, semantic and pragmatic) where for each one of these levels a number of specific descriptive categories are used. With the rise of popularity of generative grammars there has been a tendency to ascribe the majority of the explanatory work to syntax thus overloading this particular descriptive level and reducing the explanatory capacity of morphology and semantics. By drawing a clear distinction among the descriptive levels we would simplify yet not diminish the explanatory power of the respective levels. A way to think and work in this way presupposes that we use a set of descriptive categories that are specific for that and not other descriptive task. It is both theoretically and empirically plausible to think that the lexicon can be separated from syntax and the semantic description is developed employing cognitive descriptive terms.

KALKU ANALĪZE: PĒTĪJUMI LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ

Analysis of Calques: Studies within the University of Latvia

Anita Butāne

Latvijas Universitātes aģentūra “Latvijas Universitātes

Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas lauk. 1, Rīgā, LV-1050,

anita.butane@inbox.lv

Ir valodnieki, kuru vārdi studijuursos un pēc tam — zinātniskās konferencēs un apspriedēs — izskan samērā bieži, bet ir arī tādi, kuru vārdi dzirdami retāk. Viens no retāk dzirdētiem vārdiem un līdz ar to — mazāk zināmiem valodniekiem pēc raksta autore domām ir no Latgales nākušais valodnieks Klementijs (arī Klements) Gailums (1917–1973), kurš bijis gan Latvijas Universitātes (LU) students, gan vēlāk arī docents. K. Gailumam veltīta raksta tapšanu LU dibināšanas 90. gadā noteikuši divi galvenie faktori: 1) interese par mazāk zināmiem LU mācībspēkiem, konkrēti — valodniekiem; 2) LU docenta valodnieka K. Gailuma publikācijas par leksikas jautājumiem (publikācijas, kurās analizēti arī kalki, kas ir šī raksta autore pētījumu objekts).

Atslēgvārdi: leksika, jaunvārdi, kalki, Klementijs Gailums, Latvijas Universitāte

Lai gan kalkošana atzīta par nozīmīgu leksikas papildināšanas veidu (sk., piem., Ahero 1967, 13), kalkiem veltītu atsevišķu pētījumu ir ļoti maz. Vienīgais raksta autorei zināmais pētījums ir lietuviešu valodnieces Angeles Kaulakienes (Angelē Kaulakienē) disertācija, kura izstrādāta pirms 26 gadiem un kurā aplūkoti lietuviešu valodas tehniskajā terminoloģijā sastopamie kalki (Kaulakienē 1983). Parasti dažādu valodu pētniecībā kalki aprakstīti kāda plašāka darba nodaļā(-ās) vai apakšnodaļā(-ās). Kalkiem veltītas nodaļas un apakšnodaļas iekļautas franču valodnieka Šarla Ballī (Charles Bally) pētījumā “Franču valodas stilistika” (sk. Bally 1961, 69–74), lietuviešu izcelsmes angļu valodnieka Uriela Veinreiha (Uriel Weinreich) pētījumā “Valodu kontakti” (sk. Weinreich 1979, 87–89), lietuviešu valodnieces Aldonas Paulauskienes (Aldona Paulauskienē) pētījumā “Lietuviešu valodas kultūra” (sk. Paulauskienē 2004, 85–87) u. c.

Latviešu valodniecībā plašākie kalku apraksti saistās ar Latvijas Universitāti, proti, tos izstrādājuši Latvijas Universitātes mācībspēki, konkrēti — Alise Laua un Inta Freimane. Tā kā minēto valodnieču darbi — A. Lauas “Latviešu leksikoloģija” (Laua 1969/1981), I. Freimanes “Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Freimane 1993) —, kuros iekļautas nodaļas par kalkiem, ir

labi zināmi, šajā rakstā uzmanība pievērsta kādam mazāk zināmam valodniekam, kurš arī strādājis Latvijas Universitātē un analizējis kalkus, proti, valodniekam Klementijam Gailumam un viņa darbiem, īpaši rakstam par leksiku (par to sk. turpmāk rakstā).

Vispirms īsi par pašu autoru. Klementija Gailuma dzīves gadi: 1917.–1973. g.; dzimis Makašānu pagastā, Elkšņu ciemā (tātad — Latgalē), mācījies Nautrēnu pamatskolā, Ludzas ģimnāzijā, studējis Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātē, vēlāk pārgājis uz Vēstures un filoloģijas fakultāti, ko beidzis 1946. gadā. Paralēli studijām K. Gailums strādājis par skolotāju, pēc studiju beigšanas — par docētāju: vispirms Rīgas Pedagoģiskajā institūtā un Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā (1958–1960), pēc tam (1946–1958) Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē. (LVKJ 24, 170–171) Tātad, aplūkojot bibliogrāfiskos datus, varam secināt, ka Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē (tā Latvijas Universitāte dēvēta laikposmā no 1958. gada līdz 1990. gadam) K. Gailums nostrādājis 10 gadus (posms īsi pirms valodnieka mūža beigām).

Kā liecina K. Gailuma disertācijas temats (“Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā”, 1956) un vairāku K. Gailuma rakstu nosaukumi (bibliogrāfiju sk. LPV 1976), piem., “Daži atzinumi par adverbiālo izteicēju” (1966), “Distances adverbu semantika un sintaktiskās funkcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā” (1968), valodnieka tuvāko interešu lokā bijuši sintakses jautājumi. Sintakses jautājumi skatīti arī sarakstītajās skolu gramatikās, piem., gramatikā, kas izstrādāta kopā ar Otomāru Vilānu: “Latviešu valodas gramatika VIII–XI kl.”, II d. (Gailums, Vilāns 1959). Valodnieks darbojies arī citās jomās (viņa vārds atrodams, piem., A. Reformatska grāmatas “Ievads valodniecībā” tulkotāju vidū, kā arī izdevuma “Latviešu leksikas attīstība: zinātniskie raksti” redkolēģijas sastāvā) un valodniecības apakšnozarēs.

Papildus sintakses jautājumiem K. Gailums pievērsies arī leksikoloģijas jautājumiem un, kas svarīgi šī raksta sakarā, — arī kalkiem. Vārdu krājuma daļas, tostarp arī kalkus, K. Gailums aplūkojis savā rakstā “Leksika”, kas publicēts 1951. gadā laikrakstā “Padomju Latvijas Skola” (4. nr., 89.–99. lpp.). Kā minēts, K. Gailums zināms kā skolu gramatiku līdzautors, un arī raksts “Leksika” saistāms ar gramatikas materiālu izstrādi, jo tā uzdevums, kā definējis pats autors, — “dot skolotājiem konspektīvu vielu VIII klases programmā paredzēto jautājumu apmērā” (Gailums 1951, 89). Septiņus gadus pēc raksta publicēšanas, t. i., 1958. gadā, tas iestrādāts minētās gramatikas I daļā.

Aplūkojot leksikas attīstību, K. Gailums norādījis, ka tā notiek trīs pamatvirzienos: “1) vārdi izzūd no lietošanas vai kļūst par senvārdiem (arhaismiem), 2) rodas jauni vārdi (neoloģismi) un 3) vārdu nozīmes izmainās vai paplašinās” (Gailums 1951, 94). Analizējot jaunvārdus jeb neoloģismus, atzīts, ka daļa jaunvārdu ir atvasināti no senām saknēm un seniem vārdiem bez citu

valodu starpniecības, piem., *apkakle, izloksne, locījums*, bet daļa jaunvārdu ir darināti pēc citu valodu parauga (Gailums 1951, 95). Ilustrējot jaunvārdu otro tipu, proti, jaunvārdus, kuri darināti pēc citu valodu parauga, kā piemēri minēti vārddarināšanas kalki, iekavās norādot citvalodas atbildumu: *attieksme* (kr. *отношение*), *izdevniecība* (kr. *издательство*, v. *Verlag*), *maijpulkstenīši* (v. *Maiglöckchen*), *pretišķība* (kr. *противоположность*, v. *der Gegensatz*), *izstrāde* (kr. *выработка*), *komjaunietis* (kr. *комсомолец*), *pārsvars* (kr. *перевес*, v. *das Übergewicht*), *tēvija, tēvzeme* (kr. *отечество*, v. *das Vaterland*), *viesnīca* (kr. *гостиница*), *vienība* (kr. *единство*, v. *die Einheit*) (Gailums 1951, 95, 97). Rakstu iestrādājot gramatikā, minēti citi papildu piemēri: *iespaids* (kr. *впечатление*), *ietekme* (kr. *влияние*), *teicamnieks* (kr. *отличник*) (Gailums 1959, 20).

K. Gailuma raksts “Leksika” kalku pētniecībā nozīmīgs gan minēto piemēru dēļ, gan arī jēdzienu savstarpējai nošķiršanai un apzīmēšanai izvēlēto terminu dēļ: rakstā kalki skaidri nošķirti no leksiskajiem aizguvumiem; kalki dēvēti par tulkotajiem aizguvumiem jeb analogismiem, savukārt leksiskie aizguvumi — par tiešajiem aizguvumiem jeb identismiem (pēdējie analizēti plašāk). Kā identismi minēti vārdi *agronoms, aritmētika, bibliotēka, demokrātija, drāma, ekonomija, eps, filozofija, fizika, fonētika* (no grieķu valodas); *dokuments, forma, mūris, plāns, republika, revolūcija, roze, sociālisms, summa, tāfele, upuris, vīns* (no latīņu valodas); *bagāts, cena, dabūt, dārgs, doma, domāt, gads, gatavs, istaba, nabags, nedēļa, pagrabs, pīrāgs, posts, prāva, prāvs, siers, skops, sods, solīt, soma, strādāt, svētki, ubags, zābaks, rublis, zvanīt, zvans* (no krievu valodas). Bez nosauktajiem minēti arī leksiskie aizguvumi no vācu, zviedru, lībiešu, igauņu un lietuviešu valodas. (Gailums 1951, 97–98)

Analizējot K. Gailuma rakstā un gramatikā minētos kalkus, var secināt, ka vairākus no tiem darinājuši labi zināmi un ievērojami valodnieki: Krišjānis Valdemārs, Juris Alunāns, Atis Kronvalds, Fricis Brīvzemnieks, Jānis Endzelīns. Tā, pēc Konstantīna Karuļa “Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” publicētajiem datiem, vārdu *viesnīca* darinājis K. Valdemārs vai F. Brīvzemnieks, vārdu *tēvija* darinājis A. Kronvalds, vārdus *attieksme* un *ietekme* — J. Endzelīns (Karulis 1992). Vārds *vienība* atrodams J. Alunāna “viedamo” vārdu sarakstā (Alunāns 1933, 119). Minētie vārdi uzrāda attiecīgajā laikposmā (19. gs. beigās un 20. gs. sākumā) aktivizētos vārddarināšanas modeļus: ar izskaņām *-nīca, -ija* un *-ība* (sk. arī Alunāns 1933, 40–41), ar konsonantisko piedēkli *-sm-* un derivatīvo galotni *-e* (par šādiem atvasinājumiem sk. arī Saule-Sleine 1972, 11, 14). Var secināt, ka kalkošānu (ja izvēlas attiecīgus latviešu valodas vārddarināšanas līdzekļus, kas izsaka vajadzīgo nozīmi) valodnieki zināmos gadījumos atzinuši par noderīgu leksikas papildināšanas veidu (tomēr tā netiek atzīta visos gadījumos, piem., iebilsts pret kalku *izdevniecība*, kas radies, par paraugu ņemot krievu valodas vārdu *издательство*, jo izskaņa -

ība atvasinājumam nepiešķir vajadzīgo nozīmi (Ozoliņš, Endzelīns 1935, 21–22; Rūķe, Endzelīns 1940, 31)). Uz to, ka kalkošana vārdu jaunradē izmantota līdzās patstāvīgai vārdu darināšanai un arī līdzās vārdu tiešai aizgūšanai, norāda vairāku ievērojamu valodnieku vārdrades analīze. Piem., K. Mīlenbahs, rakstot par Ati Kronvaldu, norādījis, ka viņš bijis gan “vārdu tulkotājs” (tā radīti, piem., kalki *pilnvara* un *pilsonis*), gan “no nevienas citas valodas neatkarīgs jaunvārdu cēlētājs” (tā radīti arī K. Gailuma rakstā minētie vārdi *izloksne* un *locījums*), gan arī vārdu aizguvētājs (no lietuviešu valodas aizgūti vārdi *veikals*, *kareivis*, *virsaitis*) (Mīlenbahs 1909, 44–47). Un šāda izvēle — patstāvīgi darināts vārds, pēc citvalodas vārda parauga darināts vārds vai tieši aizgūts vārds — jaunu vārdu radīšanā ir neizbēgama. Tā, piem., ar nozīmi ‘viesnīca’ valodas praksē vēsturiski lietots arī tiešais aizguvums “gastūzis” un kalks *viesu nams* < v. *Gasthaus* (Karulis 1992, 525), bet nostiprinājies pēc krievu valodas parauga darinātais vārds jeb kalks *viesnīca*.

Daļa no K. Gailuma darbos minētajiem kalkiem plašāk aplūkota arī citos aprakstos. Piem., kalku *maiļpulkstenīši* minējusi Inese Ēdelmane savā rakstā “Paralēlismi valodā”, kur norādīts, ka kalks *maiļpulkstenīši* sarunvalodā tiek lietots paralēli terminoloģiskajam nosaukumam *kreimenes* (Ēdelmane 1973, 86), arī J. Endzelīna rediģētajā publikācijā norādīts, ka zināmās puķes latviešu valodā saucamas par kreimenēm, nevis par “maiļpulkstenīšiem” (Rūķe, Endzelīns 1940, 36); kalku *iespāids* plašāk aprakstījusi Antonija Ahero savā rakstā “Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā”, norādot, ka tas radies, par paraugu ņemot krievu valodas vārdu *впечатление*, kuram paraugs meklējams franču valodā: fr. *impression* (Ahero 1967, 14).

Tātad K. Gailums savā rakstā minējis kalkus, par kuriem vēlāk ieinteresējušies arī citi valodnieki. Tādējādi K. Gailuma raksts ar skaidro klasifikāciju un nozīmīgajiem piemēriem iekļaujas latviešu valodniecībā veiktajos kalku pētījumos, un latviešu valodniecībā veiktie kalku pētījumi savukārt iekļaujas pasaules pētījumos, papildinot tos ar latviešu valodas piemēriem un palīdzot veidot kalku kopējo izpratni.

Raksta beigu daļā — vispārīgākas atziņas par K. Gailumu, kas izsecinātas, lasot valodnieka publicētos rakstus par dažādiem valodniecības jautājumiem.

1. K. Gailums atbalstījis latviskās terminoloģijas veidošanu, uzsverot, ka dažkārt publikācijas grūti lasīt pat speciālistiem, jo tajās pārmērīgi daudz svešas terminoloģijas (Gailums 1959, 170).
2. Valodnieks atzinis vienotas terminoloģijas nozīmīgumu, norādot, ka gramatikas terminu dažādība 50. gados bijusi neciešama, tādēļ tā vienādojama (Gailums 1951, 5).
3. K. Gailums ļoti rūpējies par studentiem: recenzējot J. Lojas grāmatu “Valodniecības pamatjautājumi”, valodnieks norādījis, ka grāmata ir vērtīgs ieguvums studentiem, kas

līdz tam bijuši “patiesi neapskaužamā situācijā”, jo nepieciešamā teorētiskā literatūra bijusi pieejama tikai krievu valodā; norādīts arī, ka studentiem ļoti noderētu pasaules valodu karte (Gailums 1959, 169).

4. K. Gailums bijis rūpīgs savu kolēģu darbu vērtētājs. Tā, piem., viņš pamanījis, ka grāmatā “Latviešu valodas stila mācība”, skaidrojot epitetu būtību, norādīts, ka epiteti raksturo parādības un priekšmetus un ka literatūra bagātinājusi epitetus arī cilvēka raksturošanai; un valodnieks jautā: “pie kā tad lai pieskaita cilvēku — pie parādībām vai priekšmetiem?” (Gailums 1962, 2).

Avoti

1. Gailums K., Vilāns O. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei, I, II d.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1958/1959.
2. Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I, II sēj.* Rīga: Avots, 1992.
3. *Latviešu padomju valodniecība 30 gados (LPV). Bibliogrāfisks rādītājs 1945–1975.* Sast. Dz. Barbare. Rīga: Zinātne, 1976.
4. *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 24. laid.* Rīga: Avots, 1988, 170.–171.

Literatūra

1. Ahero A. Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 3. laid.* Rīga: Liesma, 1967, 12.–20.
2. Балли Ш. *Французская стилистика.* Москва: Издательство иностранной литературы, 1961, 68.–74.
3. Ēdelmane, I. Paralēlismi valodā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 9. laid.* Rīga: Liesma, 1973, 84.–87.
4. Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā.* Rīga: Zvaigzne, 1993.
5. Gailums K. Jāizšķir būtiski svarīgi gramatikas jautājumi // *Skolotāju Avīze*, 1951, 25. maijā, 5. lpp.
6. Gailums K. Leksika // *Padomju Latvijas Skola.* Nr. 4, 1951, 89.–99.
7. Gailums K. No stilistikas jautājumu loka // *Literatūra un Māksla*, 1962, 16. jūn., 2. lpp.
8. Gailums K. Par prof. J. Lojas grāmatu “Valodniecības pamatjautājumi” // *Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1959, 169.–172. lpp.
9. *Jura Alunāna kopoti raksti, 3. sēj.* Rīga: Valtera un Rapas akc. sab., 1933.
10. Каулакене А. *Кальки в современной литовской технической терминологии.* Автореферат. Вильнюс, 1983.
11. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti, 86. sēj.* Rīga: Zinātne, 1968.
12. Laua A. *Latviešu leksikoloģija.* Rīga, 1969/1981.
13. Mīlenbahs K. *Daži jautājumi par latviešu valodu IV.* Rīga, 1909.
14. Ozoliņš P. *Valodas prakses jautājumi.* Red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1935.
15. Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos kultūra.* Kaunas: Technologija, 2004.
16. Reformatskis A. *Ievads valodniecībā.* Rīga: Zvaigzne, 1975.
17. Rūķe V. *Valodas un rakstības jautājumi.* Red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1940.

18. Saule-Sleine M. Par akadēmiķa Jāņa Endzelīna darbu latviešu valodas kultūras laukā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 8. laid.* Rīga: Liesma, 1972, 7.–16.
19. Вайнрайх У. *Языковые контакты.* Киев: Вища школа, 1979.

Summary

Although calquing has been acknowledged as a significant form of supplementing the lexis, there are very few studies on calques only. In various languages calques have usually been described in a chapter(-s) or a subchapter(-s) of another work. In Latvian linguistics the more comprehensive descriptions of calques have been elaborated by the staff of the Latvian University, i.e. — A. Laua and I. Freimane. Another significant work within calques studies is “Lexis” (1951), an article by the lesser-known associate professor-linguist of the Latvian University Klementijs Gailums, which has been elaborated upon working on the material for school grammar.

Examining the development of lexis, K. Gailums pointed out that the development takes three basic courses: 1) words vanish from the use or become archaisms, 2) new words are created (neologism) and 3) meaning of words changes or broadens. Upon analysing neologisms it has been admitted that part of the new words is derived from old word-roots and old words without the mediation of other languages, for instance, *apkakle* (‘collar’), *izloksne* (‘dialect’), *locījums* (‘case’), but the other part is formed following an example of other languages. By exemplifying the other type of neologisms, meaning, those that have been formed following the example of other languages, the given examples include word formation calques, the equivalent in the other language being given in parenthesis, e.g.: *maijpulkstenīši* (v. *Maiglöckchen*) (‘lily of the valley’), *vienība* (кр. *единство*, v. *die Einheit*) (‘unit’).

The analysis of the calques mentioned in the article shows that several of these calques have been formed by well-known and eminent linguists: Krišjānis Valdemārs, Juris Alunāns, Atis Kronvalds, Fricis Brīvzemnieks, Jānis Endzelīns (for example, the word *tēvija* (‘fatherland’) was formed by A. Kronvalds, the word *attieksme* (‘attitude’) — by J. Endzelīns). Thus it can be stated that at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century calquing in word formation was used side by side with self-contained word formation as well as direct loan of words.

K. Gailums’ article “Lexis” is significant to calques studies both due to the given language examples and due to the terms chosen for the separation and notation of the concepts.

DARBĪBAS VĀRDS *DERĒT* MODĀLĀ LIETOJUMĀ

Modal Use of the Latvian Verb derēt

Baiba Ivulāne

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža 4a, Rīga
baiba.ivulane@gmail.com

Rakstā ieskicēta ar modalitātes un modālo darbības vārdu izpratni saistītā problemātika latviešu valodniecībā. Teikumā modālie darbības vārdi tiek lietoti modificētāja funkcijā, taču arī šis termins latviešu valodnieku darbos nav nostiprinājies. Sīkāk rakstā aplūkota darbības vārda *derēt* semantika un formālais lietojums, konstrukcijas, kādās tas modālā lietojumā parādās visbiežāk. Analizētais valodas materiāls rāda, ka arī darbības vārds *derēt* latviešu valodā var izteikt dažādas modālas nozīmes, kas nav minētas skaidrojošajās vārdnīcās, piemēram, vajadzības nozīmi. Turklāt darbības vārda modālās nozīmes var rādīt arī apkaime vai citas formālas pazīmes. Darbības vārds *derēt* dažādās nozīmēs bieži tiek lietots kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, t. i., modificētāja funkcijā, tātad, tāpat kā daudzi citi latviešu valodas darbības vārdi, noteiktā lietojumā būtu atzīstams par modālu darbības vārdu.

Atslēgvārdi: modalitāte, darbības vārds, modāls darbības vārds, modificētājs, palīgnozīme.

Tēma, lai arī no vienas puses ārkārtīgi konkrēta, vispirms ir saistīta ar būtisku teorētisku problēmu latviešu valodniecībā, proti, ar modālu darbības vārdu izpratni. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ (VPSV) ir skaidroti **modāli vārdi** — tie ir vārdi, kas funkcionē kā modalitātes izteikšanas līdzeklis, un tie var būt pilnīgi vai daļēji zaudējuši leksisko nozīmi (piemēram, latviešu valodā darbības vārdi *varēt*, *gribēt*, *vajadzēt* ir daļēji desemantizējušies). (VPSV 2007, 236–237) VPSV ir arī **modificētājiem** veltīts šķirklis — tie ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno locekli, piešķirot tam modālu, fāzes vai nejausības nozīmi (piemēram, attiecīgi *Mēs gribam strādāt*; *Mēs sākam strādāt*; *Mums izdevās pastrādāt*). (VPSV 2007, 237) Tātad — aplūkojot darbības vārdus arī no teikuma struktūras viedokļa. Citiem vārdiem sakot, modāli darbības vārdi teikumā var būt par modificētājiem.

Iespējamās darbības vārdu modālās nozīmes, kā sacīts **modalitātes** skaidrojumā VPSV, ir teksta autora attieksme vai vērtējums vai nu par sprieduma saturu, vai arī par situācijas norisi. Tā mēdz runāt par epistēmisko, deontisko, arī evidenciālo modalitāti. (VPSV 2007, 236). Literatūrā ir atrodama arī nedaudz sīkāka klasifikācija, kā arī norādes uz vēl citiem modalitātes veidiem (sk. Palmer 2001, 8 un turpmāk).

Angļu valodniecībā modālie darbības vārdi jeb modālie palīgdarbības vārdi (angl. *modal*

verbs, modal auxiliaries) ir ārkārtīgi plaši pētīti, ir izstrādātas vairākas klasifikācijas, kas ietver vajadzības, iespējamības, noteiktības u. c. jēdzienus. Tie ir darbības vārdi, kas izsaka teikuma modalitāti. (Crystal 2003, 299) Angļu valodas modālo darbības vārdu kopums gan ir noslēgts, tie ir konkrēti darbības vārdi, kam ir vairākas noteiktas, no citiem darbības vārdiem atšķirīgas pazīmes (sk., piemēram, Palmer 2001, 100–101). Turpretī latviešu valodniecībā būtu nepieciešams plašāks modālo darbības vārdu aplūkojums, un robežas starp modālajiem darbības vārdiem un pārējiem darbības vārdiem nav tik viegli novelkamas, taču ir skaidrs, ka arī latviešu valodā ir darbības vārdi, kas izsaka modālas nozīmes un kuriem ir savs raksturīgs lietojums un tāpat, domājams, arī atsevišķas formālas atšķirības no pārējiem darbības vārdiem.

Šādi latviešu valodas darbības vārdi un to lietojums literatūrā arī ir aplūkots, lai arī kopumā var teikt, ka modālu darbības vārdu un arī modificētāju jēdziens latviešu valodniecībā nav īsti tradicionāls un vispārpieņemts. Te lietderīgi aplūkot arī krievu un lietuviešu valodnieku pieredzi šā jautājuma risināšanā. Krievu gramatikās tradicionāli ir runāts par saliktu verbālu izteicēju (kr. *составное глагольное сказуемое*), šādā izteicējā ietilpst fāzes vai modālas nozīmes palīgdarbības vārds un patstāvīgs darbības vārds nenoteiksmē (Белашапкина 1989, 612–614; Розенталь, Голуб, Теленкова 2003, 304–305). Arī lietuviešu gramatikās par šādu izteicēja paveidu tiek runāts (lei. *suvestinis tarinys*) (LKG III 1976, 332; arī Valeckienė 1998, 162; Ramonienė, Priušauskaitė 2003, 27–28).

Latviešu valodniecībā modāli darbības vārdi vairākkārt minēti verbu klasifikācijā, taču ne vienmēr. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ tie ir *varēt, gribēt, drīkstēt, jaudāt, spēt, ļaut*, kam var būt gan patstāvīga, gan palīgverba nozīme. Palīgnozīmē tie piešķir sekojošai nenoteiksmei modalitātes nozīmi. (Mllvg I 1959, 546–547; arī Mllvg II 1962, 18–21.) Te gan jāpiebilst, ka darbības vārdam *ļaut* ir no pārējiem atšķirīga nozīme un lietojums — šajā klasifikācijā nav ņemts vērā darbības darītājs. Arī Daina Nītiņa kā modālos verbus min *varēt, gribēt, drīkstēt, spēt, ļaut, jaudāt*. Tie izsaka attieksmi, stāvokli, spēju vai nespēju ko veikt. (Nītiņa 2001, 64) Inta Freimane pētījumā „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana“ lietojusi semantiskā modifikatora terminu, ko, runājot par šādiem darbības vārdiem, lieto arī Dzintra Paegle. Tie ir, piemēram, *sāk līt, mēģina lasīt, turpina zīmēt, beidz rakstīt*. (Freimane 1985, 32–35; Paegle 2003, 91)

Tomēr konstrukcijas — izteicēju un galveno locekli —, kurās ietilpst šāds darbības vārds finītā formā kopā ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi, pirmais plašāk aplūkojis Jūlijs Kārklīņš darbā „Infinitīva sintaktiskās potences“ (1976). Viņš teikumus ar šādām konstrukcijām daļa teikumos ar fāzes, modālo un izpausmes veida realizāciju. Modālo realizāciju veido dažādas nozīmes modālie darbības vārdi kopā ar nenoteiksmi. Galvenās modālo verbu grupas ir 1) verbi, kas izsaka prasmi, paražu, spēju, iespēju vai — noliegtā formā — tām ko pretēju (*drīkstēt, ierast,*

jaudāt, mācēt, mēgt, pagūt, prast, spēt, varēt u. c.); 2) verbi, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos (*apņemties, censties, gatavoties, grasīties, gribēt(ies), iedrošināties, kārot, mēģināt, tiekties, tīkot, uzdrošināties, vēlēties* u. c.); 3) verbi, kas izsaka nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos (*dergties, kaunēties, kautrēties, kavēties, liegties, riebties, sargāties, vilcināties* u. c.); 4) verbi, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību (*(pie)klāties, (pie)nākties, vajadzēt* u. c.); 5) verbi ar nozīmi 'vairīties' (*baidīties, kaunēties, vairīties* u. c.). (Kārklīšs 1976, 64–67) Līdzīgu šādu darbības vārdu apskatu sniedz arī Inta Freimane (Freimane 1985, 32–35).

Vēl jāuzsver, ka teikumi ar semantisko modificētāju skatāmi blakus teikumiem bez tā. Piemēram, kā rakstījusi Ilze Lokmane, teikumus *Es strādāju, Es sāku strādāt, Es gribu strādāt, Man laimējās strādāt* var saukt par viena sintaktiska modeļa semantiskām realizācijām — tie ir vienas sintaktiskas paradigmas locekļi. (Lokmane 2002, 172) Tātad par modificētājiem funkcionējošie darbības vārdi savā palīgnozīmē, paši būdami daļēji desamentizējušies, tomēr piešķir patstāvīgajam vārdam nozīmes niansi. Iekļaudamies izteicējā vai galvenajā loceklī, modificētāji patstāvīgajam darbības vārdam liek mainīties arī formāli, taču bijušās gramatiskās nozīmes konstrukcijā nezūd, bet tikai pāriet no patstāvīgā darbības vārda uz palīgdarbības vārdu. Modificētāji, tāpat kā citi palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, izsaka konstrukcijas gramatiskās nozīmes, taču modificētāju palīgnozīme raksturojama arī kā semantiska.

To var sacīt arī par darbības vārdu *derēt*, lai arī nevienā no teorētiskajiem aprakstiem šis darbības vārds nav minēts. Tomēr arī tas bieži tiek lietots kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, t. i., veic modificētāja funkciju.

Interesanti, ka arī skaidrojošajās vārdnīcās šādi piemēri vienai no darbības vārda *derēt* nozīmēm ir sniegti. „Latviešu literārās valodas vārdnīca“ (LLVV) 2. sējumā šķirklī *derēt* minētas trīs šā darbības vārda nozīmes, otrā no tām ir 'būt vēlamam (piemēram, par darbību, stāvokli)' (.. *derēja pavērot, kas notiks ledus celiņā; Pie brokastgalda Jorens ieminas, ka derētu aizstaigāt līdz Slītereī..*), arī 'būt tādām, kas rada kādu labumu (piemēram, par darbību, stāvokli)' (*Es esmu tādas kā iesnas noķēris. Vienu glāzi derētu izdzert..; „Man tā kā miegs vien nāk,“ konstatēja Valdis. — „Derētu gandrīz nosnaust. Varbūt pa to laiku sanāks visas tās gudrības galvā,“ piekrita arī Vilnis..*). (LLVV 2, 309–310) Līdzīgs darbības vārda *derēt* nozīmju skaidrojums atrodams arī „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā“ (MLVV), tur viena no *derēt* nozīmēm ir 'būt vēlamam; būt tādām, kas rada kādu labumu' (*Der ieklausīties citu ieteikumos; Meitenei derēja mātes padomi; Rakstu der izlasīt; Derētu aiziet līdz jūrai; Derētu atpūsties; Emocijas te vairs neder*). (MLVV 2003–2008)

Tātad saskaņā ar skaidrojošo vārdnīcu datiem ar cita darbības vārda nenoteiksmi *derēt* var saistīties nozīmē 'būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu'. Taču vienīgā papildu norāde, kas

šai *derēt* nozīmei abās vārdnīcās minēta, ir lietojums tikai 3. personā. Turklāt interesanti, ka MLVV kā piemēri darbības vārda lietojumam šajā nozīmē ir minēti arī *Meitenei derēja mātes padomi* un *Emocijas te vairs neder* — ne tikai konstrukcijas ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi. Vārdnīcās trūkst arī norāžu par darbības vārda modālo lietojumu.

Praktiskā lietojumā darbības vārdam *derēt* var novērot arī vēl citas nozīmes nianšes, nevis tikai vārdnīcās minēto. Arī konstrukciju ziņā ir iespējama zināma dažādība.

Vispirms jāsaka, ka darbības vārds *derēt* minētajā nozīmē patiešām tiek lietots 3. personā. Pastāv iespēja tam pievienot arī subjektu datīvā, kaut arī bieži tas vispār netiek minēts.

*Kādam derētu salīdzināt vairākus angļu valodā izdotos Kanta darbu tulkojumus — cik ļoti tie atšķiras? Vai tiešām katrs nākamais, kas veic Kanta darbu tulkojumu angļu valodā, nav lasījis iepriekšējos tulkojumus?*¹

*Makšķerēšana ir tāda lieta, kuru vecākiem ar bērniem **der darīt** kopā.*

*Pirms rakstīšanas autoram gan **derētu tikt skaidrībā**, kādas pazīmes raksturo sabiedrisku mediju un vai tāds šai pusē ir atrodams.*

*Lielbritānijai **derētu iejusties** okupētas valsts situācijā.*

*Valdībai **derētu iepazīties** ar ekonomikas ābeci.*

Kā redzams, ar *derēt* šādā konstrukcijā iespējami visdažādākie darbības vārdi. Precīzu statistisku analīzi neveicot, liekas, ka visbiežāk lietotā darbības vārda nenoteiksme kopā ar *derēt* 3. personu ir *zināt*. Bieži atrodami arī vēl citi darbības vārdi ar zināšanas semantiku: *atcerēties*, *iegaumēt* u. c.

*Tomēr Tev **derētu zināt**, ka veļas mīkstinātājs ir viens no bīstamākajiem produktiem videi.*

*Šis tas, ko tev **derētu zināt** pirms laulībām.*

Šajos piemēros autors vērsies pie lasītāja personīgi, tādēļ iekļauts arī vietniekvārda datīvs, tomēr lielākoties atrodami lietojuma gadījumi bez subjekta datīva. Īpaši tas sakāms tieši par konstrukcijām ar *zināt*, kuras ārkārtīgi bieži sastopamas rakstu nosaukumos (kāds ir arī pēdējais minētais piemērs) un mājaslapu sadaļu nosaukumos (atrodams vismaz ap 30 lapu, kurās ir sadaļa *Der zināt*).

*Padomi, kurus **der iegaumēt**, kopjot attiecības.*

*Iegādājoties virtuves ledusskapi, **der zināt!***

*Ko **der zināt**, lai lustīgi pavadīta Līgo diena un skaists ataust Jāņu rīts.*

*Ko **der zināt** par zivīm.*

*Šis un tas, ko **der palasīt**.*

Bieži šo rakstu un sadaļu mērķis ir dot padomus dažādām dzīves situācijām, tādēļ liekas,

---

1 Visi analizētie piemēri ņemti no dažādām interneta vietnēm un atrasti, izmantojot meklētāju google.lv.

ka autori šādi cenšas mīkstināt nepieciešamības, obligātuma nozīmi sevis sacītajā, jo citās līdzīgās situācijās konstrukcijas ar *derēt* vietā mēdz tikt lietotas vajadzības izteiksmes formas vai darbības vārds *vajadzēt*. Uz šādu aplūkojamo konstrukciju nozīmes niansi var norādīt arī apkaime — tajā pašā izteikumā, kur lietota konstrukcija ar *derēt*, nereti parādās vārdi vai formas, kas izsaka vajadzību. Lai arī ne vienmēr, tomēr šādi vārdi un formas var pastiprināt arī vajadzības nozīmi, kas piemīt konstrukcijai ar *derēt*.

*Vienmēr **der zināt**, ka, ejot pārgājienā uz vairākām dienām, būtu nepieciešams parūpēties par ekipējumu.*

Vārda *nepieciešams* lietojums teikuma otrajā daļā liek domāt, ka arī *zināšanai* ir kāds sakars ar nepieciešamību. Līdzīgi arī nākamajos piemēros:

*Raksts ir visnotaļ plašs un pamatīgs, šo tiešām būtu vērts likt sākumlapā. Vienīgais — varbūt **derētu** mazliet **pārskatīt** pirmo rindkopu (lai tajā būtu pateikts kas vispārīgāks par Lietuvas vēsturi), jāizvēlas arī attēls, ko ievietot "Nedēļas raksta" veidnē.*

*Iegādājoties apdares materiālus, **der zināt** — tiem jābūt ilglaicīgiem un ekspluatācijā drošiem.*

Derēt vajadzības nozīmi var apliecināt arī tas, ka no teorētiskajā literatūrā minētajiem darbības vārdiem modificētāja funkcijā visvairāk darbības vārdu, kas tāpat kā *derēt* lietojami tikai 3. personā un spēj piesaistīt datīvu, pēc J. Kārkliņa dalījuma ir tieši to verbu grupā, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību. Pārējie minētie darbības vārdi, kas formāli sakrīt ar šiem, ir *gribēties*, *dergties*, *riepties*. Tomēr lielākā daļa modificētāju lietojami visās personās.

Interesanti ir gadījumi, kad vienā izteikumā vai vienā tekstā atkārtojas līdzīgas konstrukcijas, kur viena no tām ir ar *derēt*, bet otrā, lai izvairītos no atkārtošanās, izvēlēti citi, acīmredzot ekvivalenti valodas līdzekļi.

*Tas, ka bezdarbniekam jāknapiņās un jāēd tikai maize ar ūdeni, ir stereotips. Bezdarbniekam **der** arī **izklaidēties**, **sagērbties** un **lasīt** grāmatas. Vienā vārdā sakot — viņam vajag dzīvot.*

*Taču noderīgi paturēt prātā, ka tā ir virtuāla pasaule, kurā nav iespējams nodrošināt 100% drošību pret krāpniekiem un ļaundariem, tādēļ **der atcerēties** dažas lietas, kas palīdzēs izvairīties no nepatīkamām situācijām, lai iepirkšanās internetā sagādātu vairāk prieka un mazāk rūpju.*

*Rīgā **derētu atgriezties** pie poliklīnikas principa [virsraksts].*

«Būtu vērts Rīgā atgriezties pie tā saucamā poliklīnikas principa — kad poliklīnikā strādāja dažādu specialitāšu ārsti un tur bija arī diagnostikas iespējas: gan radioloģiskie, gan laboratoriskie izmeklējumi,» uzskata P. Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas valdes

priekšsēdētājs Arnolds Veinbergs.

Šādi autors pats sniedz konstrukcijas nozīmes skaidrojumu. Tātad *derēt* var piemist ne tikai vajadzības nozīme, bet arī nozīme 'būt noderīgam', kā arī 'būt tā vērtam' un, domājams, vēl citas.

Analizējot konstrukcijas ar *derēt*, jāņem vērā arī tas, ka bieži darbības vārds tajās lietots nevis īstenības, bet gan vēlējuma izteiksmē.

*Svešvalodu prot, dzimto valodu **derētu pamācīties*** [virsraksts].

*Augstskolu pārstāvji diskusijas gaitā piekrita, ka tulkotāju apmācību procesu **derētu uzlabot.***

***Derētu neaizmirst**, ka jāpagaršo ir ne tikai putukrējums, bet arī tas, kas zem tā.*

Tas liek domāt, ka bieži vārdnīcās minēto *derēt* nozīmi 'būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu' nosaka vēlējuma izteiksmes forma, nevis paša darbības vārda leksiskā nozīme, kuru savukārt varētu raksturot arī kā 'būt noderīgam; būt tā vērtam; vajadzēt'.

Bez sīkākas semantiskas analīzes noteikt modalitātes tipu, pie kura *derēt* pieder, nav iespējams, tomēr no formālā viedokļa jāsaprot, ka vienmēr konstrukcijās ar cita darbības vārda nenoteiksmi darbības vārdam *derēt* piemīt palīgnozīme, šis darbības vārds teikumā funkcionē kā modificētājs — abu darbības vārdu formas kopā veido izteicēju vai galveno locekli.

Lai arī darbības vārdam *derēt* ir vairākas atšķirības no parasti par modāliem uzskatītajiem darbības vārdiem (turklāt pa lielākajai daļai tās saistītas ar darbības vārda modālās nozīmes un pārējo nozīmju lielāku līdzību citos gadījumos), modālo darbības vārdu sarakstā *derēt* liekas nepelnīti aizmirsts.

Saīsinājumi

LKG — Lietuvių kalbos gramatika

LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca

MLVV — Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca

Mllvg — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika

VPSV — Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Izmantotā literatūra

Crystal D. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. 5th ed. Blackwell Publishing, 2003.

Freimane I. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU, 1985.

Kārklīš J. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Mācību līdzeklis sintaksē. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1976.

Latviešu literārās valodas vārdnīca. 2. sēj. Rīga: Zinātne, 1973.

Lietuvių kalbos gramatika. III tomas. Sintaksė. / Red. Ulvydas K., Ambrazas V., Valeckienė A. Vilnius: Mokslas, 1976.

Lokmane I. Paradigmas jēdziens sintaksē // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 6*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2002, 168–174.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija. / Red. Bergmane A., Grabis R., Lepika M., Sokols E. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse. / Red. Bergmane A., Blinkena A., Grabis R., Sokols E. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2008. // <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 12.02.2010.

Nītiņa D. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apraksts)*. Mācību līdzeklis. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.

Paegle Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne, 2003.

Palmer F. R. *Mood and Modality*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Ramonienė M., Pribušauskaitė J. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.

Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. / Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Белошапкива В. А., Брызгунова Е. А., Земская Е. А. и др. *Современный русский язык.* / Под ред. В. А. Белошапковой. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1989.

Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. *Современный русский язык.* 5-е изд., испр. Москва: Айрис-пресс, 2003.

Summary

In the article, the problems connected to understanding of modality and modal verbs in Latvian linguistics are shortly outlined. Syntactically, modal verbs are used together with infinitive of another verb in Latvian. More thoroughly the article deals with semantics and formal use of the Latvian verb *derēt* 'to suit, fit, come in useful etc.', analysing the most often occurring constructions with this verb in its modal use. The practical examples analysed show different modal meanings the verb *derēt* can have in Latvian including such that are not mentioned in dictionaries, e. g., the meaning of necessity. When stating the modal meanings of a verb, the environment and other formal characteristics are also important. The verb *derēt* is often used together with infinitive of another verb, thus it should be looked upon as a modal verb in Latvian in such usage, just as quite a lot of other Latvian verbs.

PARTIKULA *IT KĀ* UN MODALITĀTE

Particle IT KĀ ‘as if’ and Modality

Andra Kalnača

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža 4a, Rīga LV-1050
kalnaca@latnet.lv

Rakstā aplūkoti vispārīgi modalitātes teorijas jautājumi saistībā ar evidencialitāti, kā arī partikulas *it kā* funkcijas evidencialitātes un citu modālu nozīmju izteikšanā. Īpaša uzmanība pievērsta partikulas *it kā* vārdšķiras piederības problemātikai un lietojumam kopā ar atstāstījuma izteiksmi. Pētījuma gaitā konstatēts, ka partikula *it kā* nebūtu klasificējama par īpašu negramatisku evidencialitātes izteikšanas līdzekli. Kā liecina partikulas funkciju analīze, tā izsaka vispārīgu šaubu / neticības nozīmi, kas atkarībā no izteicēja konkrētas izteiksmes formas un konsituācijas var būt vai nu vairāk evedenciāla, vai arī vairāk epistēmiska, dažkārt abas modālās nozīmes var īstenoties sinkrētiski.

Atslēgvārdi: *modalitāte, evidencialitāte, epistēmiskums, partikulas un saikļa homonīmija, atstāstījuma izteiksme*

Pievērsties šim pētījumam ir rosinājis kopīgs darbs ar Viļņas Universitātes kolēģiem projektā *Non-Grammatical Evidentiality in Baltic Languages (Negramatiskā evidencialitāte baltu valodās)*. Projekts Viļņas Universitātes profesores Aurelijas Usonienes (*Aurelija Usonienė*) vadībā tika izstrādāts 2009. gadā, projektu finansēja Lietuvas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija. No Latvijas Universitātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras projektā piedalījās Ilze Lokmane, Andra Kalnača, Baiba Ivulāne un Liene Kalviša. Projekta mērķis bija analizēt evidencialitāti un tās izteikšanas līdzekļus baltu valodās, īpaši pievēršot uzmanību negramatiskai, t.i., leksiski izteiktai evidencialitātei. Projekta sākuma stadijā tika pieņemts, ka latviešu valodā viens no tipiskākiem negramatiskās evidencialitātes izteikšanas līdzekļiem būtu partikula *it kā*. Tomēr pētījuma gaitā nācās koriģēt šo atziņu, jo partikulas *it kā* funkcijas latviešu valodā ir daudzveidīgākas, turklāt evidencialitāti izsaka arī citi valodas līdzekļi – gan gramatiski, gan negramatiski.

Bjerns Vīmers (*Björn Wiemer*), evidencialitātes pētnieks un viens no minētā projekta dalībniekiem, evidencialitāti ir definējis šādi - *evidencialitāte ir modāla kategorija, kas apvieno valodas līdzekļus, kuros ietverta norāde uz informācijas avotu, kā arī izteikuma satura vērtējumu* (Wiemer 2007, 198; sk. arī Holvoet 2001, 111). Tādējādi evidencialitāte uzskatīta par īpašu modālu resp. semantisku kategoriju.

Latviešu valodniecībā ir ticis fiksēts cits valodniecībā populārs viedoklis, kur evidencialitāte ietilpināta modalitātē - „*evidencialitāte resp. evidenciālā modalitāte ir modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, norādot, ka teksta autors nav pārliecināts par teksta satura patiesumu vai ka tekstam var būt cits autors.*” (VPSV 2007, 112; sk. arī Palmer 2001, 8 un Usonienē 2004)

Neatkarīgi no tā, vai evidencialitāte tiek traktēta kā modalitātes paveids vai kā īpaša semantiska kategorija, tās izteikšanas līdzekļi – gan gramatiski, gan negramatiski resp. leksiski – atrodami ikvienā valodā (Usonienē 2004; Козинцева 2007, 13-36; Chojnicka 2009, 41). Šai pētījumā evidencialitāte uzskatīta par modalitātes paveidu.

Bjerns Vīmers, aprakstot evidencialitātes izteikšanas līdzekļu tipoloģiju dažādās Eiropas valodās, norāda, ka partikula *it kā* latviešu valodā ir tipiska atstāstījuma partikula, kas norāda uz evidencialitāti – teksta autors informāciju saņēmis no cita avota (ietverot arī baumu atstāstīšanu). Tādējādi partikula *it kā* latviešu valodā kalpo kā negramatisks evidencialitātes izteikšanas līdzeklis – līdzīgi kā, piemēram, krievu valodā *якобы* 'it[in] kā' vai *быдмо* 'liekas, šķiet' (Wiemer (iespiešanās); sk. arī Chojnicka 2009, 41). Jāpiebilst, ka Bjerna Vīmera aplūkotajos latviešu, lietuviešu un citu valodu piemēros īpaša uzmanība nav pievērsta izteicēja izteiksmes formai – vismaz latviešu un lietuviešu valodas piemēros ir tikai īstenības izteiksme, piemēram, latviešu valodā sniegts šāds piemērs:

Šobrīd it kā viss ir, lai izglītība atbilstu darba tirgus prasībām. (www.politika.lv)

Tomēr, pārlūkojot partikulas *it kā* funkcijas latviešu valodā, liekas, ka evidencialitātes izteikšana nebūt nav raksturīgākais lietojums un ka šai partikulai valodas sistēmā galvenās ir citas funkcijas. Kā norāda Ellija Ifantidu (*Elly Ifantidou*) monogrāfijā „Evidentials and Relevance”, evidencialitātes partikulas ne vienmēr norāda tikai uz atstāstītu informāciju, tās var

ietvert arī teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu vai satura vērtējumu (Ifantidou 2001, 163). Līdzīgi varētu interpretēt arī latviešu valodas partikulas *it kā* lietojumu.

Apskatot partikulas *it kā* aprakstu vārdnīcās, gramatikās un dažādos pētījumos, atklājas viedokļu dažādība par *it kā* vārdšķiras statusu un arī semantiku. „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” un „Latviešu valodas vārdnīcā” *it kā* aprakstīta kā polisēmiska partikula bez norādes uz modalitāti:

Latviešu literārās valodas vārdnīca

It kā - partikula 1) šķietami, kā liekas, ne pilnīgi;

2) tā kā, pilnīgi kā (LLVV 1975, 482)

Latviešu valodas vārdnīca

It kā - partikula 1) šķietami, kā liekas. *Laiks kļuvis it kā siltāks.*

2) tā kā, gluži kā. *Mežā bija tik klusu, it kā vēja nemaz nebūtu.* (LVV 1987, 300)

Abās vārdnīcās norādītā partikulas *it kā* polisēmija faktiski ir vārdšķiru homonīmija, tas labi redzams piemēros, kas minēti „Latviešu valodas vārdnīcā” – pirmajā piemērā *it kā* ir partikula un piešķir teikumam modālu nozīmi - šaubu niansi, turpretī otrajā piemērā *it kā* ir pakārtojuma saiklis ar salīdzinājuma nozīmi, bet bez modalitātes.

Savukārt Dzintras Paegles monogrāfijā „Latviešu literārās valodas morfoloģija” partikulas *it kā* semantiskajā raksturojumā akcentēta šaubu nozīme, taču partikula norobežota no t.s. īstās modalitātes, par modālām partikulām uzskatot tikai apgalvojuma, nolieguma, pamudinājuma un vēlējuma partikulas (Paegle 2003, 212-213). *It kā* aprakstīta kā nozīmju niansētāja partikula jeb neīstā modālā partikula, kas izsaka šaubas ar salīdzinājuma nokrāsu. Saikļu apskatā *it kā* nav pieminēts.

Pavisam cits viedoklis *it kā* sakarā atrodams kolektīvās monogrāfijas „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. 2.” Ainas Blinkenas rakstītajā nodaļā *Konjunkcija (saiklis)*. Te *it kā* definēts kā sastata saiklis, kas veidojies salīdzinājuma saikļa *kā* un nozīmes pastiprināšanai vai pavājināšanai piesaistītas partikulas *it* kombinācijā un kas galvenokārt izsaka salīdzinājumu, neko neminot par šaubu nozīmi vai modalitātes izteikšanu. Par teikumiem ar *it kā*

norādīts, ka tās nav tikai salīdzinājuma konstrukcijas tradicionālajā izpratnē; te spilgti izpaužas šo saikļu resp. partikulu sinkrētiskā daba (Blinkena 2007, 301-302). Taču Tamāras Porītes veidotajā partikulu aprakstā tai pašā „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstībā” savukārt vispār nav minēta partikula *it kā*, tikai partikula *it(in)*, kuras apraksta noslēgumā ir teikts: „[Latviešu] rakstu valodas sākumposmā *it savienojumā ar kā lietota kādas parādības salīdzinājuma izteikšanai: winnia drebes balte yt ká snegs. Elgers 1640, 150*” (Porīte 2007, 320-321).

Šāds atšķirīgs *it kā* traktējums salīdzinoši nesen izdotos latviešu morfoloģijas aprakstos, šķiet, nav nejaušs, jo atspoguļo *it kā* divējādo dabu – gan funkcionēt kā partikulai vienkāršā teikumā, gan kā salīdzinājuma saiklim, ievadot palīgteikumu. Atkarībā no tā, kas uzskatīts par svarīgāko *it kā* raksturojumā, arī veidots gramatiskais un semantiskais apraksts – vai nu kā partikulai, vai arī kā saiklim, vārdšķiru homonīmiju vispār nepieminot. Kā liecina atšķirīgais *it kā* apraksts latviešu gramatikas pētījumos un vārdnīcās, vārdšķiru, īpaši palīgvārdu, sinkrētisma un homonīmijas gadījumi vēl nav pilnībā iztīrāti un precizēti.

Šai rakstā tuvāk analizētas partikulas *it kā* modālās funkcijas, saikļa lietojuma apskats ir cita pētījuma objekts.

Atgriežoties pie partikulas *it kā* un modalitātes, jāuzsver, ka šī partikula tomēr būtu traktējama kā *īsta* modāla partikula, jo tās piešķirtā šaubu un nedrošības nokrāsa ir viena no modalitātes izpausmēm valodā.

Modalitāte ir semantiska kategorija, kas izsaka teksta autora attieksmi, kā arī vērtējumu vai nu par sprieduma saturu, vai arī par situācijas norisi. Modalitātes izpausmes līdzekļi var būt fonoloģiski, leksiski un gramatiski. (Palmer 2001; VPSV 2007, 236) Partikula *it kā* būtu uzskatāma par leksisku reps. negramatisku modalitātes izteicēju latviešu valodā, jo nepārprotami norāda uz teksta autora attieksmi - viņš nav vai varbūt arī negrib būt drošs par izteikuma saturu. Ar partikulas *it kā* piešķirtās šaubu nianšes palīdzību autors var distancēties no satura, nebūt atbildīgs par tā patiesumu:

Komponists it kā pakļauj savas muzikālās domas plūdumu žanram .. (www.korpuss.lv)

To [nesaskaņu] iemesls it kā bija tas, ka pašvaldība vēlējās pārceļt parādi uz .. (www.korpuss.lv)

*Vēlāk sāpes [celī] mazinājās, piedalījāties [svarcelšanas] mačos Ventspilī, **it kā** viss bija kārtībā.* (Sporta Avīze)

*Orķestra vīri lēnām savāca instrumentus, bet vēl **it kā** ko gaidīja.* (Z. Skujiņš)

Ar partikulu *it kā* teksta autors arī var norādīt, ka īsti netic tekstā minētās personas rīcības patiesumam vai arī apšaubā to:

*Vēstules teksts, ko citēju publikācijā, viņai **it kā** nebija zināms.* (www.korpuss.lv)

*Šā gada 15. decembrī Rīgas Apgabaltiesā paredzēts izskatīt krimināllietu, kurā par liela apmēra krāpšanu un dokumentu viltošanu apsūdzēta Tatjana Kargina un viņas māte Elvīra Inušova. Apsūdzība celta par **it kā** notikušu krāpšanu pret Karginas biznesa partneri — SIA „Imperius” 50% kapitāldaļu īpašnieku Andreju Kalēju.* (www.kasjauns.lv)

Jāatzīst, ka minētajos piemēros (un arī citos līdzīgos) tomēr nav norādes, ka tā būtu informācija, iegūta no citiem avotiem, un ka izteikumi tiktu atstāstīti kā cita autora teksts. Citiem vārdiem, teikumos ar partikulu *it kā* neparādās tipiska evidencialitāte klasiskā nozīmē. Tikpat labi partikulas *it kā* piešķirto niansi var uzskatīt par epistēmisku modalitāti.

Epistēmiskā modalitāte ir modalitātes paveids, kas norāda teksta autora attieksmi pret izteikuma (sprieduma, apgalvojuma) saturu, izsakot nepieciešamību, iespējamību, varbūtību (VPSV 2007, 107; sk. arī Palmer 2001, 8).

Iepriekš norādītajos piemēros epistēmiskums skaidrojams ar to, ka teksta autors, nebūdamas pārliecināts par tekstā minēto faktu cēloņiem, savu spriedumu par tiem ar partikulas *it kā* palīdzību sniedz kā varbūtēju, bet ne pilnīgi drošu.

Liekas, ka latviešu valodā, ja teikumā ar partikulu *it kā* ir īstenības izteiksme (kā iepriekš minētajos piemēros), tad sinkrētiski savijas gan epistēmiskā, gan evidenciālā modalitāte. Konkrēta modalitātes diferenciacija ar partikulu palīdzību latviešu valodai nav raksturīga, jo plašā piecu darbības vārda izteiksmju sistēma (īstenības izteiksme, atstāstījuma izteiksme, vēlējuma izteiksme, vajadzības izteiksme, pavēles izteiksme) ļauj ar gramatiskiem līdzekļiem izteikt dažādas standartizētas modālas nozīmes – to starpā arī evidencialitāti un epistēmiskumu.

Latviešu valoda (blakus lietuviešu, igauņu, lībiešu u.c. valodām) ir viena no relatīvi nedaudzām, kam izveidojusies īpaša izteiksme – atstāstījuma izteiksme - evidencialitātes

izteikšanai (Plungian 2001; Aikhenvald 2004; Krautmane 2006). Tāpēc, norādot, ka teksta autors nav vienlaikus arī informācijas autors, latviešu valodā visbiežāk tiek lietota atstāstījuma izteiksme (Nītiņa 2001a, 79; Kalme, Smiltņiece 2001, 245; Holvoet 2001, 112; Paegle 2003, 114-115). Turklāt informācijas ieguve no cita avota nereti ir marķēta ar *verbum dicendi* salikta teikuma pirmajā daļā:

*Slimnīcā man **teica**, lai ejot uz jebkuru poliklīniku.* (www.google.lv)

*Viņš man **sacīja**, ka vispirms **pasēdēšot** kafējnīcā un pēc tam **iešot** uz diskotēku.* (www.google.lv)

***Runā**, ka basketbolā daudz pieredzējušās dāmas **[esot] bijušas** tik niknas, ka teju ar dūrēm **[esot] metušās** virsū trenerim ar pārmetumiem.* (www.google.lv)

Atstāstījuma izteiksme bieži lietota arī vienkāršā teikumā, tieši nenorādot uz informācijas ieguvi no cita avota. Šādos gadījumos tik skaidra evidencialitāte kā teikumos ar *verba dicendi* vairs nav nosakāma. Te iespējams runāt ne tikai par evidencialitāti, bet arī par citādām modālām niansēm – teksta autora vēlēšanos norobežoties no teksta satura, izteikt šaubas par saturu vai arī ironizēt (plašāk par atstāstījuma izteiksmes daudznozīmību sk. Nītiņa 2001b, 78-80; Chojnicka 2009, 42-46), piemēram:

*Valsts pati **dzenot** bedrē "Parex banku".* (www.delfi.lv)

*Karinas Pētersones izvirzīšana **darot** godu LPP/LC.* (www.google.lv)

*Lekcijas jaunizveidotajā fakultātē **lasīšot** daudzu citu Latvijas augstskolu, kā arī Skandināvijas un rietumvalstu pasniedzēji.* (www.google.lv)

Latviešu valodā iespējama arī partikulas *it kā* kombinācija ar atstāstījuma izteiksmi:

*Olīvelļa **it kā nonemot** acu kosmētiku.* (www.google.lv)

***It kā** pirmsdien Edmunds **iešot** runāt ar bijušajiem šefiem.* (www.google.lv)

*Viņš **esot** pāris reizes **atbraucis** uz būvi, bet meistara tur **it kā neesot bijis.*** (www.google.lv)

*Līdz 1812. gadam Gūtmaņalā [esot] **bijis** apskatāms vēl viens 16. gadsimta uzraksts, ... senāk **it kā esot bijis** apskatāms arī kāds 1617. gada iegrebums. (www.google.lv)*

Tomēr kombinācijā *it kā* + *atstāstījuma izteiksme* nepārprotami redzams, ka evidencialitāti marķē izteiksmes forma, bet ne partikula. Partikula *it kā* šādos gadījumos tikai pastiprina evidenciālo nozīmi, papildinot to ar īpaši akcentētu šaubu niansi. Pati par sevi partikula *it kā* nav izšķirošs evidencialitātes līdzeklis. Ne velti latviešu literārās valodas praksē partikulas *it kā* un atstāstījuma izteiksmes kombinācija uzskatīta par valodas līdzekļu pārdaudzumu, iesakot partikulu *it kā* atnest kā lieku, jo modalitāti pietiekamā mērā izsaka atstāstījuma izteiksmes forma (Strazdiņa 1972, 71-72; Blinkena 2007, 302-303). Taču lielā šādu gadījumu izplatība, īpaši runātā valodā, liek domāt, ka valodas lietotāji par spīti *it kā* pietiekamai atstāstījuma izteiksmes paustajai modalitātei tomēr vēlas īpaši uzsvērt nevis evidencialitāti, bet gan savas šaubas par izteikuma saturu vai arī norādīt uz neticību izteikuma saturam – blakus gramatiskam modalitātes marķēšanas līdzeklim izmantojot arī papildus leksisku resp. negramatisku epistēmiskuma līdzekli, piemēram:

*Kā nonākusi līdz šādiem apstākļiem, viņa stāsta samudžināti. Zaudējusi darbu, [sieviete] trīskārtējas maiņas rezultātā [esot] **palikusi** bez dzīvokļa, tad vienu brīdi **it kā** [esot] **dzīvojuši** patversmē. (Diena)*

*Šodien **it kā varēšot** velt sniegavīrus!* (LNT laika ziņas)

*Man zvanīja Ieva, ka Ilmārs **it kā būšot saslīmis** un **nebūšot** darbā. (Uz ielas dzirdēta saruna 12.01.2010.)*

Tādējādi, partikulai *it kā* kombinējoties ar atstāstījuma izteiksmi, iespējams uzskatīt, ka teikumā vienlaikus izpaužas gan evidenciālā, gan epistēmiskā modalitāte. Tāpēc tas nebūtu uzskatāms par valodas līdzekļu pārdaudzumu, bet gan par iespēju vienā teikumā apvienot vairākas modālas nianses.

Salīdzinot vienu un to pašu teikumu ar partikulu *it kā* vairākās izteiksmēs, var konstatēt, ka partikulas piešķirtā šaubu / neticības modālā nianse saglabājas visos gadījumos neatkarīgi no izteicēja izteiksmes formas un ar to saistītās modalitātes, kā arī teikuma satura interpretācijas:

IT KĀ + ĪSTENĪBAS IZTEIKSME

Olīveļļa it kā nonem acu kosmētiku.

IT KĀ + ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME

Olīveļļa it kā nonemot acu kosmētiku.

IT KĀ + VĒLĒJUMA IZTEIKSME

Olīveļļa it kā nonemtu acu kosmētiku ..

Partikula *it kā kopā ar īstenības izteiksmi* atkarībā ko konsituācijas nozīmē galvenokārt neticību izteikuma saturam - to, ka teksta autors zina, ka ar olīveļļu var noņemt kosmētiku, bet kaut kādu iemeslu dēļ ne pārāk labi, citiem viņš to varbūt nemaz neieteiktu darīt, kā arī to, ka šī informācija varbūt kaut kur lasīta, dzirdēta u.tml., bet īstas ticības tai nav.

Partikula *it kā kopā ar atstāstījuma izteiksmi* skaidri norāda, ka informācija ir pastarpināta un ka teksta autors šaubās par tās patiesumu, taču varbūt ir gatavs pats arī pamēģināt – var vai nevar ar olīveļļu noņemt acu kosmētiku.

Partikula *it kā kopā ar vēlējuma izteiksmi* nepārprotami uzsver teksta autora neticību teksta saturam, turklāt te nav evidenciālas nozīmes – informācija nebūt nav pastarpināta. Iespējams, ka teksta autors ir pats pārliecinājies par satura patiesumu, ka ar olīveļļu var noņemt kosmētiku, taču ir kādi blakus apstākļi, kas to neļauj darīt pietiekami labi. Visticamāk, ka turpmākajā tekstā ar pretstata sakārtojuma saikli *bet, taču, tomēr* sekotu motivācija, kāpēc teksta autors tā domā. Tāpēc kombinācijā *it kā + vēlējuma izteiksme* dominē epistēmiska modalitāte, balstīta autora paša pieredzē.

Secinājumi

1. Lai gan latviešu valodniecībā interpretēta dažādi gan vārdšķiras, gan nozīmes ziņā, *it kā* uzskatāms par gramatisku homonīmu - atkarībā no funkcijām teikumā gan par partikulu, gan par pakārtojuma saikli. Modalitāte raksturīga *it kā* partikulas funkcijā, salīdzinājums bez modālas nozīmes – *it kā* saikļa funkcijā.

2. Partikula *it kā* nebūtu klasificējama par īpašu negramatisku evidencialitātes izteikšanas līdzekli. Kā liecina partikulas funkciju analīze, tā izsaka vispārīgu šaubu / neticības nozīmi, kas atkarībā no izteicēja konkrētas izteiksmes formas un konsituācijas var būt vai nu vairāk evedenciāla, vai arī vairāk epistēmiska, dažkārt abas modālās nozīmes var īstenoties sinkrētiski.
3. Lai gan Aleksandra Aihenvalde, Bjerns Vīmers u.c. evidencialitātes pētnieki ieteikuši šķirt gramatiskus un negramatiskus evidencialitātes izteikšanas līdzekļus, tomēr valodā tas ir grūti veicams uzdevums. It īpaši latviešu valodā, kur blakus daudzveidīgi gramatizētai modalitātei piecu izteiksmju formās partikulas, apstākļa vārdi, saikļi, iespraudumi u.c. valodas līdzekļi tomēr ir sekundāri modalitātes izteicēji, kas visbiežāk tikai vispārīgi norāda uz kādu modālu niansi. Vissvarīgākais modalitātes izteikšanas līdzeklis latviešu valodā ir gramatisks – darbības vārda izteiksmes -, kam kā papildus elements atkarībā no konteksta un situācijas var pievienoties modālas partikulas u.c. līdzekļi.

Saīsinājumi

LLVV	„Latviešu literārās valodas vārdnīca”
LVV	„Latviešu valodas vārdnīca”

Avoti

Diena (laikraksts)
Latviešu valodas tekstu korpuss. www.korpuss.lv
LNT (televīzija)
Skujiņš, Z. (1986). *Izlase*. 1. Rīga: Liesma.
Sporta Avīze (nedēļas žurnāls)
www.delfi.lv (interneta ziņu portāls)
www.google.lv (interneta meklētājprogramma)
www.kasjauns.lv (interneta ziņu portāls)

Literatūra

1. Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.
2. Blinkena, A. (2007). Konjunkcija (saiklis). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. 2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 100-309.
3. Chojnicka, J. (2009). Atstāstījuma izteiksmes formu lietojums preses rakstos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 40-48.

4. Ifantidou, E. (2001). *Evidentiality and Relevance*. John Benjamins Publishing Company.
5. Holvoet, A. (2001). *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo universitetu Jagiellońskiego.
6. Kalme, V., Smiltņiece, G. (2001). *Latviešu literārās valodas vārdarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.
7. Козинцева, Н. А. (2007). Типология категории засвидетельствованности. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Ред. Храковский В. С. Санкт-Петербург: Наука, 13-36.
8. Krautmane, Ē. (2006). Evidenciālis latviešu, igauņu un lībiešu valodā (ieskats problemātikā). *Latvijas Universitātes Raksti. Valodniecība. Somugristika*. 708. sējums, 66-72.
9. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. (1975). Rīga: Zinātne, 3.sēj.
10. *Latviešu valodas vārdnīca*. (1987). Rīga: Avots.
11. Nītiņa, D. (2001a). *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte.
12. Nītiņa, D. (2001b). Vārdu un vārdformu semantikas pragmatiskie aspekti. *Linguistica Lettica*. 8. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 78-86.
13. Paegle, Dz. (2003). *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
14. Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge University Press.
15. Plungian, V. (2001). The Place of Evidentiality within the Universal Grammatical Space. *Journal of Pragmatics*. 33 (2001) 349-357.
16. Porīte, T. (2007). Partikula. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. 2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 310-343.
17. Strazdiņa, V. (1972). *It kā un kaut kā* lietojums preses valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 8. laidziens. 70-78.
18. Usonienė, A. (2004). *Modalumas anglų ir lietuvių kalbose: forma ir reikšmė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
19. Wiemer, B. (iespiešanās) Hearsay in European Languages: toward an integrative account of grammatical and lexical markers. In: Diewald, G., Smirnova, E. (eds.): *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
20. Вимер, Б. (2007). Косвенная засвидетельствованность в литовском языке. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Ред. Храковский В. С. Санкт-Петербург: Наука, 197-240.

Summary

The main discussion of paper will be devoted to interrelation between non-grammatical and grammatical markers of evidentiality in Latvian - particle *it kā* 'as if' and relative mood. Language material is taken from the Corpus of Latvian (www.korpuss.lv) and other sources (mass media texts, fiction, www.google.lv etc.).

Since Latvian (like Lithuanian, Estonian, Livonian, Quechua, Lezgian) belongs to languages which have developed special grammatical paradigm for evidentiality the most important mean of evidentiality in Latvian is relative mood. This mood in Latvian is closely linked to a certain structure of an utterance – usually (but not always) complex sentence with *verbum dicendi* in the first part and predicate in relative mood in the second part.

However, relative mood is used in simple sentences as well, many of them contain particle *it kā* ‘as if’ (especially in colloquial Latvian and mass-media) which particularly signalizes that the information can be doubtful. Particle *it kā* ‘as if’ together with relative mood must be treated as additional marker of evidentiality. This lexical marker updates the doubtful attitude of speaker towards the content. Speaker’s attitude is shown by choosing the relative mood not indicative mood.

It must be pointed out that functions of *it kā* ‘as if’ are wider than only additional evidentiality. If particle *it kā* is used together with indicative or conditional mood it expresses some epistemic nuances.

ATSTĀSTĪJUMA IZTEIKSME UN MODALITĀTE

Relative Mood and Modality

Liene Kalviša

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
lienek@lanet.lv

Rakstā analizēta atstāstījuma izteiksmes semantika un saistība ar modalitātes kategoriju. Parasti atstāstījuma izteiksme tiek minēta kā evidencialitātes gramatiskais marķētājs latviešu valodā, kuras semantikai raksturīga pazīme ir nosaukt darbību, ko runātājs stāsta pēc cita teiktā. Taču atstāstījuma izteiksmi var lietot ne tikai kā netieši saņemtas informācijas gramatisko marķētāju, bet arī daudzveidīgu nozīmes nianšu paušanai. Šajā sakarā var runāt par atstāstījuma izteiksmes un epistēmiskās modalitātes saistību, kad ar atstāstījuma izteiksmes palīdzību teksta autors uzsver nevis informācijas netiešo raksturu, bet izsaka personisku attieksmi pret apgalvojuma saturu. Eksistē dažādi viedokļi, vai atstāstījuma izteiksme ir saistāma ar modalitāti. Tā kā tās primārā funkcija ir netieši saņemtas informācijas pārraidīšana, teksta autors, pārraidot svešu informāciju, atrodas neitralitātes pozīcijā, jo nav konkrētās situācijas dalībnieks. Tomēr atstāstījuma izteiksmes semantika ir bagāta ar daudzveidīgām nozīmēm, un semantiski tā var izteikt gan epistēmisku vai evidenciālu modālu nozīmi, gan iespējama abu šo nozīmju mijiedarbe viena izteikuma robežās.

Atslēgvārdi: atstāstījuma izteiksme, modalitāte, evidencialitāte, informācijas avots, epistēmiskums

Saikne starp atstāstījuma izteiksmi un modalitāti vērtējama atkarībā no izteikuma semantikas un teikuma sintaktiskās struktūras. Parasti atstāstījuma izteiksmes semantika tiek saistīta ar divām nozīmēm:

- 1) cita teiktas vai dzirdētas informācijas atstāstīšana;
- 2) distancēšanās no izteiktā apgalvojuma satura, teksta autoram neatbildot par apgalvojuma patiesumu (Mllvg 1959, 624; VPSV 2007, 55).

Tā kā atstāstījuma izteiksmes primārā funkcija ir norāde uz faktu, ka konkrētā informācija saņemta no citiem avotiem, šajā sakarā jārunā par evidencialitātes jēdzienu. Evidencialitāte ir modalitātes paveids, kas izsaka teksta autora attieksmi pret izteikuma saturu, norādot, ka teksta autors nav pārliecināts par teiktā saturu vai ka tekstam var būt cits autors (VPSV 2007, 112). Evidencialitātes galvenā funkcija ir

norāde uz informācijas avotu, respektīvi, veidu, kā teksta autors ir ieguvis informāciju. Tradicionāls ir informācijas dalījums atkarībā no tās saņemšanas veida – tieša un netieša. Tieša informācija tiek saņemta ar maņu orgānu palīdzību, netieša informācija tiek gūta pastarpinātā ceļā – tā var būt saņemta no citas personas, secināta, balstīta uz zināšanām. Evidencialitāti var analizēt, balstoties uz divām pazīmēm. Pirmkārt, izteikumā var būt konkrēta norāde uz informācijas avotu (*ziņu aģentūra pavēstīja, ka..; ļaudis baumo, ka..; statistika liecina, ka..* u.c.). Tādā gadījumā kā evidencialitātes marķētāji teikumā var būt konkrēti leksiski un sintaktiski līdzekļi. Otrkārt, par evidencialitāti var runāt arī gadījumos, kad iespējams konstatēt, ka izteikumā paustais apgalvojums balstīts uz apsvērumiem, kas nav konkrēti nosaukti, taču teikuma semantika un gramatiski, leksiski, arī kontekstuāli līdzekļi norāda, ka izteikumam var būt cits autors.

Tradicionāli kā evidencialitātes gramatiskais marķētājs latviešu valodā tiek minēta atstāstījuma izteiksme, kas izsaka vienu no evidencialitātes nozīmēm – netiešu informāciju, kas iegūta no citas personas stāstītā, dzirdētā, lasītā, respektīvi, ar kāda starpnieka palīdzību. Tāpat atstāstījuma izteiksme nenosauc informācijas avotu, bet tieši norāda uz informācijas netiešo raksturu, savukārt pats avots var tikt konkretizēts kontekstā vai arī vispār netikt nosaukts.

Atstāstījuma izteiksmei ir divi laiki un četras laika formas – vienkāršā un saliktā tagadne un vienkāršā un saliktā nākotne.

Vienkāršā tagadne var attiekties uz informāciju, ko informācijas tiešais avots ir sniedzis kā pašreiz aktuāli esošu, tagadnes momentā būtisku:

Radošajā dzīvē dziedātājam ejot ļoti interesanti un raibi. (Ieva, 2009)

Viņas runcis visu laiku pieprasot uzmanību, gluži kā izludināts vienīgais bērns ģimenē. (Ieva, 2009)

Informācijai var piemist arī vispārināta laika nozīme, ko var saistīt ar plašāku laika intervālu nekā tikai tagadnes momentu:

Jaunām meitām esot ļoti viegli izzināt, vai tai gadā tiks izprecinātas. (J. Jaunsudrabiņš)

Karnevāla tradīcijas aizsākumi esot rodami jau civilizācijas rītausmā.. (Sieviete, 2008)

Tāda veida izteikumi galvenokārt balstīti uz spriedumiem, kas radušies laika gaitā un kuru avots ir nevis konkrēta persona, bet cilvēku kopums, kas konkrētā sprieduma galveno ideju padarījuši pazīstamu un vispārzināmu, tādējādi tas var brīvi funkcionēt

sabiedrībā, vienlaikus saglabājot netieši saņemtas informācijas raksturu, bet nemodinot interesi par izteiktā sprieduma avotu.

Atstāstījuma izteiksmes vienkāršā nākotne var izteikt darbību, kam, pēc informācijas avota teiktā, jānotiek tuvākā vai tālākā nākotnē:

„*Visi kļiedza, ka nauda atkal kritīšot.*” atteica jauneklis. (A. Eglītis)

„*Juris teica, ka arī jūs došoties projām. Uz Savienotajām Valstīm, cik es saprotu.*”

(A. Eglītis)

Tomēr ireālas darbības izteiksmju laika formām ir citāda funkcija nekā īstenības izteiksmes laika formām, jo to galvenā funkcija saistīta ar modalitātes izteikšanu. Ireālas darbības izteiksmju formas „*laika ziņā parasti pieskaņojas konteksta īstenības izteiksmes laika formām, attiecībā pret tām izsakot vienlaicīgumu, iepriekšējumu vai sekojamību*” (Kalnača 2008, 290).

Atstāstījuma izteiksmei nav pagātnes laika formu, tomēr jāņem vērā, ka evidencialitātes semantikai ar pagātnes laiku ir diezgan liela saistība. Atstāstot citas personas teikto, kas ticis attiecināts uz pagātni, tiek lietota atstāstījuma izteiksmes saliktā tagadne.

Atstāstījuma izteiksmi iespējams lietot arī ciešamajā kārtā – tagadnes un nākotnes saliktajos un vienkāršajos laikos (*tiekot / tikšot meklēts, esot / būšot meklēts*), kas gan tiek lietoti retāk.

Valodā plaši tiek lietots arī vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids (*esot / būšot jāzina, esot bijis / būšot bijis jāzina*), kas arī izsaka informāciju, ko teksta autors saņēmis no kādas trešās personas, tikai izteikums iegūst papildu niansi, jo izteiktās informācijas semantika saistīta ar kādas vajadzības, nepieciešamības nozīmi. Proti, runātājs atstāsta citas personas konstatētu nepieciešamību (Mllvg I 1959, 617). Tādā gadījumā aktuāls kļūst jautājums, kura no nozīmēm dominē – atstāstošā vai nepieciešamības vai arī tās var īstenoties sinkrētiski. Ja pieņem, ka izteikuma galvenais saturs saistīts ar atstāstāmo informāciju un uzsvars likts uz šīs informācijas saturu, tad var uzskatīt, ka primārā šeit ir nepieciešamības semantika. Turpretī, ja tiek akcentēts informācijas netiešais raksturs un fakts, ka informācija ietver zināmas šaubas, tad var uzskatīt, ka dominējošā ir atstāstījuma izteiksme. Izteikums it kā ietver divas pozīcijas – teksta autora un informācijas pirmavota:

Iekārtas operators metālapstrādes uzņēmumā saņemot ap 340 latiem, bet esot jāstrādā sešas dienas nedēļā pa 10 stundām. (www.financenet.lv)

Teksta autora pozīcija saistīta ar norādi, ka informācijai piemīt netiešs raksturs, bet pats informācijas saturs akcentē nepieciešamības nozīmi:

Iekārtas operators saka (teksta autora pozīcija): „Man jāstrādā sešas dienas nedēļā pa 10 stundām” (informācijas avota pozīcija).

Iespējami gadījumi, kad atstāstījuma izteiksme latviešu valodā var izteikt nevis atsauci uz citas personas teikto, bet epistēmisku vērtējumu, kam ar evidenciālu nozīmi sakara nav. Proti, tas iespējams runas situācijā, kad tiek vērtēts kāds fakts un atstāstījuma izteiksmes lietojums palīdz panākt ironisku nozīmes niansi:

„Un grīda! Tas esot parkets! Melns kā darva!” (A. Eglītis)

Viņš dzird, ka mēs te ņemamies, bet pat nedomā atvērt! Un tas esot tavs draugs! (A. Eglītis)

Šajos piemēros atstāstījuma izteiksme veic cita veida funkciju un nenorāda uz informācijas netiešo raksturu. Pirmajā piemērā pausts ironisks parādības vērtējums, otrajā piemērā vērtēta personas rīcība. Izteiktā nozīme saistīta ar konkrētās idejas neatbilstību teksta autora pieņēmumiem par reālijai, personai piemītošo īpašību, kas rada ironisku nostāju. Epistēmiskā modalitāte izsaka teksta autora attieksmi pret izteikumu, tā vērtējumu un aptver iespējamības un nepieciešamības semantiku (Плунгян 2000, 312; Haan 2001, 3; VPSV 2007, 107), turpretī evidencialitāte saistīta ar pamatojumu, uz kā balstoties, teksta autors izteicis apgalvojumu. Epistēmiskā modalitāte ir interesanta tajā aspektā, ka tās semantika robežojas, pirmkārt, ar informāciju par apkārtējo pasauli, un, otrkārt, ar atskārsmi, kā šī informācija mainās, sastopoties ar cilvēka pieredzi un zināšanām. Līdz ar to epistēmiskā modalitāte un tās izteikšanas līdzekļi ir lielā mērā atkarīgi no konteksta un teksta autora iepriekšējās pieredzes un bieži vien iespējams runāt par abu nozīmju (epistēmiskās un evidenciālās) saskari viena izteikuma robežās.

Evidencialitātes un atstāstījuma izteiksmes sakarā būtiski šķiet pieminēt tiešās un netiešās runas jēdzienu. Teksta autors citas personas teiktos vārdus var izteikt tieši citējot (1., 2.) vai arī atstāstot (3., 4.):

1. *„Vislabākais šobrīd būtu mīkstināt biznesu regulējošos noteikumus”, pārliecināts V. Klauss. (5min, 2009)*

2. *„Pavasaris ir mans mīļākais gadalaiks”, atzīst grupas „Klaidonis” līderis Māris Sloka. (Māja, 2009)*

3. *Palielināti valdības izdevumi un stingrāka regulēšana tikai paildzinās ekonomikas lejupslīdi, paziņojis Čehijas prezidents Vāclavs Klauss. (5min, 2009)*

4. *Kad zvanu aktierim Jānim Jarānam un aicinu uz sarunu, viņš saka – esot apslimis.* (Marta, 2009)

Tieši citējot konkrētas personas vārdus, tiek saglabāts izteikuma leksiskais un gramatiskais sastāvs, stilistiskās īpatnības, turpretī, pārstāstot kāda teikto, teksta autors min galveno domu, nesaglabājot konkrētās leksiskās un stilistiskās īpatnības (Розенталь, Теленкова, Голуб 2003, 420-421). Turklāt bieži vien atstāstāmais saturs var tikt ietekmēts arī no paša pārstāstītāja puses un subjektīvā attieksme var mainīt izteikuma saturu. Līdz ar to tiešs runas citējums saglabā zināmu saturisku patstāvību, jo nepastarpinātā veidā pārraida teikto, un iespējams runāt par situācijas redzējumu no paša teksta autora skatu punkta.

Tātad, runājot par atstāstījuma izteiksmes un modālo nozīmju sakaru, var šķirt trejādas attieksmes:

1) atstāstījuma izteiksmes lietojums vienkāršā teikumā, kad līdzās apgalvojuma saturam atstāstījuma izteiksme uzsver informācijas netiešo raksturu, piemēram, *Viņš šeit dzīvojis jau vairākus gadus.*;

2) atstāstījuma izteiksmes lietojums netiešās runas teikumā ar runāšanas verbu virsteikumā, kad palīgteikumā tiek atstāstīta saņemta informācija, lietojot atstāstījuma izteiksmi vai īstenības izteiksmi (izteiksmju sinonīmijas gadījumā), piemēram, *Viņš dievojās, ka šeit dzīvojis jau vairākus gadus.* Šādā gadījumā iespējams runāt arī par teksta autora subjektīvu attieksmi pret saņemto informāciju. Apgalvojumā vienlaikus izpaužas gan teksta autora attieksme, gan tiek marķēts informācijas netiešais raksturs;

3) atstāstījuma izteiksme kā epistēmiskās modalitātes izteicēja, kad tiek pausta personas attieksme (visbiežāk – negatīva, ironiska) pret kādu parādību, piemēram, *Viņš šeit dzīvojis jau vairākus gadus!?*

Šādas nozīmes vairāk ir konteksta nosacītas, taču valodā bieži sastopamas un būtu uzskatāmas par būtisku atstāstījuma izteiksmes semantisku īpatnību.

Atgriežoties pie vienas no evidencialitātes nozīmēm, proti, svešas runas pārstāsts, jāuzsver, ka pētnieku darbos izvirzīts jautājums, vai citēšana uzskatāma par modālu, jo teksta autors vienkārši pārstāsta citas personas teikto, un šādus izteikumus ir problemātiski saistīt ar modalitātes izpaušmi. No tā izriet loģisks jautājums – kādas ir atstāstījuma izteiksmes un modalitātes attieksmes. Pēc Aksela Holvuta (*Axel Holvoet*) domām, ir problemātiski saistīt atstāstījuma izteiksmi ar izteiksmes kategoriju vispār, tātad tiek noraidīta tās saistība arī ar modalitāti. Jāatgādina, ka gramatikās parasti tiek uzsvērtas divas atstāstījuma izteiksmei raksturīgas īpatnības –

pirmkārt, ar tās palīdzību teksta autors izsaka informāciju, kas dzirdēta no citiem avotiem, respektīvi, tai piemīt netieši iegūtas informācijas raksturs. Otrkārt, tiek uzsvērts fakts, ka teksta autors negalvo un neuzņemas atbildību par pārstāstītās informācijas patiesumu (Mllvg I 1959, 624).

Daina Nītiņa uzskata, ka atstāstījuma izteiksmes formas ir noderīgas dažādu attieksmes nianšu paušanai, kā svarīgākās minot šādas nozīmes, ko iespējams izteikt ar atstāstījuma izteiksmes palīdzību (Nītiņa 2001, 78-80).

- 1) nostāstu, baumu izteikšana, teksta autors uzskata informāciju par iedomātu;
- 2) teksta autora vēlme norobežoties no atbildības par izteikuma saturu gadījumos, ja apgalvojums ir riskants, negatīvs;
- 3) negatīvas un izsmejošas attieksmes paušana;
- 4) distancēšanās no izsakāmā satura, ja teksta autors to neatbalsta, nepiekrīt tam;
- 5) personisko antipātiju paušana pret izteikumu, kam nepiekrīt, kuru neatbalsta;
- 6) neticama, neiespējama fakta uzsvēršana;
- 7) šaubu, neticības, ironijas paušana;
- 8) minējumu izteikšana par kādas darbības iespējamību.

Tātad no D. Nītiņas dalījuma redzams, ka atstāstījuma izteiksmes nozīmes aptver gan iespēju distancēties no izsakāmā satura, gan paust personisku attieksmi pret izteikumu. Šāds nozīmju dalījums ir ļoti niansēts un pierāda, ka atstāstījuma izteiksmes semantika ir krietni plašāka, nekā tradicionāli tiek uzskatīts. Līdz ar to var secināt, ka atstāstījuma izteiksme semantiski saistīta ne tikai ar evidencialitātes nozīmi, bet daudz plašāk aptver epistēmiskās modalitātes zonu, izsakot dažāda veida attieksmi pret apgalvojumu – sākot no neitralitātes pozīcijas un distancēšanās no izsakāmā līdz pat personīgu antipātiju, ironijas, neticības paušanai.

Tomēr, kā minēts iepriekš, A. Holvuts noliedz atstāstījuma izteiksmes saistību ar modalitāti un, atsaucoties uz J. Endzelīna 1951. gadā sniegto raksturojumu, uzskata, ka tās primārā funkcija ir atstāstīt citu sacīto (Holvuts 2002, 162), turpretī visas pārējās nozīmes uzskata par kontekstuāli nosacītām un sekundārām. Tātad, pēc autora domām, atstāstījuma izteiksme būtu uzskatāma vienīgi par evidencialitātes gramatisko marķētāju un tai nav nekāda sakara ar modalitātes kategoriju, līdz ar to noraidot arī evidencialitātes saistību ar modalitāti. A. Holvuts atstāstījuma izteiksmes sakarā runā par interpretatīva jēdzienu, kas saistīts ar citas personas vārdu atveidošanu pārveidotā veidā, un atstāstījuma izteiksmi saista ar interpretatīvā lietojuma gramatizācijas rezultātu (Holvuts 2002, 163-164). Autors izsakās arī par atstāstījuma

un īstenības izteiksmes lietojuma semantiskām atšķirībām, proti, gadījumos, kad teksta autors, atstāstot citas personas teikto, lieto īstenības izteiksmes formu, viņš uzņemas mazāku saistību par izteiktā sprieduma saturu nekā, lietojot atstāstījuma izteiksmi. Tas nozīmē, ka īstenības izteiksme it kā neitralizē izteiktā apgalvojuma netiešo raksturu un iesaista izteikumā arī teksta autora subjektīvo nostāju. Šādu uzskatu gan drīzāk var attiecināt uz gadījumiem, kad teksta autors atstāsta nevis citas personas teikto, bet piedēvē tai kādu nolūku, kas izriet nevis no konkrētās personas, bet paša subjekta, kas spriedumu izsaka. Tādā situācijā atstāstījuma izteiksmes lietojums tiešām būtu pārprotams, jo marķētu apgalvojuma netiešo raksturu un norādītu, ka informācija saņemta pēc citu stāstītā, kaut patiesībā bijusi teksta autora subjektīvais skatījums.

Redzams, ka atstāstījuma izteiksmes semantika ir dažādi interpretējama, un būtu kļūdaini to nesaistīt ar modalitātes kategoriju, jo līdzās netieši saņemtas informācijas pārraidei, kas ir tās primārā funkcija, tā var izteikt dažādas nozīmju nianses, kas pauž teksta autora attieksmi pret izsakāmo saturu. No vienas puses, atstāstījuma izteiksme noņem atbildību par izsakāmā satura patiesuma pakāpi, no otras puses – atzīst subjektīva vērtējuma iespējamību attieksmē pret šī apgalvojuma saturu un viena izteikuma robežās pieļauj evidenciālas un epistēmiskas nozīmes mijiedarbi.

Atstāstījuma semantika kā evidencialitātes rādītājs tiek minēta vairumā pētījumu, kas raksturo evidencialitātes izpausmi valodā. Daudzās valodās (piemēram, igauņu, vācu, franču u.c.) ir īpašs gramatisks rādītājs, ar kura palīdzību teksta autors norāda, ka informāciju saņēmis no citas personas. Latviešu valodā atstāstījuma izteiksmes primārā funkcija ir evidenciālas nozīmes izteikšana, pārējo gramatisko līdzekļu pamatfunkcija ir cita. Tieši pateicoties atstāstījuma izteiksmes semantikai, var runāt par evidencialitātes gramatisko izpausmi latviešu valodā.

Saīsinājumi:

Mllvg – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Avoti:

1. Eglītis A. *Laimīgie*. – Rīga: Zinātne, 1999.
2. Ieva, 2009 (žurnāls)

3. Jaunsudrabiņš J. *Baltā grāmata*. – Rīga: Liesma, 1971.
4. Marta, 2009 (žurnāls)
5. Māja, 2009 (žurnāls)
6. Sievieta, 2008 (žurnāls)
7. www.financenet.lv (interneta resursi)
8. 5min, 2009 (laikraksts)

Literatūra

1. Haan de F. The relation between modality and evidentiality // <http://www.u.arizona.edu/~fdehaan/papers/lb01.pdf>
2. Holvuts A. Denotatīvs un interpretatīvs lietojums: par dažu latviešu valodas verba modālo formu nozīmi // *Linguistica Lettica 10*. – Rīga: Latviešu valodas institūts, 2002, 162-173.
3. Kalnača A. Darbības vārdi jeb verbi (laika kategorija) // *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008, 289-307.
4. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. – Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.
5. Nītiņa D. Vārdu un vārdformu semantikas pragmatiskie aspekti // *Linguistica Lettica 8*. – Rīga: Latviešu valodas institūts, 2001, 78-86.
6. *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
7. Плунгян В. А. *Общая морфология: Введение в проблематику*. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
8. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., Голуб И. Б. *Современный русский язык*. – Москва: Айрис Пресс, 2003.

Summary

This paper deals with studies of relative mood, its semantics and connection with modality. Basic task of relative mood is to indicate that information we are speaking about is received from another person, heard, read or learned otherwise. The relative mood is the only grammatical marker in Latvian, whose main function is to express evidential meaning. Traditionally evidentiality along with epistemic modality is associated with the speaker's attitude to the truth value of the proposition, namely, speaker

indicates the source of information. But semantics of relative mood is quite extensive, and there are cases when the statement can include both hearsay meaning and the speaker's attitude to the proposition (disbelief, irony, doubts etc). Depending on context relative mood can express also epistemic meaning, and in this sense the marker of relative mood acts as a stylistic element. The relative mood envelops different meanings and can be associated not only with evidentiality, but also with extensive zone of epistemic modality.

Vārdu secības funkcijas latviešu valodā

Functions of word order in Latvian

Ilze Lokmane

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV – 1050

ilokmane@latnet.lv

Rakstā analizētas galvenās vārdu secības funkcijas latviešu valodā – gramatiskā, komunikatīvā un stilistiskā. Tā kā latviešu valodā galvenās sintaktisko sakaru izteicējas ir vārdu gramatiskās formas, vārdu secība tikai dažos gadījumos ir izšķirīga sintaktisko funkciju realizācijā. Tas vērojams teikumos ar homoformām, kā arī tad, ja viena un tā pati vārdforma var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas. Vārdu secības galvenā funkcija latviešu valodā ir komunikatīvā, proti, vārdu secība izsaka teikuma aktuālo dalījumu. Jautājums par aktuālā dalījuma komponentu – tēmas un rēmas – izpratni, kā arī par vārdu secības mijiedarbi ar citiem aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļiem joprojām ir visai neskaidrs un prasa turpmākus pētījumus. Vārdu secības stilistiskā funkcija realizējas tad, ja noteikti vārdu secības tipi saistīti ar kādu funkcionālo paveidu, piemēram, netieša vārdu secība sarunvalodā, poētiskajā valodā un publicistikā.

Atslēgvārdi: tieša vārdu secība, netieša vārdu secība, aktuālais dalījums, tēma, rēma.

Latviešu valodniecībā vārdu secības (tradicionālā terminoloģijā – vārdu kārtas) jautājumi risināti samērā maz. Pastāv uzskats, ka vārdu secība latviešu valodā ir samērā brīva, tāpēc tai sintakses pētījumos pievērsts visai maz uzmanības. Galvenie šajā jomā joprojām ir „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” un dažos rakstos atspoguļotie Tamāras Porītes pētījumi, ir atsevišķas citu autoru publikācijas.

Vārdu secības funkcijas latviešu valodā ir šādas:

- 1) **gramatiskā** – vārdu secība rāda sintaktiskos sakarus starp vārdformām,
- 2) **komunikatīvā** – vārdu secība rāda teikuma aktuālo dalījumu jeb informācijas struktūru (teikuma gramatiskā struktūra paliek nemainīga),
- 3) **stilistiskā** – vārdu secība izsaka stilistisku un emocionālu papildinformāciju (teikuma gramatiskā struktūra paliek nemainīga). Stilistisko funkciju no komunikatīvās dažkārt grūti šķirt.

Krievu valodniece Olga Krilova (Ольга Алексеевна Крылова) līdzīgi raksturojusi vārdu secības funkcijas krievu valodā. Vārdu secības likumus nosaka trīs faktori: 1) tas, kādā sintaktiskā vienībā teikuma līmenī vai vārdu savienojuma līmenī

vārdi un vārdformas ietilpst, 2) teikuma aktuālais dalījums, 3) izteikuma emocionāli ekspresīvā nokrāsa. (Крылова 2006: 112-113)

Vārdu secību teikumā var skatīt divējādi:

1) Divu vārdformu vai teikuma locekļu savstarpējais novietojums jeb **relatīvā vārdu secība**. Piemēram, teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja novietojums attieksmē citam pret citu nosaka valodas tipu. Latviešu valoda pieder pie t.s. SVO tipa valodām, jo raksturīgākā locekļu secība ir – teikuma priekšmets (subjekts), izteicējs (verbs), papildinātājs (objekts). Arī vārdu savienojuma līmenī vārdu secība mēdz būt noteikta, piemēram, atkarīgs saskaņots komponents atrodas vārdkopas neatkarīgā komponenta priekšā, atkarīgs pārvaldīts komponents – aiz tā.

2) Vārdu secība teikumā kopumā jeb **absolūtā vārdu secība**. Piemēram, latviešu valodā jautājuma teikumos izteicējs parasti atrodas absolūtajās teikuma beigās, savukārt t.s. brīvie teikuma paplašinātāji, kas nav saistīti pakārtojumā ne ar vienu vārdu teikumā, visbiežāk atrodas teikuma sākumā. Šādā aspektā būtu analizējams arī tas, kāds teikuma komponents (viens pats teikuma loceklis vai visa vārdkopa) atrodas pirmajā, otrajā, trešajā utt. vietā teikumā. Piemēram, teikumā *Sapulcē piedalījās prezidents* pirmajā vietā ir situants, otrajā izteicējs, trešajā teikuma priekšmets.

Lai varētu izskaidrot vārdu secības variācijas kādā valodā, vispirms jānoskaidro, kas ir **tieša vārdu secība**. To definē dažādi, bet vairums pētnieku pieslejas apmēram šādai izpratnei: par tiešu jeb neitrālu saucama tāda vārdu secība, kas izsaka jēdzienisko saturu bez papildinformācijas (tātad ir stilistiski un emocionāli neitrāla), nebalstās uz konteksta un nav saistīta ar kādu īpašu komunikatīvu nolūku vai uzsvaru. (Lithuanian Grammar 1997: 690) Teikumos ar tiešo vārdu secību rēma seko tēmai.

Piemēram, teikumā *Viņš gāja ātri* ir tieša vārdu secība, bet visi pārējie vārdu secības varianti ir vai nu ekspresīvi, vai saistīti ar kādu īpašu komunikatīvu nolūku vai uzsvaru: *Viņš ātri gāja. Ātri viņš gāja. Ātri gāja viņš. Gāja viņš ātri. Gāja ātri viņš.*

Tādējādi **netieša vārdu secība** izsaka stilistisku vai emocionālu papildinformāciju vai saistīta ar īpašu komunikatīvu nolūku. Piemēram, apzīmētāja novietojums aiz apzīmējamā vārda sastopams sarunvalodā un poētiskajā valodā un ir stilistiski un emocionāli ekspresīvs: *nelieši gatavie, oga saldā, oga sūrā*. Netiešas vārdu secības raksturošanai lieto arī terminus *apgriezta vārdu secība* un *inversija*.

Kā iepriekš minēts, latviešu valoda pieder pie SVO tipa valodām, tātad teikuma priekšmets parasti atrodas izteicēja priekšā. Tomēr konstatēti vairāki gadījumi, kad teikumos ar neitrālu vārdu secību teikuma priekšmets ir aiz izteicēja:

1) Teikumos ar situantu teikuma sākumā: **Reiz dzīvoja vecītis un vecenīte. Parkā auga skaista liepa. Dārzā piesnigušajās ābelēs smagi un īgni šņāca vējš.** Kā redzams pēc piemēriem, teikuma priekšmets parasti atrodas absolūtajās teikuma beigās.

2) Teikumos, kuros visa informācija ir jauna: *Līņāja smalks lietus. Iezvanījās telefons. Bija silta jūlija nakts.*

Krievu valodniece Irina Goluba (Ирина Борисовна Голуб) konstatējusi, ka secību *teikuma priekšmets – izteicējs* visbiežāk izmanto dinamiskā vēstījumā, turpretim secību *izteicējs – teikuma priekšmets* – stāvokļu aprakstos. (Голуб 1997: 361-362) Tātad tieši dinamiskā vēstījumā darbības vārds ir svarīgāks, tāpēc novietots teikuma beigās, bet stāvokļa aprakstā nozīmīgāki ir nomeni.

Latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās valodās, tieša vārdu secība SOV (teikuma priekšmets – papildinātājs – izteicējs) vērojama tad, ja papildinātāja funkcijā ir vietniekvārds: *Atzīmes viņu neuztrauc. Mēs to paņēmām* (salīdziniet ar *Mēs paņēmām grāmatu*). Vietniekvārds kā zināmās un mazāk svarīgās informācijas izteicējs teikumā novietots vairāk pa kreisi.

Vārdu secības gramatiskā funkcija

Tā kā latviešu valodā sintaktiskos sakarus teikumā visbiežāk izsaka ar vārda gramatiskajām formām, vārdformu secība teikumā tos nemaina. Tomēr ir gadījumi, kad no vārdu secības atkarīga sintaktiskā funkcija.

1) Vārdu secība nosaka vārdformu sintaktiskās funkcijas teikumos ar homoformām: *Mātes mīl meitas. Meitas mīl mātes.* Teikuma priekšmets atrodas izteicēja priekšā, bet papildinātājs – aiz tā.

2) Vārdu secība ir izšķirīga arī tādos gadījumos, kad viena un tā pati vārdforma var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas:

a) Lietvārds nominatīvā var būt gan teikuma priekšmets, gan izteicējs atkarībā no vārdu secības: *Māksla ir pretošanās. Pretošanās ir māksla.* Pirmajā teikumā *māksla* ir teikuma priekšmets, bet otrajā – nomināla izteicēja daļa. Tomēr jāpiebilst, ka daudzos gadījumos svarīga ir nevis nominatīva vieta teikumā, bet vārdformu semantika. Piemēram, teikumā *Viņu augstākā gudrība un laime ir dievišķas kārtības izprašana un piemērošanās tai* (E.Virza) teikuma priekšmeti atrodas aiz nomināliem izteicējiem,

jo teikuma priekšmetu parasti lieto, lai identificētu, savukārt izteicējam ir raksturojoša nozīme. (Par to tuvāk skat. Lokmane 2009.)

b) Īpašības vārds nominatīvā atkarībā no vietas teikumā var būt apzīmētājs, izteicējs vai sekundāri predikatīvs komponents. Teikumā *Ir vēls vakars* īpašības vārds *vēls* ir apzīmētājs, bet teikumā *Vakars ir vēls* – nomināla izteicēja daļa. Teikumu dziļā semantiskā struktūra ir vienāda, atšķiras vārdformu komunikatīvā nozīmība. Par to rakstījis Kārlis Mīlenbahs: „Patiesībā izteicēja un apzīmētāja dažādība nemaz nav tik liela, kā dažam labam tā rādās. Jo visi teikuma priekšmeta (papildītāja) apzīmētāji cēlušies no izteicējiem, kas no izteicēju patstāvības un spara noslīguši apzīmētāju kārtā.” (Mīlenbahs 2009: 254) Mīlenbahs uzsver vārdu secības nozīmi izteicēja un apzīmētāja norobežošanā: valodas, kurās apzīmētājs nostājas pirms apzīmējamā, „taišņi šinī savā vārdu kārtā ieguvušas līdzekli laupīt apzīmētājam viņa pirmatnējo izteicēja dabu un pārvērst to no izteicēja apzīmētājā”. (Mīlenbahs 2009: 254)

Līdzīgi teikumos *Naudai ir liela vērtība* un *Vērtība naudai ir liela*. Pirmajā teikumā galvenais ziņojuma saturs ir tas, ka naudai vispār ir vērtība, savukārt otrajā teikumā svarīgāka ir pazīme – vērtība ir liela. Teikumā *Atausa skaista diena* īpašības vārds *skaista* ir apzīmētājs, jo atrodas lietvārda priekšā, bet teikumā *Diena atausa skaista* – sekundāri predikatīvs komponents. Samērā reti sekundāri predikatīvs komponents atrodas lietvārda priekšā: *Glaimots Bērtulis atspiedās pret durvju stenderi*. No apzīmētāja to atšķir semantika – sekundāri predikatīvs komponents nosauc laikā ierobežotu pazīmi, proti, pazīmi, kas piemīt izteicēja nosauktās darbības laikā (*Būdams glaimots, Bērtulis atspiedās pret durvju stenderi*).

c) Lietvārds (piemēros lietvārda aizstājējs – vietniekvārds) var būt teikuma priekšmets vai papildinātājs: *Man jums kas jāsaķa. jums man kas jāsaķa*.

d) Darbības vārds nenoteiksmē var būt teikuma priekšmets vai izteicējs: *Dzīvot ir mīlēt. Mīlēt ir dzīvot*.

Vieta teikumā var liecināt par **saistījuma ciešumu** starp komponentiem (tātad tā nosaka sintaktisko sakaru veidu un līdz ar to arī teikumlocekļa funkciju). Mūsdienu sintaksē tiek atzīts, ka paplašinātāji teikumā iesaistās uz dažādu sintaktisko sakaru pamata. Daļa ir saistīti pakārtojumā ar kādu vārdu teikumā un izriet no tā valences. Citi teikuma locekļi piesaistīti visam teikumam kopumā un iesaistās uz t.s. determinatīvā sakara pamata – tie no izteicēja (vai kāda cita teikuma locekļa) valences neizriet. Parasti šādā funkcijā ir personas nosaukums datīvā – **determinants** (*Viņam ir liels suns*) - vai vietas, laika vai kāds cits apstākļis – **situants** (*Rīgā sākušies*

pilsētas svētki). Determinanti un situanti – t.s. brīvie teikuma paplašinātāji – visbiežāk atrodas teikuma sākumā, turpretim labās valences locekļu – vārdkopu atkarīgo komponentu – tipiskā atrašanās vieta ir pa labi no izteicēja: *Aizsūtīju draudzenei vēstuli*.

Tādējādi teikumā *Tas ir tev* vietniekvārdam datīvā ir adresāta nozīme un tas ir vārdkopas atkarīgais komponents – papildinātājs (šajā teikumā varam saskatīt pilnnozīmes verba redukciju: *Tas ir [domāts] tev*). Turpretim teikumā *Tev tas ir* datīva formai ir pavisam cita – piederības – nozīme un cita sintaktiska funkcija: tas ir determinants.

Ja vārdkopas atkarīgo komponentu novieto absolūtajā teikuma sākumā, tas iegūst lielāku neatkarību un spēju attiekties uz visu teikumu, jo tieši tā ir brīvo paplašinātāju vieta. Piemēram, teikumā *Viņiem bija dots rīkojums palīdzēt, bet neredzēt* datīva forma, liekas, ir determinants tieši tāpēc, ka atrodas teikuma sākumā, kaut gan ir iespējama vārdkopa *dot viņiem rīkojumu*. Tas pats sakāms par teikuma sākumā izvirzītiem apstākļiem. Teikuma sākumā novietots apstāklis attiecas uz visu teikumu, bet, ja tas atrodas aiz lietvārda, ir neapšaubāmi ciešāk saistīts ar šo vienu vārdu: *Džungļos sākās nakts. Sākās nakts džungļos*. (Кобтухова 2002: 17)

Novietojums teikumā varētu būt viens no kritērijiem instrumentāla sintaktisko funkciju noteikšanā. Proti, tuvums izteicējam vai citam darbības vārdam pastiprina saikni ar to, instrumentālis iegūst laika nozīmi un sekundāri predikatīva komponenta funkciju: *Mājas izskatījās kā nesukātām galvām atbraucējiem pretī iznākušas*. (D. Zigmonte) ('Mājas bija iznākušas pretim atbraucējiem, tai brīdī tām bija nesukātas galvas.') Turpretim, ja instrumentāla forma atrodas tuvāk lietvārdam, laika nozīmes nav vai arī tā nav tik izteikta: *Aizvējš laizīja viņus kā liels zirgs ar siltu, mīkstu mēli*. (A. Auziņš) Diez vai šajā teikumā veidojas vārdkopa *laizīt ar mēli*, kaut vispār tā būtu iespējama; instrumentālis raksturo lietvārdu: *zirgs, kam ir mēle*.

Protams, var diskutēt par to, kādos vārdos minētos teikuma locekļus un sintaktiskos sakarus saukt, bet fakts, ka saistījuma ciešums ar to vai citu vārdu ir atkarīgs no vietas teikumā, liekas, nav apšaubāms.

Apzīmētāju secība nominālā vārdkopā arī zināmā mērā saistīta ar sintaktisko sakaru veidu – to nosaka saistījuma ciešums ar apzīmējamo vārdu. Piemēram, vārdkopās *jaunas lielas rūpes, pēdējā saulainā svētdiena* pirmais apzīmētājs ir pakārtots nevis tikai apzīmējamam vārdam, bet gan visai vārdkopai, ko veido lietvārds ar ciešāk piesaistīto apzīmētāju. Vienlīdzīgu apzīmētāju norobežošana no

nevienlīdzīgiem paralēli lietotiem apzīmētājiem latviešu sintaksē vēl pētāma: *Starp neērtajiem, vecmodīgajiem atzveltniem, graciozi nometies uz smailajām kājiņām, spulgoja ar perlamutru un bronzu **apklāts inkrustēts īsts ampīra galdiņš.*** (A. Eglītis) Mūsdienu latviešu valodā vārdu secība garās apzīmētāju virknēs ir svārstīga – tas varētu liecināt par saistījuma ciešuma maiņu: *Šis ir **mūsu partijas vēlēšanu kampaņas viens no elementiem.*** (Diena)

Vārdu secības komunikatīvā funkcija

Tā kā latviešu valodā vārdu secība tikai atsevišķos gadījumos nosaka sintaktisko funkciju, tās galvenā funkcija ir cita – izteikt teikuma aktuālo dalījumu. Tieši šim aspektam latviešu valodniecībā pievēršama īpaša uzmanība, aplūkojot gadījumus, kad, mainot vārdu secību teikumā, sintaktiskās funkcijas nemainās, bet mainās izteikuma komunikatīvais nolūks, piemēram, *Mūsu pārsteigums bija liels. Liels bija mūsu pārsteigums. Tu esi tāds. Tāds tu esi!*

Kaut gan aktuālā dalījuma teorija (citā terminoloģijā – izteikuma funkcionālā perspektīva) guvusi plašu ievēribu pasaules valodniecībā, ar aktuālā dalījuma izpratni saistītas vairākas problēmas. Galvenā no tām – kas ir aktuālā dalījuma vienības un kā tās identificēt.

Aktuālais dalījums ir izteikuma dalījums aktuālā (tātad svarīgā) un mazāk aktuālā (mazāk svarīgā) informācijā, piemēram, *Vinnijs Pūks // nokāpa lejā.* Lielākā daļa pētnieku atzīst, ka aktuālais dalījums ir konsituatīvi nosacīts, tomēr izteikts arī tāds viedoklis, ka aktuālais dalījums piemīt teikumam pašam par sevi un tas ļauj (vai neļauj) lietot teikumu noteiktā kontekstā. (Holvoet 2003, 79-80)

Vienu un to pašu sintaktisko struktūru var realizēt dažādos izteikumos, kas atšķiras ar uzsvāri, intonāciju un vārdu secību: *Ugunsdzēsēji no Cēsīm brauca dzēst liesmas. Liesmas dzēst brauca ugunsdzēsēji no Cēsīm. Ugunsdzēsēji brauca no Cēsīm dzēst liesmas* utt. Šos izteikumus varētu lietot dažādos kontekstos vai saziņas situācijās.

Aktuālā dalījuma komponentus var noteikt, izmantojot jautājumus. Piemēram, teikums *Šis zemnieks audzē strausus* atspoguļo noteiktas reāliju attieksmes, bet saziņas situācijā kāds no teikuma komponentiem ir svarīgāks. Atkarībā no tā, uz kādu jautājumu teikums atbild, mainās tā aktuālais dalījums: *Kas audzē strausus? Kurš zemnieks audzē strausus? Ko šis zemnieks dara? Ko šis zemnieks audzē?*

Tradicionāli par aktuālā dalījuma vienībām atzīst **tēmu** un **rēmu** (angļu un amerikāņu lingvistiskajā literatūrā lieto arī terminus *topic* un *comment / focus*.) To izpratne ir atšķirīga. Kā norāda vairāki valodnieki, ar šiem terminiem nereti apzīmē divas dažādas lietas:

1) tēma ir uztvērējam zināmā informācija jeb dotais; pretstatā tam rēma ir jaunais, nezināmais, 2) tēma ir runas priekšmets, kas uztvērējam var būt arī jauns, bet rēma – izteikuma galvenais saturs. (Veikhman 2002, 76) Jurijs Skrebņevs (Юрий Михайлович Скребнев) uzskata, ka ir divas dažādas opozīcijas – jaunais / zināmais un svarīgais / mazāk svarīgais. (Skrebnev 2000, 86-87)

Pastāv zināma atbilstība starp šiem diviem komunikatīvās struktūras līmeņiem: parasti tēma ir dotais, bet rēma – jaunais, tomēr tā var arī nebūt. Arī Olga Krilova (Ольга Алексеевна Крылова) norāda: uzskats, ka tēma ir dotais un rēma ir jaunais, ir kļūdaini. Jebkurš tēmas vai rēmas elements var būt gan jauns, gan zināms. (Крылова 2006: 113) Arī zināmu referentu var aktualizēt, uzsverot tā svarīgumu (*Tieši šis cilvēks man nodarījis pāri*), un otrādi – jaunā informācija var būt tēma (*Kāds cilvēks man pastāstīja interesantus jaunumus*).

Tēma un rēma ir orientētas uz runātāju (svarīgi, ko runātājs izvēlas par izejas punktu), turpretim dotais un jaunais – uz uztvērēju (dotais ir tas, ko uztvērējs jau zina). (Halliday 2004, 93) Tādējādi vairums autoru mūsdienās ir vienisprātis, ka izteikuma komunikatīvajā struktūrā šķirami vismaz divi līmeņi un divas dažādas opozīcijas: *tēma / rēma* un *zināmais / jaunais*.

Tēma ir ziņojuma izejas punkts, bet rēma satur informāciju par tēmu. Tēmas saturs ir apmēram šāds: ‘ļauj man pastāstīt, ko es par to domāju’. (Halliday 2004, 83) Tēma ir tas, par ko tiek runāts, bet rēma sniedz tādu informāciju par tēmu, kas ir svarīga attiecīgajā saziņas situācijā vai kontekstā. Ar rēmu adresants rada pārmaiņas adresāta zināšanās: kaut ko papildina vai aizstāj kādu informācijas fragmentu. (Dik 1997: 312, 326). Var teikt arī, ka rēma ir izteikuma galvenais komunikatīvais mērķis. (Ковтунова 2002, 7)

Aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļi ir šādi:

- 1) Vārdu secība. Tēma parasti atrodas teikuma sākumā, rēma – teikuma beigās: *Vētra // pierima*. Uzsvērtu rēmu var novietot arī teikuma sākumā, īpaši sarunvalodā: *Atslēgas // neaizmirsti!* Tad teikums ir ekspresīvs, vārdu secība ir netieša.
- 2) Izteikuma prosodiskā struktūra – intonācija un uzsvars. Rēma ir uzsvērtā, tēma nav uzsvērtā. Starp tēmu un rēmu ir „toņa lauzums” vai pauze. (Ковтунова 2002, 10)

3) Īpaši marķētāji rēmas izteikšanai, piemēram, partikulas: **Tad tāds // tu esi! Tieši viņš // man to teica.**

4) Īpašas sintaktiskas konstrukcijas tēmas izteikšanai (*Kas attiecas uz studentiem, viņi nav aicināti*) un rēmas izteikšanai (*Tas ir viņš, kas man to teica*).

Svarīgākie ir rēmas izteikšanas līdzekļi, jo rēma ir tā, kuras dēļ izteikums pastāv. Tās izteikšanai var izmantot vairākus līdzekļus vienlaikus. Visi rēmas izteikšanas līdzekļi it kā „tirgojas” savā starpā. Uzsvars ir viens no svarīgākajiem līdzekļiem, bet, ja rēmu izsaka kāds cits līdzeklis, uzsvars var to papildināt vai arī nepapildināt.

Pastāv atbilsme arī starp izteikuma aktuālo dalījumu un sintaktisko struktūru – teikuma priekšmets parasti ir ziņojuma izejas punkts, tātad tēma. Tomēr teikuma priekšmets var būt arī rēma: *Šodien pie mums nāks // Ziemassvētku vecītis.*

Aktuālā dalījuma teorijā pētījumi jāturpina šādos aspektos:

- 1) tēmas un rēmas izpratne un noteikšanas paņēmieni,
- 2) vārdu secība kā viens no svarīgākajiem aktuālā dalījuma izteikšanas līdzekļiem latviešu valodā, tās saistība ar izteikuma prosodisko struktūru,
- 3) aktuālā dalījuma saistība ar citiem izteikuma komunikatīvās struktūras līmeņiem (piemēram, jauno un zināmo informāciju),
- 4) aktuālā dalījuma saistība ar teikuma sintaktisko struktūru.

Vārdu secības stilistiskā funkcija

Vārdu secības stilistisko funkciju ir grūti šķirt no iepriekš aplūkotās komunikatīvās funkcijas, jo emocionāla papildinformācija gandrīz vienmēr ir saistīta ar aktualizāciju: *Tad tāds tu esi!* Citiem vārdiem sakot, tradicionāli par stilistisku dēvētā vārdu secības funkcija mūsdienu lingvistisko atziņu gaismā ir komunikatīva.

Par stilistisku funkciju droši varam runāt tikai tad, ja noteikti vārdu secības tipi saistīti ar kādu valodas funkcionālo paveidu vai stilu. Tieša vārdu secība raksturīga zinātnes un lietišķo rakstu valodai, savukārt netieša vārdu secība – sarunvalodai un daiļlīdētāras valodai. Apzīmētāja novietojums aiz apzīmējamā vārda vairumā gadījumu ir stilistiski marķēts (un reizē emocionāli ekspresīvs) – tas sastopams poētiskajā valodā un sarunvalodā: *Ubags tāds! Oga saldā, oga sūrā.*

Pēdējā laikā publicistikā iezīmējas tendence aktualizācijas dēļ veidot izteikumus ar netiešu vārdu secību. Papildinātājs izteicēja priekšā: *Administrācijā jūtama draugu būsana un Jaunā laika klātbūtne, jo arī valdes priekšsēdētājs ar šo partiju esot*

saistīts. (Nedēļa) *Pārtikas un veterinārā dienesta līdzšinējā vadītāja kandidatūra alergiju neizraisīja pat žultainajos interneta komentētajos ..* (Nedēļa) Papildinātāja palīgteikums virsteikuma priekšā: ***Kā šo lēmumu un citas uzņēmumā esošās problēmas traktē tā darbinieki un tās vadība***, Nedēļa centās noskaidrot, uzklusot abas „*nometnes*”. (Nedēļa) ***Ko šāds Putina jūtīgums pret Krievijas sabiedrisko domu varētu nozīmēt Baltijai, grūti spriest, tomēr var gadīties, ka pat Latvijas piekāpšanās Abrenes jautājumā Putina acīs var izrādīties nepietiekams upuris.*** (Nedēļa) Attēlu parakstos bieži ir apgriezts teikuma priekšmeta un izteicēja novietojums: „*Mielavs juniors?*” redzes atmiņu ***pārbauda Kaspars Roga***. (Sestdiena) „*Beidzot tikšu viņai klāt ...*” sveikt *Vairu Vīķi-Freibergu dodas ģenerālprokurors Jānis Maizītis*. (Sestdiena) „*Kaķēns, kas attiecās no piecu miljardu aizdevuma ...*” Prāta vētras skaistākās dziesmas ***aktualizē Valdis Muktupāvels, Renārs Kaupers un Kārlis Freibergs***. (Sestdiena)

Tas liecina, ka funkcionālie paveidi atšķiras ne tikai ar leksikas un sintaktisko konstrukciju izvēli, bet arī ar noteiktiem vārdu secības tipiem (vai vismaz vārdu secības tipu lietojuma biežumu).

Literatūra

1. Dik Simon C. *The Theory of Functional Grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1997.
2. Halliday M. A. K. *An introduction to functional grammar*. London: Arnold, 2004.
3. Holvoet A. Aktualosios skaidos problemas // *Sintaksiniu ryšiu tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003. 79-98.
4. *Lithuanian Grammar*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
5. Lokmane I. Nomināla izteicēja semantika un vieta teikumā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti, 13(1)*. Liepāja: LiePA, 2009. – 113-121.
6. Mīlenbahs K. Teikums (pirmizdevums 1898) // *Mīlenbahs K. Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2009, 221-296.
7. Skrebnev Y. M. *Fundamentals of English stylistics*. Москва: Издательство Астрель, 2000.
8. Veikhman G. A. *A new look at English syntax*. Москва: Издательство Астрель, 2002.
9. Голуб И. Б. *Стилистика русского языка*. Москва: Рольф, 1997.

10. Ковтунова И. И. *Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения*. Москва: УРСС, 2002.
11. Крылова О. А. *Лингвистическая стилистика*. Москва: Высшая школа, 2006.

Summary

The article deals with three possible functions of word order in Modern Latvian – grammatical, communicative and stylistic. As far as Latvian is an inflected language, word order comparatively seldom is the only marker of syntactic functions. It happens mostly in sentences with syncretic (homonymic) forms and in cases when one and the same grammatical word form can fulfil the functions of several parts of the sentence. The most important function of word order in Latvian is the communicative one, i.e., word order is one of markers of communicative perspective of the sentence. The main problems connected with the concepts of theme and rheme or topic and comment are discussed. The stylistic function of word order is difficult to distinguish from communicative function, as far as connotation is usually closely linked with actualization of some parts of the sentence.

SIEVIEŠU DZIMUMA GRAMATISKIE RĀDĪTĀJI PUBLICISTIKĀ

Grammatical Indicators of Female Sex in Mass Media

Anda Meistere

LU Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050,
ameistere@inbox.lv

Rakstā tiek pievērsta uzmanība dzimtes lietojumam latviešu valodā. Raksta mērķis ir iepazīstināt ar raksturīgākajiem veidiem jeb rādītājiem, pazīmēm sieviešu dzimtes nozīmes izteikšanai. Mērķa īstenošanai tiek veikta izpēte publicistikas materiālā, ekscerpējot dažādus sieviešu un vīriešu žurnālus, kas izdoti no 2005. līdz 2009. gadam, piem., *Lilit*, *Cosmopolitan*, *Klubs*, *FHM*. Konstatētajiem vārdiem un vārdu savienojumiem, ar kuriem nosauc sieviešu dzimuma pārstāves mūsdienu publicistikā un daļa no kuriem ir stilistiski neitrāli, bet liela daļa emocionāli ekspresīvi, daļa pat ietilpināmi lamuvārdu slānī, tiek noteikti dzimtes rādītāji. Konstatēts, ka tie var būt triju veidu: 1) gramatiski, 2) derivatīvi, 3) leksiski rādītāji. Balstoties uz publicistikas materiālu, izdarīts secinājums, ka biežāk lietotais sieviešu dzimtes marķēšanas veids ir gramatisku rādītāju izmantošana, retāk tiek izmantoti leksiski rādītāji, pavisam nedaudz – derivatīvi. Izvērsti tiek skatīts pierastākais dzimtes marķēšanas veids, akcentējot sieviešu dzimuma gramatisko rādītāju izpausmes profesiju nosaukumos, citos sieviešu nosaukumos (pēc semantiskajām grupām), kā arī norādot gramatisko rādītāju saistību ar īstās un neīstās kopdzimtes lietvārdiem.

Atslēgvārdi: sieviešu dzimte, dzimtes rādītāji, gramatiski dzimtes rādītāji, derivatīvi dzimtes rādītāji, leksiski dzimtes rādītāji, gramatiskie rādītāji profesiju nosaukumos, kopdzimtes lietvārdi.

Raksta autore interesējas par lietvārdu dzimti vairākus gadus, to veicinājusi publicistikas tekstu savdabība un nereti vērojamais īpatnais dzimtes lietojums tajos. Jau savā bakalaura darbā „Lietvārda dzimtes lietojums publicistikas tekstos” (aizstāvēts 2007. gadā), kā arī vairākos rakstos (Meistere 2008, 176–193; Meistere 2009, 44–59) autore aizsākusi dzimtes lietojuma pētījumus latviešu valodā – galvenokārt semantiskā aspektā, piem., ar komponentu analīzes metodi grupējot sieviešu nosaukumus pēc to nozīmes sēmām (radniecības vārdi; vārdi, kas nosauc vecumu; vārdi, kas nosauc izskatu u. tml.) un pievēršot uzmanību to stilistiskajai un

emocionālajai ekspresivitātei, konteksta nozīmei. Savukārt maģistra darbā „Sieviešu dzimuma rādītāji publicistikā” (aizstāvēts 2009. gadā) akcentēts dzimtes gramatiskais aspekts. Šajā rakstā „Sieviešu dzimuma gramatiskie rādītāji publicistikā” tiek atspoguļoti būtiskākie maģistra darba izstrādes gaitā gūtie secinājumi, galveno uzmanību vēršot konkrēti uz sieviešu dzimuma gramatisko rādītāju apskati.

Pētījumu analīzes materiālam izvēlēti publicistikas teksti (raksti, intervijas, darba sludinājumi u. tml.), jo publicistikā dzimte saistās galvenokārt ar dzīvumu. Dzimte sasaucas ar dzimumu, jo tiek attiecināta uz cilvēku. Turklāt publicistikas valoda vislabāk no visiem rakstu valodas veidiem atspoguļo pārmaiņu procesus valodā, kā arī, valodas lietotājiem neapzinoties, tā iespaido visas sabiedrības runas un rakstu valodu. (Lokmane 2009, 4) Salīdzinot publicistikas izteiksmi ar literāro valodu, vērojama arī pazemināta stila (sarunvalodas, vienkāršrunas), kā arī paaugstināta stila (poētiskais, lietišķais un zinātniskais stils) ietekme. Ilze Lokmane norāda, ka literārās un neliterārās sarunvalodas ekspansija plašsaziņas līdzekļos sasniegusi milzu apmērus. Publicistikā tiek izmantoti ļoti ekspresīvi slengismi, arī vulgārismi, ironija, sarkasms, valoda dažkārt ir agresīva, vērojama tieksme pēc sensācijas, skandāla. (Lokmane 2009 II, 5–14) Līdz ar to arī daļa rakstā analizēto vārdu ir tieši neliterāri, sarunvalodas, slenga vārdi. Lai gan no valodas kultūras viedokļa tas ne vienmēr vērtējams pozitīvi, pētniecībai publicistikas valoda kļuvusi interesantāka.

Valodniecībā vairumā gadījumu svarīga ir dzimtes gramatiskā izpratne, un dzimtes kategorija vispilnīgāk īstenojas tieši lietvārdos. (Rozenbergs 1983, 16) **Gramatiskās** dzimtes nozīme ir tāda, ka lietvārdi tiek iedalīti grupās nevis pēc to nozīmes, bet gan formas, piem., pēc fleksīvo galotņu sistēmas un pēc veida, kādā fleksīvās galotnes funkcionē, kad tiek saskaņoti īpašības vārdi, artikuli un vietniekvārdi. Debora Kamerona (*Debor Cameron*) norāda, ka tehniskais termins tam ir ‘saskaņojums’. (Kamerona 2001, 242) Indoeiropiešu valodās, tāpat arī latviešu valodā, dzimtes izpratne saistīta ar dzīvumu, jo tajās dominē divu dzimšu (vīriešu / sieviešu) vai triju dzimšu (vīriešu / sieviešu / nekatrā) sistēma, līdz ar to gramatiskā, formālā dzimte saistās ar bioloģisko dzimumu. Tādējādi dzimte ir lietvārda gramatiskā forma, kas norāda uz dzimumu (daļā valodu – arī uz dzīvumu) vai formālu piederību kādai no dzimtes formām – sieviešu, vīriešu vai nekatrai dzimtei. (VPSV 2007, 100) Savukārt **bioloģiskā** dzimte tīrā veidā valodās vērojama samērā retos gadījumos, kad sakrīt gramatiskā dzimte ar bioloģisko dzimti. Rakstā tiek pētīti sieviešu dzimtes rādītāji publicistikā, dzimti uzskatot par **leksiski gramatisku**

kategoriiju. Ar leksiski gramatisku kategoriiju jāsaprot kategorija, kas ir klasificējoša (neregulāra), dzimti izšķir pēc nozīmes, tātad nozīme ietver dzimuma jēdzienu un dzimte ir loģiska / dabiska (atbilstoša bioloģiskajai), klasifikācija dzimtēs sakrīt ar reālajā pasaulē sastopamo dalījumu dzimumos. Leksiski gramatisku kategoriiju var definēt kā leksiskās nozīmes, gramatiskās nozīmes un gramatiskās formas vienību, kas balstās uz vismaz divu elementu pretstatu. Vieni un tie paši formanti vienlaikus piešķir leksisku un gramatisku semantiku. (VPSV 2007, 211)

Tā kā rakstā tiek skatīti vārdi, kuru uzdevums ir nosaukt, nevis jebkuru denotātu, bet gan sievieti, pēfītie nosaukumi galvenokārt ir sieviešu dzimtes vārdi, kuru gramatiskā dzimte sakrīt ar denotāta bioloģisko dzimumu. Kā ikvienā sistēmā arī šajā konstatējami izņēmumi, proti, daļā vārdu vērojama formas un satura asimetrija, resp., ne visu vārdu gramatiskā dzimte atbilst bioloģiskajai. Šeit jāakcentē dažādu transpozīciju iespējamība latviešu valodā, proti, daļa vārdu, ko attiecina uz sievieti, ir vīriešu dzimtē (semantiska transpozīcija, piem., *mīļums*), daļa vārdu ir kopīgas dzimtes (kontekstuāla transpozīcija, piem., *plikadīda*), daļai sieviešu dzimtes vārdu ar atvasināšanas palīdzību tiek piešķirts piedēklis un vīriešu dzimtes galotne (gramatiska transpozīcija, piem., *meitēns*). (Kalnača 2008, 30–34)

Viens no raksta mērķiem ir konstatēt, kādus formālus rādītājus vispār izmanto publicistikā sieviešu dzimuma nozīmes izteikšanai. Dzimums valodā var tikt izteikts gan ar morfēmu, gan ar vārdu vai vārdkopu palīdzību. (Кроуґауз 2001, 275) Termins „rādītāji” tiek izmantots kā virsjēdziens šo dažādo formantu, dzimtes marķētāju, pazīmju nosaukšanai (kā analogs tam, piem., angļu valodā tiek izmantots termins *marker, indicator* u. c.). Latviešu valodā šie dzimtes izteicēji var būt gan tīri **gramatiskas**, formālas dabas, piem., latviešiem pierasts dzimti izteikt ar galotni, piem., *nācēj-s, nācēj-a*, gan **derivatīvas** dabas, piem., izskaņas, kurās apvienoti derivatīvie piedēkļi un galotnes, piem., *draudz-ene, kalēj-iene*, gan **leksiskas** dabas, kad tiek izmantotas īpašas leksēmas, vārdi, kuru leksiskās nozīmes nosauc sieviešu dzimuma pārstāves, piem., *meitene, sieviete, beibe*, un vārdkopas ar klasificējošiem vārdiem, kas apzīmē dzimti, piem., *sieva, vīrs; māte, tēvs; māīte, tēviņš*, piem., *kaimiņa sieva, Andra māte, lauvu māīte*¹. Tomēr jāsaka: lai arī rakstā izmantots dalījums leksiskajos un gramatiskajos rādītājos, reālā valodas lietojumā ir grūti norobežot, kur ir tīri gramatiski, kur leksiski rādītāji, nereti tie darbojas sinhroni,

¹ Par derivatīviem un leksiskiem rādītājiem raksta ietvaros ierobežotā apjoma dēļ plašāks ieskats netiks dots.

piem., pārsvarā gadījumu “personu nosaukumos dzimtes atšķirības realizējas, apvienojoties vārda morfoloģiskajām pazīmēm ar vārda leksisko nozīmi, piemēram, *tēvs – māte, pilsonis – pilsonē*”. (Kalme, Smiltniece 2001, 87) Līdzīgi secinājumi attiecināmi arī uz gadījumiem, kad sievietes nosaukšanai izmanto vārdus, kam ir tikai sieviešu dzimte, piem., slenga vārds *džāre* ‘meitene’ (Ernstsone, Tidriķe 2006, 143) u. tml. Tomēr pēdējā gadījumā par sieviešu dzimtes galveno rādītāju kalpo tieši leksēma, galotnei ir sekundāra nozīme.

1. Gramatiski dzimtes rādītāji

Dzimtes izteikšanas līdzekļi var būt gramatiski, turklāt gramatiskie rādītāji vērojami jebkurā vārdā, arī tādā, kura dzimte jau izteikta leksiski. Milda Lepika, postulējot lietvārda dzimtes kategoriju latviešu valodā, vienlaikus ir devusi skaidrojumu arī par to, kas ir lietvārda dzimtes gramatiskie rādītāji, proti, MLLVG teikts: “Morfoloģiskās dzimtes pazīmes ir galvenais kritērijs lietvārdu iedalīšanai deklinācijās .. Uz piederību pie vīriešu vai sieviešu dzimtes norāda morfoloģiskas pazīmes, īpašas nominatīva galotnes un īpašs deklinācijas tips” (MLLVG 1959, 378–379), tātad runa ir par gramatiskajām formām, par locījumu galotņu paradigmām, kas atšķiras atkarībā no dzimtes. VPSV savukārt teikts, ka sieviešu dzimtes gramatiskie rādītāji var būt galotnes vai artikuli, kas norāda uz piederību pie sieviešu dzimtes un kam ir viena vai vairākas īpašas locīšanas paradigmas. (VPSV 2007, 352) Latviešu valodā artikulu nav, tāpēc gramatisko rādītāju sakarā ir pamats runāt tikai par galotnēm, turklāt tām nav obligāti jābūt tieši minētajām nominatīva galotnēm vienskaitlī, svarīga ir visa paradigma.

Tā kā gramatiska dzimšu marķēšana ir visparastākais līdzeklis dzimtes nozīmes izteikšanai latviešu valodā, publicistikā konstatēts daudz sieviešu nosaukumu, kuru dzimte tiek izteikta tikai ar gramatiskajiem rādītājiem. Analīze rāda, ka sieviešu dzimtes diferencēšanai tīri gramatiski jeb formāli dzimtes rādītāji tiek izmantoti profesiju nosaukumu veidošanā / darināšanā (tieši dzimtes kategorijas leksiski gramatiskā daba ir iemesls, kāpēc ne vienmēr var nošķirt vārddarināšanu un formveidošanu), kā arī dažādos sieviešu nosaukumos, kurus var dalīt semantiskajās grupās, balstoties uz dažādiem kritērijiem (sk. sadaļu „Gramatiskie rādītāji sieviešu nosaukumos”). Gramatisku dzimtes rādītāju ietvaros tiek skatītas arī kopdzimtes leksēmas, jo šādi lietvārdi var nosaukt abu dzimumu pārstāvjus, līdz ar to nevar

uzskatīt, ka dzimtes rādītājs būtu leksisks, piem., *īstās*² kopdzimtes vārds *plāpa*, *neīstās*³ kopdzimtes vārdi *bērns*, *upuris*, *būtne*, kā arī kopdzimtes vārdu savienojums *nelaimes čupiņa* u. c. Jāakcentē, ka minēto vārdu savienojumu, arī kopdzimtes lietvārdu pētniecības aspektā liela nozīme ir kontekstam.

2. Gramatiskie rādītāji profesiju nosaukumos

Gramatiska dzimšu marķēšana ar galotņu palīdzību, kā jau minēts, ir plaši vērojama profesiju nosaukumu darināšanā latviešu valodā. Latviešu valodā tā uzskatāma par normu, bet ir valodas, piem., angļu, krievu, kur pieņemts uz sievieti attiecināt vīriešu dzimtes formas, jo nav atbilstošu sieviešu dzimtes gramatisko formu vai arī (atsevišķos gadījumos) profesiju nosaukumus sieviešu dzimtē iegūst vārddarināšanas ceļā ar īpašiem vārddarināšanas līdzekļiem – sieviešu dzimtes piedēkļiem. Jāakcentē, ka šādi sieviešu dzimtes atvasinājumi asociējas ar specifisku lietojumu, vismaz daļā gadījumu tie tiek uztverti kā negatīvi marķēti. Šajā sakarā var minēt feministu iebildumus pret tādiem angļu valodas profesiju nosaukumiem kā *authoress* ‘autore’, *actress* ‘aktrise’. (Fromkin, Rodman 1998, 436) Daļu sieviešu aizvairo sieviešu dzimtes vārdi ar *-ess*, jo tie viņām atgādina vārdus dzīvnieku nosaukšanai, piem., *lioness* ‘lauvene’, *tigress* ‘tīģeriene’ (Coyle 1995, 164), līdz ar to anglofonajā pasaulē tiek panākts, lai par jebkuru dzimumu, arī par sievieti lietotu neitrālo vīriešu dzimtes formu, piem., *author* ‘autors /-e’ un *actor* ‘aktieris /aktrise’ (Fromkin, Rodman 1998, 436) u. tml. arī citās valodās.

Publicistikā profesiju nosaukumi bieži tiek izmantoti darba meklējumu un piedāvājumu sludinājumu tekstos. Sludinājumu specifikas dēļ, proti, minimāli īsā tekstā jāsniedz maksimāli daudz informācijas, rodas literāro normu pārkāpumi, kā vienu no tiem var minēt neatbilstošu dzimtes lietojumu. Tas rodas, pārkāpjot latviešu valodas tradīciju, proti, lielākā profesiju nosaukumu daļa ir vīriešu dzimtē, bet, attiecinot uz sievieti, ar galotnes maiņu tas jānorāda, pārveidojot tās pašas saknes vārdu otrā dzimtē (*dārznieks* – *dāzniece*, *ķīmiķis* – *ķīmiķe*). (Freimane 1993, 210–211) Šis likums turklāt attiecināms uz visiem profesiju nosaukumiem – gan uz sufiksāli darinātajiem, gan uz tiem, kas radīti ar vārdkopu palīdzību. (Pūtele 2002, 247)

² Par *īstajiem* kopdzimtes lietvārdiem valodnieki uzskata tos lietvārdus, kas tiek lietoti abu dzimumu apzīmēšanai, izmantojot kopīgu locīšanas paradigmu, kas atšķiras tikai datīva formā: attiecinot uz vīrieti – ar galotni *-am*, *-em*, attiecinot uz sievieti – *-ai*, *-ei* (*aušām/-ai*, *bendēm/-ei*).

³ Par *neīstajiem* kopdzimtes lietvārdiem uzskata tos, kas tiek lietoti par abu dzimumu personām vienā formā (Strelēvica 2004, 61) – tātad tiek izmantota kopīga locīšanas paradigma, kas netiek diferencēta atkarībā no personas dzimuma nevienā locījumā.

Ekscerpējot sludinājumus⁴, var konstatēt dažādus gadījumus:

1) Dzimtes paralēlformas tiek konsekventi norādītas visā sludinājuma tekstā, vai nu rakstot pilnu vārdu, vai aiz šķērsvītras norādot tikai otras dzimtes galotni, piem.:

*3 sēņu lasīšanas alternatīvas: krupjē; **kasiere, kasieris**; **viesmīlis, viesmīle**. (Karjeras Diena) – šis sludinājums interesants ar to, ka vārds *krupjē* ir viens no nedaudzajiem profesiju nosaukumiem latviešu valodā, kas nemainītā formā var apzīmēt gan sievieti, gan vīrieti, jo ir nelokāms. Konkrētajā gadījumā abu dzimšu formu lietošanu pārējo profesiju nosaukumu nosaukšanai varētu izskaidrot kā mērķtiecīgu rīcību tieši sieviešu piesaistīšanā arī *krupjē* amatam, jo, izlasot šo sludinājumu vispārinātā vīriešu dzimtes formā (*viesmīlis, kasieris, krupjē*), sievietēm, iespējams, nerastos interese un viņas darbā nepieteiktos.*

*.. aicina darbā apsardzes **darbiniekus un darbinieces**. Prasības kandidātiem/-ēm... (Karjeras Diena) – arī šeit vērojama mērķtiecīga sieviešu piesaistīšana.*

Lielākoties šādos dzimumnediskriminējošos sludinājumos vispirms tiek minēts amats vai profesija vīriešu dzimtē, pēc tam norādot sieviešu dzimtes galotni:

*.. izsludina konkursu uz vakanci Biznesa **analītiķis/-e** .. prasības pretendentam/-ei: var būt pēdējā kursa students/-e .. ja esat atbildīgs/-a... (Karjeras Diena)*

2) Dzimtes paralēlformas tiek norādītas, bet tas netiek darīts konsekventi, piem., stereotipu vai uzņēmuma apzinātas dzimumpolitikas dēļ⁵:

*.. aicina darbā .. **viesmīles un viesmīļus, bārmeņus, pavārus, picas cepējus, trauku mazgātājas**. (Karjeras Diena) – vērojama uzņēmuma politika attiecībā uz darbinieku izvēli, dalot tos dzimumos. Tātad par viesmīli var strādāt gan vīrietis, gan sieviete, par bārmeni, picu cepēju, pavāru – tikai vīrietis, par trauku mazgātāju – sieviete. Visumā jāsaprot, ka sieviešu dzimtes daudzskaitlis sludinājumos ir netipisks, tas vērojams tikai tad, ja sludinājuma autors uzskata, ka ir nepieciešams nosaukt profesiju tajā dzimtē, kura dzimuma pārstāvji attiecīgajā amatā vairāk sastopami. Tā pārsvarā sludinājumos dominē tendence nosaukumus *apkopējas, trauku mazgātājas, sekretāres, šuvējas, zivju apstrādātājas, bibliotekāres* norādīt sieviešu dzimtē (arī*

⁴ Dažkārt analizētas tiks arī citos publicistikas tekstos konstatētas īpatnības, kā arī reizumis ilustrācijai tiks izmantoti ārpus sludinājumu tekstiem atrasti piemēri ar profesiju nosaukumu lietojumu.

⁵ Nekonsekvence dzimšu lietošanā vērojama arī vispārinājuma dēļ, par to sk. uzskaitījuma sestajā sadaļā.

vienskaitlī), pat tad, ja pārējie tajā pašā sludinājumā minētie profesiju nosaukumi ir vīriešu dzimtē, vai norādīt sieviešu dzimtes vārdu kā primāro, piem.:

*Konkursa kārtībā aicinām darbā: **Sekretāri/-u.** (Karjeras Diena)*

Sludinājumos vērojama arī pretēja tendence:

.. *aicina darbā .. **atslēdznieku-mehāniķi, kokapstrādes strādniekus (-ces).*** (*Auseklis*) – otrajam profesijas nosaukumam norādīta paralēlforma, bet pirmais nosaukums lietots tikai vīriešu dzimtē. Šajā konkrētajā gadījumā tam var konstatēt divus iespējamus iemeslus⁶, proti, runa varētu būt par stereotipu ietekmi – profesija stereotipu ietekmē tiek asociēta tieši ar vīriešu dzimuma darītājiem, līdzīgi kā ar iepriekš minētajām „sievišķīgajām” *sekretārēm* un Intas Freimanes norādītajiem nosaukumiem *ģenerālis, kalējs, skursteņslauķis* (Freimane 1993, 210) u. c. publicistikā bieži tikai vīriešu dzimtē lietotajiem nosaukumiem, piem., *galdnieks, dažādi operatori, autoatslēdznieki, elektriķi, celtnieki, metinātāji, slīpētāji, betonētāji, armētāji, virpotāji* u. tml. „fiziskā spēka” profesijām.

Protams, iespējami arī pretēji gadījumi, kad tiek ievērotas literārās valodas normas, proti, tiek norādītas sieviešu dzimtes galotnes arī t. s. „vīriešu” profesijām, kurās sievietes strādā reti:

*RIMI hipermarkets aicina pastāvīgā darbā .. gaļas **izcirtējus/-as.** (Diena)*

3) Problemātisks dzimtes lietojums vērojams savienotājamatu nosaukumos:

.. *aicina darbā .. **atslēdznieku-mehāniķi, kokapstrādes strādniekus (-ces).*** (*Auseklis*) – šajā jau minētajā piemērā iespējama stereotipu ietekme uz dzimtes lietojumu⁷, bet tajā pat laikā jāakcentē otra iespējamība, proti, profesijas nosaukums izteikts ar defissavienojumu, un defissavienojumu gadījumos dažkārt netiek veidotas paralēlformas otrā dzimtē vispār (*Piedāvā darbu biroja **administratorei-grāmatvedei***), vai arī veido tās tikai nosaukuma daļai aiz defises, kas neatbilst literārās valodas normām (*Piedāvā darbu biroja **administratorei-grāmatvedei (-im)***); retos gadījumos paralēlformas galotne norādīta abās defises pusēs, piem.:

*Piedāvā darbu biroja **administratorei (-am)-grāmatvedei (-im).** (Karjeras Diena)* (par defissavienojumiem tuvāk sk.: Pūtele 1999, 79; Pūtele 2009, 103–105)

⁶ Par otru iespējamību sk. uzskaitījuma trešajā sadaļā.

⁷ Sk. uzskaitījuma otro sadaļu.

Arī, ja savienotājamats tiek nosaukts bez defises palīdzības, sludinājuma autori kļūdaini mēdz norādīt dzimtes paralēlformas tikai savienojuma otrajam amata nosaukumam, piem.:

*Sakarā ar uzņēmuma paplašināšanos mēs piedāvājam darbu **pārdevējiem konsultantiem/-tēm**. (Karjeras Diena)*

4) Īpaši ir gadījumi, kad tiek izmantota pamatamata un palīgamata konstrukcija, jo apzīmētājs palīgamata nosaukumos neatkarīgi no tā, kāds ir attiecīgās pamatamata personas dzimums, lietojams vispārinātā vīriešu dzimtes formā (Skujiņa 1999, 31):

*Firmai nepieciešams **dispečers-pavāra palīgs/-dze**. (Karjeras Diena) – tātad pamatamata nosaukums *pavārs* lietojams vīriešu dzimtē arī tad, ja šo amatu izpilda sievietē pavāre. Sludinājumos (sludinājumu lielās vispārinājuma pakāpes dēļ) ar šā likuma ievērošanu problēmas nav konstatētas, taču citos tekstos, piem., lietvedības sarakstos atrodami gan pareizi, gan nepareizi dzimtes lietojuma varianti apzīmētājā:*

*Direktore Lidija Ostapceva, **direktora** vietniece Jevgēņija Puzirjova (pareizi), .. direktore Marija Mickāne, **direktores** vietniece Tamāra Pīgozne. (nepareizi) (Rēzekne.lv)*

5) Daļa cilvēku pārprastas labskaņas dēļ lietojumā vairās no sieviešu dzimtes formām internacionālos profesiju nosaukumos, piem., vārda *ginekoloģe* vietā lieto *ginekologs* u. tml., kā tas vērojams arī sarunvalodā un publicistikā. Viņiem šķiet, ka sieviešu dzimtes vārdos notiekošā priekšējās rindas patskaņu noteiktā mija nav labskanīga, lai arī skaņu mijas latviešu valodā ir regulāra parādība. Šāda tendence vērojama arī citos gadījumos, piem., kad vīriešu dzimtes vārds beidzas ar skaņu savienojumiem *-ks*, *-gs* vai vīriešu dzimtes vārds ir aizguvums ar izskaņu *-gogs*, *-urgs*, sieviešu dzimtē tātad attiecīgi *-ce*, *-dze*, *-goģe*, *-urģe*, piem., *dramaturģe*, *izlūce*, *spiedze* (Smiltiece 2008, 156; par vairīšanās no skaņu mijas sk. arī: Nītiņa 2002, 175–180), piem.:

*Ķirurgs Ventis Beķeris, **radiologs** Iveta Beķere. (Privātpersonu un uzņēmumu katalogs 118 Vidzeme) – pareizs lietojums būtu *radioloģe*.*

*Bija skaidrs, ka nekādā gadījumā nebūšu ne *ārste*, ne *skolotāja*. Ja nu vienīgi .. būtu spējusi izmācīties par **ķirurgu**.(Una)*

Lietojumā nav nostiprinājies arī internacionālais nosaukums *atašeja*, kā arī sieviešu dzimtē netiek lietoti aizgūtie profesiju nosaukumi *vīdžejs*, *žokejs*, *dīdžejs*, lai arī tie gramatiski ir viegli pārveidojami sieviešu dzimtē, piem.:

Ella ir radio SWH dīdžejs. (Ieva)

Valodas praksē nav noteiktības arī par vārda *mērs* ‘pašvaldības vadītājs’ sieviešu dzimtes formu, lai arī šo amatu ieņem pietiekami daudz sieviešu. (Smiltnece 2008, 156)

6) Ikdienas saziņā dzimtes lietojuma problēmas profesiju nosaukumos vērojamas nevēlamā vispārinājuma izmantošanā, piem., izteikumā *Rasma ir jurists*. Nereti vērojams, ka dažu teikumu ietvaros vārdu dzimte profesijās, kas visas attiecinātas uz vienu un to pašu sievieti, mainās, piem.:

Viņa .. strādājusi par klīnisko psihologu .. kā darbiniecei .. uzņēmuma darbinieks... (Cosmopolitan)

Vispārinājums plaši tiek izmantots arī sludinājumos, kas ir pieļaujami, ja tiek darīts konsekventi, nevis kā daļā iepriekš minēto piemēru, kad daļa profesijas nosaukumu pat viena sludinājuma ietvaros lietoti vispārināti, bet daļai norādītas paralēlas dzimtes (sk., piem., uzskatījuma otrajā sadaļā minētos piemērus).

7) Vīriešu dzimtes vispārināts lietojums ir pieļaujams arī gadījumos, kad lietvārds nosauc nevis konkrētu personu, bet gan pašu profesiju, zinātnisku grādu, dienesta pakāpi, goda nosaukumu u. tml. (Pūtele 1999, 81–82), piem., *viņai ir doktora grāds*, *viņa ieguva kaprāļa* pakāpi. Šādā veidā profesijas vai amata nosaukums ir lietots vispārinātā nozīmē un attiecināms tikpat labi gan uz vīrieti, gan uz sievieti. Līdz ar to ir pieļaujami šādi varianti: *viņai piešķirts Tautas mākslinieka goda nosaukums* – *viņai piešķirts Tautas mākslinieces goda nosaukums* u. tml. (Blinkena 1981, 36), tomēr „pēdējā laikā arvien lielāku pārsvaru gūst sieviešu dzimtes lietojums arī tad, ja sievietes profesijas, amata vai goda nosaukums ietverts tādā kontekstā, kur tas ir ar vispārinātu nozīmi.” (Blinkena 1981, 36) Publicistikas materiālā līdzīgi kā teorijā, attiecinot uz konkrētu sievieti, tiek lietotas abas formas – gan pieļaujama vispārinājums ar vīriešu dzimi, gan vēlamākais variants ar sieviešu dzimti:

Zane .. izvēlējās .. strādāt ierēdnes darbu. (Una)

Neparasti gudra sieviete ar matemātiķes prātu .. (Ieva)

Man iedeva Tautas daiļamata meistares nosaukumu. (Ieva)

*Andželīna patlaban mēģina iegūt **pilota** licenci. (Cosmopolitan) – labāk: pilotes.
Lilija iestājās augstskolā .. un ieguva sociālā **darbinieka** diplomu. (Santa) –
vēlamāk: darbinieces.*

Interesanti ir gadījumi, kad vērojams zinātnisko grādu lietojums:

*Lusijai ir **bakalaures** grāds ķīniešu valodā. (S)*

*Inese Ešenvalde .. 1996. gadā iegūts **maģistra** grāds. (Cosmopolitan)*

Pieļaujami abi pēdējos divos piemēros vērojamie lietojumi. Pirmajā piemērā lietota sieviešu dzimte, jo raksta autors uzsvēris, ka Lusija ir *bakalaurē* – persona, kam piešķirts šis grāds; otrajā gadījumā vārds *maģistrs* lietots vispārīgāk – tikai kā akadēmiskā grāda, nevis konkrētas personas apzīmējums. Šajā sakarā var minēt svešvārdu vārdnīcā dotos šķirkļu *bakalauris*, *maģistrs*, *doktors* skaidrojumus: “*Bakalauris* – zemākais akadēmiskais grāds, ko piešķir pēc augstskolas beigšanas un bakalaura darba aizstāvēšanas; *doktors* – zinātniskais grāds, ko piešķir personai, kas aizstāvējusi atbilstošu (doktora) disertāciju; *persona*, kam piešķirts šis grāds; *maģistrs* – akadēmiskais grāds (nākamais pēc bakalaura grāda); *persona*, kam piešķirts šāds grāds.” (ISV 2005, 89; 171–172; 443) Redzams, ka vārdnīcas sastādītāji pieļauj *maģistra* un *doktora* vārdu lietošanu, nosaucot ar tiem personu, bet *bakalaura* gadījumā šāda iespēja nav norādīta. Tā visticamāk ir vārdnīcas nepilnība, jo no valodas lietojuma viedokļa nav pamata uzskatīt, ka *bakalauris* ir nozīmes ziņā ierobežots vārds, salīdzinot ar citiem akadēmisko grādu nosaukumiem.

8) Sludinājumos vērojama tendence, izvairoties no dzimtes lietojuma, lietot nevis profesijas nosaukumu, bet gan procesa nosaukumu, kuru veic attiecīgais speciālists:

*Mācību centrā var apgūt šādas programmas: nagu kopšanas speciālists, nagu modelēšana, pedikūra darba **tehnoloģija**. (Diena)*

Kopumā jāsaprot, ka profesiju nosaukumiem, to starp – arī internacionāliem, piem., *menedžere*, *dispečere*, *dizainere*, *atomfiziķe*, sieviešu dzimtes formas gan ir regulāras, viegli iegūstamas, tomēr sludinājumu u. c. publicistikas tekstos ne vienmēr tās ir fiksējamas. Nereti konstatējama nevēlēšanās izveidot visu sludinājuma tekstu konsekventi abās dzimtēs, jo tas padarītu sludinājuma informāciju grūtāk uztveramu, daudzviet būtu jānorāda abu dzimšu galotnes. Tāpēc sludinājuma devēji pieņēmuši, ka pēc konteksta, piem., vienreiz tekstā jau minot sievieti, būs saprotams, ka arī pārējais

teksts attiecas uz abiem dzimumiem, ne tikai uz vīrieti. Tā arī ir, taču būtu ieteicamāk viena sludinājuma robežās veidot vienotu dzimtes lietojuma sistēmu.

3. Gramatiskie rādītāji sieviešu nosaukumos

Vēl bez profesiju nosaukumiem ir daudz vārdu, kuru dzimtes atšķirības tiek izteiktas tikai ar gramatiskajiem rādītājiem – galotnēm. Publicistikā tos var konstatēt arī plaša apjoma tekstos, piem., intervijās, ceļojumu aprakstos u. c. Šādi teksti ir satura ziņā daudz apjomīgāki kā sludinājumu teksti, līdz ar to ir lielākas iespējas meklēt likumsakarības, analizējot vārdus kontekstā ar pārējo tekstu, runas situācijā iesaistītajām personām. Visus uzskaitīt nav iespējams, tāpēc turpinājumā tiks pievērsta uzmanība vārdiem, ar kuriem var sievieti apzīmēt atkarībā no dažādām semantiskajām grupām. Balstoties uz dažādiem kritērijiem, kopumā var izdalīt piecas semantiskās grupas, bet jāpiebilst, ka grupu skaits var mainīties, ja tiek piemēroti citi vārdu izvēles principi, ja vārdu atlase tiktu balstīta uz citām nozīmes sēmām. Jāuzsver, ka jebkurā no šīm grupām var ietilpt arī tādi sievietes nosaukumi, kuru dzimtes rādītājs ir derivatīvas vai leksiskas dabas un kas attiecīgi netiks skatīti – tas varētu būt cita raksta uzdevums. Iespējamais dalījums:

1) Vārdi, ar kuriem sievieti apzīmē atkarībā no tās ģimenes stāvokļa. No pirmās grupas vārdiem tikai daļa ir tādu, kam atbilstošo jēdzienu vīriešu dzimtē izsaka ar tās pašas saknes vārda atvasinājumu, piem., *atraitne* – *atraitnis*, *šķirtene* – *šķirtenis*, lielākā daļa šīs grupas vārdu (*māte*, *meita*, *vedekla*) pievienojami tiem, kuru dzimtes kategorija izteikta pirmām kārtām jau ar leksēmas palīdzību un galotne, izskaņa ir tikai sekundārs dzimtes rādītājs. Piemēri ar radniecības nosaukumiem, kuru dzimtes rādītājs ir gramatisks elements – galotne:

*Esmu apaļīga **atraitne**...* (*Ievas Stāsti*)

*Puse Spānijas parlamentāriešu atteicās ierasties prinča kāzās ..., jo [izredzētā] bija .. **šķirtene** un „meitene, kam pāri 30”. (*Lilit*)*

Par radniecības nosaukumu var uzskatīt arī vārdu *aizbildne*, ar kuru tiek apzīmētas sievietes, kas uz laiku uzņēmušās kāda bērna audzināšanu, bet nav to adoptējušas:

*.. todien Daiga tika apstiprināta par pusmāsas Diānas **aizbildni**.* (*Ievas Stāsti*).

Kā pēdējo šīs grupas vārdu var minēt nosaukumu *dzīvesbiedre*, tas ir saliktenis, dzimtes maiņa atbilstoši dzimumam tiek panākta ar salikteņa otrajai saknei *-biedrs/-e* pievienotās galotnes maiņu:

*Visu kara laiku te pavadīja arī Andrejs Upīts ar **dzīvesbiedri** un mazdēlu...*
(*Ievas Stāsti*)

2) Vārdi, kuros var nosaukt sievieti, ar kuru vīrietim ir partnerattiecības u. tml. No otrās grupas vārdiem dzimtes maiņa ar galotnes palīdzību tiek panākta vienīgi aizgūtajam vārdam *partnere*, ar kuru tiek nosaukta mīļotā sieviete neitrālā valodā:

*Viņš nemitīgi maina **partneres** un spēj sarunāt randiņu visikdienišķākajās situācijās.* (*Diena / Izklaide*)

Šajā grupā minami arī daudzi īpašības vārdi, piem., *īstā*, *mīļākā* un divdabji, piem., *iecerētā*, *izredzētā*, kas savu patstāvību nominālo kategoriju ziņā iegūst substantivējoties un ko izmanto arī vīriešu dzimtes formās, lai nosauktu vīriešu dzimuma denotātu. Lietojuma piemēri:

*Sofija pastāsta .. par savām aizdomām, ka Fransisko ir **mīļākā**.* (*Diena / Izklaide*)

*.. vai tiešām pēc tik ilgas kopdzīves viņš joprojām uzskata, ka neesmu viņam **īstā**?* (*Cosmopolitan*)

*Vai tiešām mums, vīriešiem, ir vienalga, kur un kā tiek bildināta **iemīļotā**?*
(*Cosmopolitan*)

*Muhameds pavēlēja masu informācijas līdzekļiem publicēt savas **izredzētās** fotogrāfijas.* (*Lilit*)

*.. viņš [Biedriņš] arī nodomājis izvēlēties savu **iecerēto**.* (*Klubs*)

*Rodrigo paziņo **mīļotajai**, ka viss ir beidzies...* (*Diena / Izklaide*)

3) Vārdi, kas nosauc sievieti, balstoties uz izskatu vai rakstura iezīmēm. Sievietes nosaukšana pēc ārējas pazīmes vai rakstura īpašībām ir tipiska, tāpēc šādu vārdu ir daudz. Tiem raksturīgs, ka pārsvarā tiek izcelta viena konkrēta iezīme. Atšķirībā no iepriekšējām grupām šī nav noslēgta vārdu kopa, to nemitīgi var papildināt, daudziem šīs grupas vārdiem dzimtes rādītājs ir vienīgi gramatiskas dabas. Raksturojot sievietes ēšanas paradumus, var teikt: *kārumniece*, *gardēde*, *saldummīle*, par viņas morālo stāju: *grēciniece*, *svētule*, par viņas izskatu: *skaistule*, *rudmate*,

brunete, tumšmate, blondīne, par iedabu: mietpilsons, karstgalve, dumpiniece, mežone, draiskule. Piemēri:

Līdz šim es domāju, ka esmu grēciniece numur viens... (Ievas Stāsti)

Costa Serene [kuģis], mana mietpilsones paradīze..! (Santa)

.. gaužām stulba kombinācija – būt karstgalvei, kas nejēdz kauties! (FHM)

[Dior kolekcija] veltīta staltajai pilsētas draiskulei ar pastelkrāsas lūpām... (Lilit)

Izskatās, ka tas [žurnāls Lilit] pārvēršas par mājsaimnieču žurnālu, jo kāds gan vēl varētu būt iemesls .. [izteikumam] – būt atkarīgai no vīra nav nekāds kauns. (Lilit)

4) Vārdi, kas raksturo sievieti atkarībā no tās vecuma. Jaunu sievieti var saukt tādos vārdos kā *pusaudze, jaunieta* (stilistiski neitrāli vārdi), kā arī vārdā ar parasti negatīvu papildinformāciju: *jaunkundze*. Piemēri:

Daudzas jaunietes karjeras dēļ... (S)

Ar cauru miegu sirgst vienīgi jaunkundzes kritiskajās dienās un zaķi pārošanās laikā. (Lilit)

“Pirmie puīši” pilsētā eleganti dancina koķeti sievišķīgās kleitās tērptas jaunkundzes. (Santa) – piemēri uzskatāmi parāda mūsdienās valdošo tendenci ar vārdu *jaunkundze* apzīmēt nenopietnas jaunas sievietes, līdzīgā nozīmē tiek izmantots arī atbilstošais vīriešu dzimtes vārds *jaun(s)kungs*, kuru mūsdienu latviešu valodā vairs nemēdz izmantot pagodinošā funkcijā, kāda raksturīga vārdiem *kungs, kundze*.

Pieaugušas sievietes nereti tiek godātas par *kundzēm*, vecākas sievietes negatīvi dēvē par *vecām*, pozitīvā nozīmē tiek lietots atvasinājums sieviešu dzimtē ar deminutīva izskaņu *-iņa*: *vec-a : vec-iņa*. Piemēri:

Cienītā kundze, kā jums šķiet, kādēļ gaisma ir dzeltena? (Santa)

No nekurienes parādās veciņa ar divriteni, viņai mugurā... (Santa)

5) Vārdi, kuru primārās nozīmes lielākoties nav saistītas ar personu nosaukšanu, bet atsevišķos kontekstos šos vārdus kā metonīmiskus vai metaforiskus nozīmes pārneseumus izmanto cilvēku raksturošanai, piem., *produkts, objekts, reklāma, kokteilis, zvaigzne, leģenda* – tāpat vārds funkcionē kā **neīstās kopdzimtes** trešās grupas **lietvārds** (sk. trešo grupu!).

4. Kopdzimtes lietvārdi

Ir daudz substantīvu, kuru dzimte atkarīga no tā, kura dzimumu referentu vai dzīvu būtņi tie nosauc. (Zinkevičius 1966, 207) Tie ir gan īstās, gan neīstās kopdzimtes lietvārdi. Konteksta lielo nozīmi šādu lietvārdu dzimtes izpratnē uzsvērusi arī Andra Kalnača: „.. [kopdzimtes vārdu] faktiskais dzimtes marķētājs ir konteksts atkarībā no nosaukamās personas dzimuma, bet ne lietvārda galotne.” (Kalnača 2008, 30) Lai arī šie vārdi ir būtiski atšķirīgi lietojuma ziņā no visiem iepriekš minētajiem, tāpēc to iederība gramatisku dzimtes rādītāju grupā var šķist apšaubāma, iedalījums tomēr ir objektīvs. Tas balstīts uz faktu, ka netiek izdalīts kontekstuāls dzimtes rādītāju veids, bet gan tikai gramatiski, derivatīvi vai leksiski rādītāji, kā arī konstatēts, ka šāda leksēma var nosaukt abu dzimumu pārstāvjus, līdz ar to nevar uzskatīt, ka dzimtes rādītājs būtu leksisks, piem., *īstās* kopdzimtes vārds *nelga*, *neīstās* kopdzimtes vārdi *mazulis*, *upuris*, kā arī kopdzimtes vārdu savienojums *kaulu kambaris* u. c.

4.1. Īstās kopdzimtes lietvārdi

Īstās kopdzimtes lietvārdu⁸ izpratne atbilst tradicionālajam gramatikās u. c. paustajam viedoklim par kopdzimti: šie substantīvi formāli ir sieviešu dzimtes vārdi, tiem piemīt gramatiskie sieviešu dzimtes rādītāji, bet tos var attiecināt uz abu dzimumu personām vienotā formā jebkurā locījumā, izņemot datīvu. Datīvā atkarībā no dzimuma locījuma galotnes diferencējas (*-am*, *-ai*, *-em*, *-ei*), citiem vārdiem: lietvārdiem datīva formās konstatējams gramatisks vienas vai otras dzimtes rādītājs atkarībā no referenta dzimuma. Tos tradicionāli var dalīt *ā*-celmu (biežāk sastopami) un *ē*-celmu lietvārdos. Pāris piemēru ar īsto kopdzimtes vārdu lietojumu (*-e* galotnes lietvārdiem spēkā ir tie paši saskaņojuma likumi, kas kopdzimtes lietvārdiem ar galotni *-a*, tāpēc tie netiek atsevišķi atdalīti), parādīti arī gadījumi, kad lietvārds attiecināts uz vīrieti, lai būtu redzams saskaņojums:

Pēkšņi mani bildināja draudzenes jaunais paziņa Elvijs. (Cosmopolitan);

Viņa man nav nekāda draudzene! Tikai sen nesatikta paziņa. (Cosmopolitan)

Nesmu gluži galīgā nejēga un lūzere. (Ieva)

Patēvs bija nelabojams īgna. (Una)

⁸ Īstās kopdzimtes lietvārdu tematikā tiek dots neliels ieskats bez izvērsuma, uzskatot, ka tas nav nepieciešams – par kopdzimti tradicionālajā izpratnē var iegūt skaidri saprotamu informāciju jebkurā gramatikā u. c.

Neapmierināmā princese .. tu nu esi tāda maita. (Cosmopolitan)

Kristīna Orbakaite – uzlecošā 21. gadsimta Krievijas estrādes zvaigzne. (Aija)

Jūena draugi saka, viņš kā magnēts pievelk cilvēkus, jo ir vienkāršs un dabisks, bez superzvaigznes “bagāžas”. (Santa)

Jāakcentē, ka dažkārt sarunvalodā vērojama tendence piešķirt vīriešu dzimtes gramatiskos rādītājus kopdzimtes lietvārdiem tad, ja tie attiecināti uz vīrieti, piem:

Lielāku emocionalitāti un nekādus zvaigžņus ar aizsmakušām rīklēm! (MĒS)

Valodā eksistē arī daži vārdi, kuri ir atkarīgi no konteksta tādējādi, ka atsevišķās lietojuma situācijās funkcionē kā kopdzimtes vārdi vai vismaz tuvinās tiem, piem., par kopīgas dzimtes lietvārdu var uzskatīt vārdu *galva*, kad tas iekļauts dažādu vārdu savienojumu sastāvā ar nozīmi *vadonis, līderis*, piem., *ģimenes galva, valsts galva*:

Ģimenes galvam – tēvam – krokodils jaunībā nokodis roku... (Una)

Daudziem vīriešiem nepatīk pakļauties sievietei kā ģimenes galvai. (MĒS)

Pilsētas galva jau paziņojis, ka šo lēmumu neatbalsta. (MĒS)

Tā ir interesanta valodas parādība, kurā veicami turpmāki pētījumi, lai apzinātu citus vārdam *galva* līdzīgus vārdus un to kontekstuālā lietojuma likumsakarības.

4.2. Neīstās kopdzimtes lietvārdi

Jāuzsver, ka neīstās kopdzimtes lietvārdi ir salīdzinoši maz pētīts jautājums, tas ir sarežģīts valodas sistēmas interpretācijas jautājums (daudzi valodnieki neīsto kopdzimti neatzīst par valodas faktu, bet gan akcentē, ka valodā eksistē vārdi ar vispārinātas nozīmes piemītību u. tml. (sk.: Nītiņa 2008, 7; Smiltiece 2008, 155–157), par diskutablu īstās un neīstās kopdzimtes šķiruma nepieciešamību tuvāk sk.: Meistere 2008, 176–193; Meistere 2009, 44–59). Turklāt neīstās kopdzimtes lietvārdu vidū ir gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes vārdi, kā arī tos var izmantot gan vīrieša, gan sievietes nosaukšanai. Viens no iespējamajiem neīstās kopdzimtes lietvārdu dalījumiem varētu būt šāds:

1. grupa

Vispārīgas nozīmes vārdi, kas ir ģinšu / sugu apzīmējumi. Tie pēc sava satura var būt plašāku kopumu nosaukumi (Nītiņa 2001, 10). Attiecībā uz cilvēku nosaukumiem jāteic, ka šīs grupas vārdi funkcionē kā leksiskas vienības un to gramatiskā dzimte netiek mainīta atkarībā no dzimuma, kam tie tiek veltīti. Šajā

apakšgrupā ietilpināmi tādi uz cilvēku attiecināmi vārdi kā *cilvēks, bērns, mazulis, bēbis, zīdains*:

*Es esmu pagāne .. meža **bērns** .. laimes **bērns**... (Ieva)*

*Viņa nav labs **cilvēks**. (S)*

2. grupa

Funkcionāli vārdi vai kāda vispārīga statusa apzīmējumi, piemēram, *indivīds, ģēnijs, upuris, līķis, spoks, boss, ciemiņš, dižgars, hipijs, simpātija, elks, personība, maniaks, mācībspēks, autoritāte, metrs, mācībspēks, slavenība, klerks, vampīrs, dabasdraugs, sencis, maniaks, vamps*. Piemēri:

*Uzmanību – **maniaks**! .. Izskatās, ka jaunā Holivudas dīva Lindseja Lohana ir apsēsta ar gaisa skūpstu sūtīšanu... (Cosmopolitan)*

*Viņš ir **slavenība**, daudzu cilvēku **autoritāte**. (FHM)*

3. grupa

Šo grupu veido abu dzimšu vārdi. No iepriekšējiem tie atšķiras ar to, ka to primārās nozīmes nekādā veidā nav saistītas ar personu apzīmēšanu, bet atsevišķos kontekstos šos vārdus izmanto, lai raksturotu cilvēkus. Tie ir metaforiski un metonīmiski vārdu nozīmes pārnēsumi. Par biežāk lietotiem šādā funkcijā var uzskatīt tādus vārdus kā *ikona, niecība, leģenda, sālsstabs, acuraugs, sapnis, lepnums*, bet šajā grupā atkarībā no situācijas var tikt iekļauts teju vai ikviens lietvārds, piem., publicistikā autora oriģinalitātes dēļ var parādīties tādi vārdi kā *privātīpašums, pārpratums, radījums, fenomens, produkts, zābaks, atombumba, kafija, reklāma* un daudzi citi retāk vai tikpat kā nekad cilvēka nosaukšanai lietoti vārdi. Piemēri:

*Ko dara jūsu **atvases**? ‘dēls un meita’ (Aija);*

*Mēs esam brīvas, radošas **dvēseles**. (Cosmopolitan)*

*Barbara .. ir .. mīlēta **leģenda**, dievināšanas **objekts**. (Lilit)*

*Dzīvās **leģendas** un **dvēseļu inženiera Pītera Gabriela vārds**. (Santa)*

*Brūnacainā blondīne uz zvaigžņoti svītrainā karoga fona – amerikāņu **sapnis**, nācības **lepnums**... (S)*

*.. mamma .. aizveda savu trīspadsmit gadīgo **lolojumu** pie producenta... (S)*

*Viņš ir **zābaks**! (Santa)*

*Viņa nav nekāda rāmā „Nārбуļu” vecmāmiņa, viņa ir enerģijas **atombumba**! (Ievas Stāsti)*

Britnija ir tipisks mūsdienu produkts. (S)

4. grupa

Šajā vārdu grupā būtu iekļaujami nedalāmi abu dzimšu vārdu savienojumi, kas funkcionē kā sievietes (arī vīrieša) nosaukumi, piem., *balles nagla, TV seja, seksa simbols, nelaiimes čupiņa, nemiera gars, kaulu kambaris; mīļotais cilvēks, otra puse*. Ekscerpētajā materiālā tika atrasti arī vārdu savienojumi, kurus, raksturojot cilvēkus, parasti neizmanto, piem.: *piena kokteilis, mēslu čupa*. Piemēri:

Monika Beluči – itāļu seksa simbols. (FHM)

.. par kādu mēslu čupu saimniecības rūpes un bērnu varza to svētuli pārvērtusi. (Lilit)

Viņi instinktīvi atgrūžas no nelaiimes čupiņām un tiecas pēc tām, no kurām staro miers. (Lilit)

Madonna – tā ir dabiska, stipra kafija, bet Britnija – kārtīgi uzputots, maigs piena kokteilis.

Andželīna vienmēr bijusi stiprais plecs savam brālim. (Cosmopolitan)

Kad iepazīsties ar vīrieti, izbeidz tēlot cieto riekstu! (Cosmopolitan)

.. ja viņam būtu jāizvēlas otra pusīte, tad tā noteikti būtu es... (Santa)

Jāakcentē, ka par īstās kopdzimtes lietvārdiem uzskatāms arī jebkurš uzvārds, kas ir 3., 4., 5., 6. deklinācijas lietvārds (Kalme; Smiltnece 2001, 89), turklāt daļa valodas lietotāju pretēji valodnieku ieteikumiem uzskata, ka būtu jāatzīst arī sastingušas vīriešu dzimtes formas sieviešu uzvārdos, piem., *Baiba Rubess*, – šādi nepareizi veidoti uzvārdi principā būtu jāuzskata par neīstās kopdzimtes lietvārdiem. Kā arī par kopdzimtes lietvārdiem var uzskatīt arī zoomorfismus, piem., īstās kopdzimtes vārdu nozīmē var tik lietoti sieviešu dzimtes dzīvnieku nosaukumi, piem., *lapsa, aita, varde, žagata, cūka*, kā neīstās kopdzimtes lietvārdus izmanto zoonīmus *kamielis, zilonis, zirgs* u. c. vīriešu dzimtes vārdus. Kopdzimte vērojama arī dažos profesiju nosaukumos, piem., *klauns, mīms* (neīstā), *vecmāte* (īstā). Gan uzvārdu, gan zoomorfismu, gan profesiju nosaukumu saistība ar kopdzimtes lietvārdiem ir interesants temats, arī sarežģīts un problemātisks, sīkāka iedziļināšanās nav šī raksta mērķis.

Secinājumi

No vārdu apskata var secināt, ka gramatisku rādītāju, resp., galotņu, izmantošana ir visparastākais līdzeklis sieviešu nosaukšanai dažādās profesijās, pēc ģimenes stāvokļa, vecuma utt. Kā arī izsecināms, ka valodas daudzveidība, sistēmas piesātinātība ir iemesls, kāpēc ne vienmēr ir iespējams strikti sekot uzstādītajam mērķim, proti, lai arī raksta nolūks ir atklāt tieši sieviešu dzimuma gramatiskos rādītājus, tomēr nepieciešamība iekļaut kopdzimtes lietvārdus gramatisko rādītāju apskatā, rada situāciju, kad nav iespējams izvairīties no uz abiem dzimumiem attiecinātas leksikas analīzes. Tāpēc likumsakarīgs ir secinājums, ka problēmgadījumus gramatisku rādītāju aspektā var konstatēt tieši sīkāk neskatītajos profesiju nosaukumos, kam ir tikai viena dzimte (*mērs*, *vecmāte*), kā arī kopdzimtes lietvārdu lietojumā. Pētījumi par dzimtes lietojumu latviešu valodā noteikti turpināmi, tāpēc daļa rakstā izteikto atziņu vēl varētu būt diskutējamas, piem., reālā valodas lietojumā gramatiski un leksiski rādītāji nereti darbojas sinhroni, piem., vārdā *māte*. Lai arī būtu pamats par šo vārdu runāt arī gramatisko rādītāju sakarā, jo vārda galotne *-e* nepārprotami ir gramatisks sieviešu dzimtes rādītājs, tomēr tas netiek darīts par primāru uzskatot vārda nozīmi, proti, vārda nozīme ietver sieviešu dzimuma jēdzienu, galotne ir sekundārs rādītājs.

Avoti

1. *Aija* (žurnāls).
2. *Auseklis* (laikraksts).
3. *Cosmopolitan* (žurnāls).
4. *Diena* (laikraksts).
5. *Diena / Izklaide* (žurnāls).
6. *FHM* (žurnāls).
7. *Ieva* (žurnāls).
8. *Ievas Stāsti* (žurnāls).
9. ISV – *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Autoru kolektīvs. – Rīga: Avots, 2005.
10. *Karjeras Diena* (laikraksts).
11. *Klubs* (žurnāls).
12. *Lilit* (žurnāls).
13. *MĒS (Neatkarīgās Rīta Avīzes pielikums)*.

14. *Privātpersonu un uzņēmumu katalogs 118 Vidzeme*, 2005.
15. *Rēzekne.lv* (interneta portāls).
16. *S* (žurnāls).
17. *Santa* (žurnāls).
18. *Una* (žurnāls).

Literatūra

1. Blinkena A. Par profesiju nosaukumu dzimti (1968) // *Valodas kultūra radiovilnī. Valodu kontaktu jautājumi*. Rīga: Zinātne, 1981, 34–37.
2. Coyle W. (ed.). *Research Papers*. Boston [etc.]: Allyn and Bacon, 1995.
3. Ernstsone V., Tidriķe L. *Jauniešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006.
4. Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
5. Fromkin V., Rodman R. *An Introduction to Language VI*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1998.
6. Kalme V., Smiltņiece G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2001.
7. Kalnača A. Dzimtes stilistiskās funkcijas latviešu sarunvalodā // *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība*. 728. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, 2008, 28–34.
8. Kalnača A. Publicistikas valoda un morfostilistika // *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 59–65.
9. Kamerona D. Kļūdainas dihotomijas: gramatika un dzimumu polaritāte // *Mūsdienu feministiskās teorijas*. Rīga: J.L.V., 2001, 234–253.
10. Кронгауз М. А. *Семантика*. Москва: Академия, 2001.
11. Lokmane I. Ievadam // *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Apgāds, 2009, 4.
12. Lokmane 2009 II: Lokmane I. Publicistikas valodas vieta funkcionālo paveidu un stilu sistēmā // *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Apgāds, 2009, 5–14.
13. Meistere A. Kopdzimtes lietvārdu lietojums // *Letonika. Valodniecības raksti 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008, 176–193.

14. Meistere A. Sievietes nosaukumi publicistikas tekstos // *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 44–59.
15. MLLVG – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Autoru kolektīvs. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1959.
16. Nītiņa D. Valodas formu sistēma un estētiskā funkcija // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 6*. Liepāja: LiePA, 2002, 175–180.
17. Nītiņa D. *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.
18. Nītiņa D. Dažas latviešu valodas gramatikas sagatavošanas problēmas // *Linguistica Lettica 18*. Rīga: LVI, 2008, 5–15.
19. Pūtele I. Dažas problēmas profesiju nosaukumu lietošanas praksē // *Linguistica Lettica 4*. Rīga: LU LVI, 1999, 74 – 83.
20. Pūtele I. Profesiju nosaukumu īpatnības darba sludinājumos // *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 98.–108.
21. Pūtele I. Vārddarināšanas līdzekļu un paņēmienu izvēle profesiju nosaukumu darināšanā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 6*. Liepāja: LiePA, 2002, 246–251.
22. Rozenbergs J. *Latviešu valodas praktiskā stilistika II. Morfofostilistika*. Rīga: Zvaigzne, 1983.
23. Skujiņa V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999.
24. Smiltneiece G. Lietvārdi jeb substantīvi // *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 2008, 148–218.
25. Strelēvica D. Par gramatiskajām dzimtēm un politikorektumu latviešu valodas kontekstā // *Linguistica Lettica 13*. Rīga: LVI, 2004, 52–68.
26. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Autoru kolektīvs. – Rīga: Madonas poligrāfists, 2007.
27. Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonētika ir morfoloģija*. Vilnius: Mintis, 1966.

Summary

Article focuses on usage of grammatical gender in Latvian language. The main objective of the article is show most characterizing aspects or indicators of female gender determination in terms of grammar. To reach to objective, there is occurred research, where different Latvian magazine issues from year 2005 to year 2009 (*Lilit, Cosmopolitan, Klubs, FHM*) have been excerpted. Recognizes words and phrases, how female gender have been named in journalism show, that part of them are stylistically neutral, lot of them – emotionally expressive, part of them can even be raked as bad slang. There have been 3 types of indicators of gender recognized – 1) grammatical indicators; 2) derivative indicators; 3) lexical indicators. Based on this publicity research, there have been following conclusions made – the most frequent way of gender labeling is usage of grammatical indicators, lexical indicators have been used rarely, but derivative indicators – even more rarely. Extensive attention has been paid to most frequent way of gender labeling, emphasizing the expression of grammatical gender indicators in names of women professions, in other names of women (from semantic groups), also the grammatical indicator link to real and unreal common gender nouns has been specified.

HELSINGIN SANOMIEN LATVIA-METAFORAT VUODEN 2009 ALUSSA

Laikraksta "Helsingin Sanomat" metaforas par Latviju 2009. gada sākumā

Metaphors about Latvia in the Newspaper Helsingin Sanomat

in the Beginning of 2009

Eila Mustaparta

Latvijas Universitātes Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļa,

Center for International Mobility, Somija

Visvalža 4a

LV-1050 Rīga

eila.mustaparta@gmail.com

Latvia on uuden itsenäisyytensä aikana vähitellen tullut suomalaisille tutummaksi ja tutummaksi. Kovin tuttu se ei kuitenkaan vielä ole. Latvia on pieni maa, asukkaita on vielä puolet vähemmän kuin Suomessa. Se ei ole Suomen naapurimaa, vaikka lähellä onkin. Latvialaiset eivät ole sukulaiskansaakaan niin kuin Suomen ”veljeskansa” virolaiset, joihin suomalaiset muodostivat pian neuvostoajan katkoksen jälkeen taas tiiviit yhteydet. Mutta kyllä Latviakin jo tiedetään. Tiedetään ja on ehkä itse jo koettukin, että Riikaan tehdään edullisia parin päivän pakettimatkoja. Jotkut muistavat, että täältä tulee hyviä euroviisulaulajia ja koripallon pelaajia. Kaikki tuntuvat tietävän, että Latviassa on lama.

Tarkastelen esitelmässäni sitä, miten Latviasta kirjoitetaan Suomen suurimmassa päivälehdessä Helsingin Sanomissa. Kuukauden ajanjaksolla tammi-helmikuussa 2009 hakusanalla *Latvia* löytyi Helsingin Sanomien verkkoarkistosta 45 osumaa. Suurin osa niistä oli urheilusivuilla. Suurin yksittäinen aihealue oli Latvian taloudellinen kriisi. Suomessakin taloudellinen taantuma on syventynyt lamaksi vuoden 2009 aikana, mutta suurin osa suomalaisista tuntuu tietävän, että Latvialla menee vielä huonommin.

Helsingin Sanomien Latvia-kirjoituksissa kiinnitän huomioni metaforiin: siihen, miten Latviaa ja Latviaan liittyviä ilmiöitä hahmotetaan metaforien kautta. Näkemykseni metaforista perustuu amerikkalaisten tutkijoiden George Lakoffin ja Mark Johnsonin (1980) kognitiiviseen metaforateoriaan, jonka mukaan arkipuheemmekin on täynnä metaforia, ja ymmärrämme

ympäröivää maailmaa niiden välityksellä. Käytin tätä metaforateoriaa aikoinaan pro gradu – tutkielmassani, jossa tutkin suomalaisten kansanedustajien keskustelua Euroopan Unioniin liittymisestä (Mustaparta 1993, 1996). Tosin tuolloin ei vielä puhuttu EU:sta vaan EY:stä, Euroopan yhteisöstä.

Lakoff ja Johnson (1980, 3 – 5) ymmärtävät käsitteen *metafora* tavallisesta poikkeavalla tavalla. Yleensä metaforien ajatellaan olevan jotenkin erityisiä kielikuvia ja kuuluvan lähinnä runokieleen. Lakoffin ja Johnsonin mukaan tavallinen arkinen kielemmekin on tulvillaan metaforia. Emme edes pystyisi puhumaan abstrakteista asioista ilman metaforia. Metaforat ovat tapamme hahmottaa maailmaa. Metaforan lähdealuetta ovat konkreettiset, spatiaaliset kokemuksemme, ja niiden avulla käsitteellistämme abstraktimpia kohdealueita. (Lakoff ja Johnson 1980, 56 – 58)

Ymmärrämme abstrakteja asioita vain konkreettisten mielikuvien avulla. *Aika* on hyvä esimerkki abstraktista ilmiöstä. Pentti Leino on tutkinut suomen kielen ajanilmauksia. Kun sanomme esimerkiksi, että *aika kuluu, aika on pitkä* tai *lyhyt, kesä on mennyt* ja *talvi tulee* ja *vuodet vierivät*, puhumme ajasta konkreettisoin termein, ikään kuin aika olisi fyysinen olio, jolla on muoto ja joka liikkuu jossakin tilassa. Kun puhumme ajasta konkreettisoin ilmauksin, teemme sen itsellemme ymmärrettäväksi. (Leino 1990, 400 – 418, Lakoff ja Johnson 1980, 42,43)

Myös valtiot ovat suureksi osaksi abstrakteja asioita. Vaikka niihin kuuluu konkreettinen maa-alue, ne ovat myös monimutkaisia instituutioita. EU on enemmän abstrakti valtioiden välinen liitto, suhteiden ja prosessien yhteenkietoutuma kuin konkreettinen alue. Kun Suomessa suunniteltiin 1992 Euroopan unioniin liittymistä, siitä puhuttiin yleisesti EU:hun menemisestä. EU siis hahmottui metaforisesti paikaksi. Usein EU:ta kuvattiin myös agentiksi, joka toimii ja tekee päätöksiä. Silloin oli kyse personifikaatiosta: EU ymmärrettiin inhimillisen olion lähdealueen käsitteiden avulla. (Mustaparta 1993)

Euroopan unioniin liittymisestä puhuminen *EU:hun menemisestä* on konventionaalinen metafora: sitä ei huomaa metaforiseksi. Uusien, runollisten tai *innovatiivisten* metaforien, niin kuin Tiina Onikki (1992) ilmiötä kutsuu, täytyy perustua konventionaalisille metaforille, että ne tulisivat ymmärrettäviksi. Lakoffin ja Johnsonin esimerkin mukaan yleisen, konventionaalisen perusmetaforan ELÄMÄ ON MATKA mukaan elämää voi kuvata erilaiseksi kulkemiseksi, risteyksiksi, joissa täytyy tehdä valintoja jne., ja kuolemaa matkan päähän saapumiseksi. *Niin mä kerran tieni aloin, niin sen päätän, paljain jaloin*, mukailee ELÄMÄ ON MATKA – metaforaa suomalainen runoilija Uuno Kailas. Jos runoilija päättäisi keksiä metaforia aivan omasta päästään ja

kuvaisi kuolemaa vaikkapa maidon juomiseksi tai sohvalle istuutumiseksi, häntä ei ymmärrettäisi. (Lakoff ja Johnson 1980)

Kun Suomessa suunniteltiin Euroopan unioniin liittymistä, konventionaalisen *Euroopan unioniin liittyminen on EU:hun menemistä* –metaforan pohjalta syntyi innovatiivisia juna-metaforia. Poliitikot pohtivat, mennäänkö EU:hun seuraavalla junalla vai myöhästytköönkö junasta, missä luokassa matkustetaan, onko junalla paluuvuoroa ja ovatko eväät mukana jne. Metaforat eivät olleet vain kielellä leikkimistä, vaikka yksi funktioista varmasti olikin hauskuttaa yleisöä ja tuoda esitykseen väriä. Metaforiin suhtauduttiin myös vakavasti ja niitä käytettiin jopa argumentoinnin välineinä. Kun EU:hun liittymisestä puhuttiin metaforisesti junamatkana, saatettiin lähdealueen eli junaliikenteen lainalaisuuksia käyttää myös selittämään Euroopan unioniin liittymisen lainalaisuuksia. Tällaista argumentointia edustaa mm. kansanedustaja, jonka mukaan EU-junaan ei ole kiirettä, koska junia kulkee aina enemmän kuin yksi: tulee siis myös uusia mahdollisuuksia liittyä Euroopan unioniin. (Mustaparta 1996, 178)

Tarkastelin siis Lakoffin ja Johnsonin kognitiivisen metaforateorian pohjalta Helsingin Sanomien kirjoituksia, joissa Latvia mainittiin. Tyypillisin Latviasta kertova artikkeli tarkastelemallani ajanjaksolla liittyi lamaan, Latvian taloudelliseen kriisiin. Seuraavissa esimerkeissä Latviaa voi pitää personoituna, mutta ei agenttina vaan ehkä kokijana:

*Suomi valmistautui torstaina lainaamaan rahaa **talouskriisin runtelemille** Islannille ja **Latvialle**. (HS 6.2.2009)*

*Samalla hallitus [Viron] haluaa välttää Kansainvälisen valuuttarahaston IMF:n **apuun turvautuneen Latvian kohtalon**. (HS 6.2.2009)*

*Latvian talous on pahassa kriisissä. Työttömyys nousee nopeasti. **Maa on joutunut turvautumaan** Kansainvälisen valuuttarahaston IMF:n lainaan. (HS 14.1.2009)*

Ensimmäisessä esimerkissä talouskriisi näyttäytyy agenttiivisena, petomaisena oliona, jonka uhreiksi Islanti ja Latvia ovat joutuneet. Kahdessa seuraavassa puhutaan Latvian turvautumisesta lainaan, ja Latvia piiryy niissäkin ei-agenttiiviseksi olioksi, jonkinlaiseksi uhriksi, kriisin uhriksi. Myös seuraavassa esimerkissä kriisi on aggressiivisessa roolissa – Latvia ja Riika sen sijaan esiintyvät tässä ei-metaforisesti ”vain paikkoina”:

*LATVIA. **Rahoituskriisi iskee, mellakoita Riiassa!** (HS 31.1.2009)*

Kun näinkin pienessä aineistossa esiintyi muutama mielenkiintoinen lama-metafora, ehdotin Fennougristiikka Latvian yliopistossa –seminaarissa aihetta opiskelijoiden tutkittavaksi. Keväällä 2009 aiheesta kirjoittikin lopputyönsä Natalia Gikale, joka pohti ansiokkaasti laman erilaisia hahmottamistapoja. Hänenkin esimerkeissään lama elollistui usein agenttiiviseksi pahantekijäksi: *lama syö resurssit, lama iskee, lama vie työpaikat ja hävittää kesätyöpaikat* (Gikale 2009, 33 – 36). Toisaalta lama on usein hahmotettu jonkinlaiseksi säiliöksi, puhutaan esimerkiksi *lamaan liukumisesta* tai *sukeltamisesta* ja *lamasta nousemisesta* (Gikale 2009, 43 - 46). Säiliömetaforat ovat Lakoffin ja Johnsonin mukaan yksi perustavoista konkretisoida abstraktia todellisuutta. Konkreettisuudessa, fyysisessä ympäristössä esiintyy erilaisia säiliöitä eli olioita, joilla on sisäpuoli ja ulkopuoli, ja tämän peruskäsitteen pohjalta voi ymmärtää myös abstraktimpia olotiloja. (Lakoff ja Johnson 1980, 29, 30)

Helsingin Sanomien matkailuosasto Meno & Paluu otsikoi tammikuun lopussa:

Latvia alennusmyynnissä (HS 31.1.2009)

Kirjoittaja on kierrellyt turistina Latviaa ja ihmetellyt joka puolella näkyviä *Pardot*-kylttejä - myytävänä. Hän tunnisti ne kriisin merkeiksi. Mutta miten hahmottuu Latvia selvästi metaforisessa otsikossa, joka vielä tekstissä toistetaan: *Koko maahan on alennusmyynnissä!* Jonkinlaiseksi fyysiseksi olioksi ainakin, kauppatavaraksi. Hahmotustavalla on mielestäni jotain yhteistä aiemmin esittämieni esimerkkien kanssa, joissa Latvia esiintyy laman uhrina. Tässä se on myytävä tuote, ei edelleenkään toimija, agentti.

Lauseen subjekti on usein myös sen agentti, mutta kokemista ilmaisevan verbin yhteydessä subjekti voi olla kokijan roolissakin. Seuraavassa esimerkissä valtiot, EU-maat, on personoitu:

EU-maat kärsivät kriisistä eri tavoin

Homma uhkaa lähteä käsistä:

- *Irlanti*
  - *Latvia*
- (HS 21.1.2009)

Koska personoidut maat *kärsivät*, ne ovat kokijoita eivätkä agenteja. Kun jokin uhkaa lähteä käsistä, on sillä jollakin oletettu olevan kädet – on siis edelleen kyse personifikaatiosta. Ja kun jokin lähtee käsistä, kokija on voimaton, toimintakyvytön.

Vasta isommasta aineistosta voisi päätellä, kuinka yleistä kokijaksi hahmottaminen on. Aineistossani Latvia esiintyi toimijana vain kerran:

*Joulukuussa **Latvia otti** Kansainväliseltä valuuttarahastolta 7,5 miljardin euron tukipaketin, jota seurasi tiukka säästökuuri julkisten menojen leikkauksineen, veronkorotuksineen ja palkanalennuksineen. (HS 5.2.2009)*

Lainan ottaminen ei ehkä tunnu kovin aktiiviselta toimijuudelta, mutta olisi mahdollista ilmaista asia toisinkin: Latvia *sai lainan* tai niin kuin aikaisemmissa esimerkeissä, *turvautui lainaan*. Kun Latvia ottaa eikä esim. saa, se hahmottuu aloitteelliseksi tekijäksi, agentiksi.

Edellisessä esimerkissä on muitakin metaforia kuin personoitu Latvia. *Veronkorotukset* ja *palkanalennukset* eivät kuulosta metaforisilta, mutta kognitiivisen metaforateorian mukaan ne ovat sellaisia. Lakoff ja Johnson (1980, 14 - 19) puhuvat orientaalisista metaforista. Ne perustuvat, niin kuin muutkin abstraktien asioiden ymmärtämiseen käytetyt metaforat, konkreettiseen, fyysiseen ympäristöön ja sen lainalaisuuksiin. Orientaalisten metaforien perusajatus on se, että enemmän on ylhäällä ja vähemmän alhaalla, niin kuin vaikkapa veden pinta säiliössä. Veronkorotuksissa ja palkanalennuksissa tällaista fyysistä nousua ja laskua ei tapahdu, ei ainakaan enää nykyisin, kun palkka- tai verorahoja ei enää kasata konkreettisiksi pinoiksi. *Menojen leikkauksista* puhuminen on luonnollisesti myös metaforista.

Tavallisesti kasvaminen tapahtuu ylöspäin, mutta seuraavassa metaforisessa ilmauksessa suunta on päinvastainen:

*Riika/Baldone. Epäluottamus poliitikkoihin on **kasvanut** eurooppalaisittain ennätysyväksi Latviassa. (HS 24.1.2009)*

Seuraavasta esimerkistä voi mielestäni kuoria kaksi metaforakerrosta:

*Päinvastoin kuin Virolla, **Latvialla** on viime aikoina ollut suhteellisen toimivat **välit Venäjään**. (HS 14.1.2009)*

Ensinnäkin *väli* on alun perin konkreettinen, spatiaalinen suhde. Siitä se on metaforistunut erityisesti ihmisten välisiä mentaalisia suhteita ja prosesseja kuvaamaan. Niinpä tässä esimerkissä on mielestäni kyse valtioiden personoinnista. Mailla on välit niin kuin ihmisillä, ei ole kyse maiden välisestä spatiaalisesta tilasta.

Lakoffin ja Johnsonin kognitiivista metaforateoriaa kritisoidaan joskus sen laajuudesta. Sen mukaanhan melkein mikä tahansa konventionaalinen ilmaus onkin metaforinen. Niin kuin olen edellä jo useamman kerran maininnut, metaforia tarvitaan kuitenkin nimenomaan abstraktin konkreettistamiseen. Konkreettisista asioista, fyysisistä olioista, suunnista ja tiloista voimme puhua ilman metaforiakin. Lakoff on artikkelissaan *Metaphor and war* (1992 / Mustaparta 1996) kirjoittanut metaforista, joiden avulla Yhdysvallat hänen mukaansa oikeutti ensimmäisen sotansa

Irakia vastaan. Metaforissa Irak sai roiston roolin, Kuwait uhrin ja USA pelastamaan rientävän sankarin roolin. Mutta Lakoff korostaa, että sota itse, pommitukset ja kuolleet ruumiit, eivät enää olleet metaforisia.

Kognitiivinen metaforateoria on mielestäni kelpo työkalu erilaisten tekstien analysoimiseen. Sen avulla on helppo päästä pintaa syvemmälle. Nytkin Latvian yliopiston suomalais-ugrilaisessa ohjelmassa on tekeillä yksi lopputyö, joka perustuu Lakoffin ja Johnsonin metaforateoriaan. Siinä Laura Briede koettaa selvittää, millaisin metaforin Suomen ja Latvian mediassa hahmotetaan sikainfluenssaa.

Lähteet

1. Gikale, Natalia 2009: Lama-metaforat suomalaisessa mediassa. Kandidaatin tutkielma. Latvian yliopiston suomalais-ugrilainen ohjelma.
2. Helsingin Sanomat 12.1. – 12.2.2009, digilehti. <www.hs.fi/arkisto>
3. Lakoff, George 1992: Metaphor and war: The metaphoric system used to justify war in the Gulf. Thirty Years of Linguistic Evolution, toim. Martin Putz. John Benjamins, Philadelphia, 463 – 481.
4. Lakoff, George - Johnson, Mark 1980: Metaphors We Live by. The University of Chicago Press, Cicago.
5. Leino, Pentti 1990: Mikä siellä liikkuu? Liike- ja muutosverbien subjekti. Virittäjä 94, 400 – 418.
6. Mustaparta, Eila 1993: Ehdimmekö EY-junaan? Miten suomalaiset poliitikot puhuvat Euroopan yhteisöstä? Pro gradu –tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
7. Mustaparta, Eila 1996: Juna, jolla ei ole paluuvuoroa. EY-metaforat poliitikkojen retoriikassa. Artikkeliteoksessa Teksti ja ideologia. Kieli ja valta julkisessa kielenkäytössä, toim. Jyrki Kalliokoski. Kieli 9, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. 168 – 183.
8. Onikki, Tiina 1992: Paljon pystyssä. Artikkeliteoksessa Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin. Toim. Lauri Harvilahti, Jyrki Kalliokoski, Urpo Nikanne ja Tiina Onikki. Suomi 162, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Kopsavilkums

Autore rakstā aplūko metaforas, kuras somu vislielākā laikraksts „Helsingin Sanomat” lietojis rakstos par Latviju 2009. gada janvārī – februārī. Šajā laikā avīzē daudz rakstīts par krīzi Latvijā. Raksta pamatā ir Georga Lakofa un Marka Jonsona (1980) kognitīvā metaforu teorija. Balstoties šai teorijā, visas abstraktās lietas kļūst saprotamas ar tādu metaforu palīdzību, kuras pamatotas ar konkrētām lietām. Piemēram, laiks ir abstrakts jēdziens, un tāpēc par to runā ar telpiskiem terminiem: laiks iet, skrien utt.

Laikraksta piemēros Latvija bieži tikusi personificēta. Arī pati krīze ir personificēta, un par krīzi rakstīts tā, it kā tā būtu agresīvs aģents, kas, piemēram, sit. Personificētajai Latvijai bijusi gandrīz tikai pasīva loma: Latvija „paļāvās uz Starptautiskā valūtas fonda palīdzību” vai bija „ekonomiskas krīzes izkropļota”. Arī, runājot par valstu attiecībām, var domāt, ka valstis tiek uztvertas kā personas: „.. Latvijai ir bijušas salīdzinoši efektīvas attiecības ar Krieviju”.

Summary

In this article I have examined metaphors, which were used when speaking about Latvia in *Helsingin Sanomat*, the biggest Finnish newspaper, during one month in January-February 2009. That time this newspaper wrote a lot about the crisis in Latvia. The basis of my work is the cognitive theory about metaphors by George Lakoff and Mark Johnson (1980). According to this theory, all abstract things became understood through metaphors, which are based on concrete things. For example, time is an abstract concept, and that's why we use spatial terms when speaking about it: time comes, goes, runs, passes etc.

In my examples from *Helsingin Sanomat* personification was often used when writing about Latvia. The economical crisis was also personified. It was written as if the crisis was an aggressive agent, which, for example, hits. Personified Latvia played quite passive role: Latvia *relied on International Monetary Funds help* or was *mauled by the economical crisis*. When speaking about the relationships between countries, the countries are also understood as persons, for example, .. *Latvia has had relatively effective relationships with Russia*.

NEAGENSĪVO PĀRVIETOŠANĀS VERBU SEMANTISKĀ SAISTĀMĪBA: LOKĀLAS NOZĪMES SEMANTISKĀS LOMAS

Semantic Valency of Non-agentive Motion Verbs:

Semantic Roles with Local Meaning

Gunta Nešpore

Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459

gunta.nespore@lumii.lv

Rakstā vispārīgi raksturoti neagensīvi pārvietošanās verbi un analizētas to sintagmātiskās attiecības — to apkāimē sastopamās lokālas nozīmes semantiskās lomas un to kombinācijas. Pārvietošanās verbu semantiskajā struktūrā lokālas nozīmes paplašinātāji ir būtiski, jo saista pārvietošanās darbību pie konkrētas vietas, apzīmē tās sākuma vai beigu punktu. Lielā daļā teikumu ar pārvietošanās vārdiem sastopama viena vai vairākas semantiskās lomas ar lokālu nozīmi. Mēģināts noteikt, vai dažādiem vārdiem atšķiras tipisko lokālas nozīmes paplašinātāju nozīme un to kombinācijas, vai analizētajai grupai kopumā raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir iespējamās teikumos ar visiem analizētajiem pārvietošanās vārdiem. Meklēti cēloņi, kas nosaka kādas noteiktas semantiskās lomas esamību vai neesamību dažādu pārvietošanās situāciju aprakstā.

Atslēgvārdi: pārvietošanās verbi, neagensīvi verbi, lokāla nozīme, semantiskās lomas, tēma

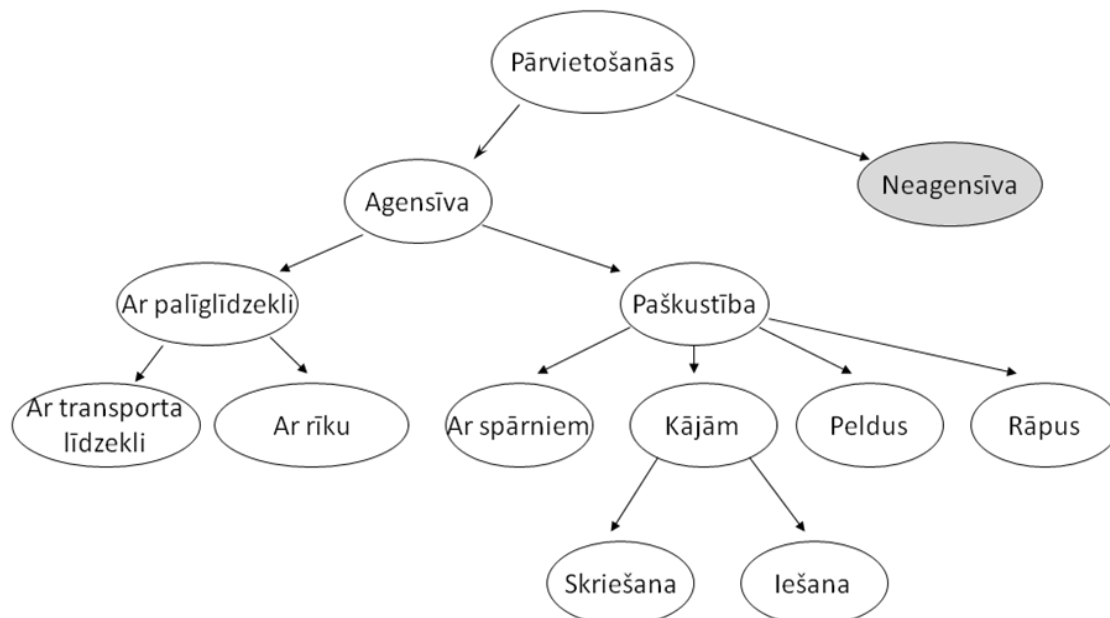
Rakstā analizēta pārvietošanās verbu apakšgrupa, kas apzīmē neagensīvu pārvietošanos. Šī verbu grupa ir neliela (analizētas 15 verbu nozīmes), tomēr tā ir relatīvi patstāvīga pārvietošanās verbu daļa, kuras semantiskā struktūra un saistāmība jūtami atšķiras no pārējiem pārvietošanās vārdiem (galvenā atšķirība — AGENSA neesamība), tāpēc šķiet mērķtiecīgi to aprakstīt atsevišķi. Neagensīvo verbu vieta pārvietošanās verbu sistēmā ir redzama 1. attēlā.

Agensīvi verbi ir tādi, kam viens no argumentiem ir AGENSS (Matthews 2007, 12) un kas apzīmē darbību pēc darītāja iniciatīvas, turpretim neagensīvie verbi ir tie, kam nav raksturīgs AGENSS, jo šo verbu nosauktā darbība netiek veikta ar gribas piepūli, ar nodomu. Objekts, kas pārvietojas, ir TĒMA. Ķermenis vai viela, kas pārvietojas, parasti šo darbību nekontrolē, tā notiek atbilstoši fizikas likumiem,

visbiežāk to izraisa zemes pievilkšanās spēks, arī tad, ja šādi pārvietojas cilvēks, kas spēj veikt apzinātu darbību.

Piem., *Zēns [AGENSS] skrien uz mājām.*

Akmens [TĒMA] krīt zemē.

1. attēls. Neagensīvo verbu vieta pārvietošanās verbu grupā

Darbībās, kas nosauktas ar neagensīviem verbu, kustīgā objekta loma situācijā nav atkarīga no tā, vai tas ir vai nav apveltīts ar apziņu (*cilvēks pakrīt un ripo leju no kalna; baļķis ripo leju no kalna*). Jāpiebilst gan, ka visbiežāk neagensīva pārvietošanās ir raksturīga priekšmetiem, vielām un citiem nedzīvām objektiem. Ir tādi neagensīvi verbi, kuru nozīmē jau ietilpst informācija par objektu, tā ierobežo šī verba saistāmību.

Ne vienmēr ir stingras robežas starp agensīviem un neagensīviem verbu. Daļa pārvietošanās verbu, kas šeit analizēti kā neagensīvi, atsevišķos gadījumos var nosaukt arī agensīvas darbības (piem., slīdēt var arī slēpotājs uz slēpēm no kalna leju), bet šeit apskatīti tikai tie gadījumi, kad attiecīgie verbi nosauc neagensīvu pārvietošanos.

Līdz šim no semantiskās saistāmības viedokļa ir analizētas divas pārvietošanās verbu apakšgrupas — pārvietošanās skriešus un pārvietošanās ar transporta līdzekli (Nešpore 2009, 64.–73.). Agensīviem pārvietošanās verbu teliskums¹ mēdz būt

¹ Teliska darbība ir darbība, kam ir kāds dabisks noslēgums, galamērķis (Saeed 2003, 122); uz mērķi virzīta darbība, piem., *iet uz mājām* — verbs nosauc telisku pārvietošanos.

svarīga verba nozīmes daļa, bet neagensīviem verbiem šāda kategorija īsti nav iespējama, jo teliskums saistās ar mērķtiecīgu darbību, tātad — ar AGENSU. Situācijās ar neagensīvu darbību būtiskākas ir semantiskās lomas, kas izsaka ar darītāja gribu nesaistītus apstākļus. Tādas ir arī vietas nozīmes semantiskās lomas.

Par semantiskajām lomām ar lokālu (vietas) nozīmi šeit tiek uzskatītas: VIETA, VIRZIENS, CELŠ, AVOTS (agensīviem verbiem arī MĒRĶIS, bet neagensīviem tas nav raksturīgs).

Pārvietošanās verbu semantiskajā struktūrā lokālas nozīmes paplašinātāji ir būtiski, jo saista pārvietošanās darbību pie konkrētas vietas, apzīmē tās sākuma vai beigu punktu vai tml. Lielā daļā teikumu ar pārvietošanās verbiem sastopama viena vai vairākas semantiskās lomas ar lokālu nozīmi. Teikumu, kuros nebūtu nevienas lokālas nozīmes semantiskās lomas ir nesalīdzināmi mazāk nekā tādu, kur lokāla nozīme parādās. Īpaši būtiska vietas nozīme ir neagensīvas pārvietošanās situācijā, jo tieši tā kopā ar TĒMU visbiežāk raksturo šo pārvietošanos, piem., *Daudzās vietās [VIETA] no vairāku desmitu metru augstuma [AVOTS] pār tumšajām klintīm [CELŠ] gāžas ūdenskritumi [TĒMA]*. Daļa semantisko lomu, kas ir sastopamas teikumos ar agensīviem pārvietošanās verbiem (piem., NOLŪKS, RĪKS, MĒRĶIS, TRANSPORTA LĪDZEKLIS, arī CĒLONIS), šeit nav iespējamas vai sastopamas ļoti reti pārvietošanās dabas dēļ, tāpēc lokālas nozīmes paplašinātāju īpatsvars teikumos ar neagensīviem verbiem ir īpaši liels.

Šajā rakstā ir analizētas neagensīviem verbiem raksturīgās lokālas nozīmes semantisko lomu kombinācijas. Mēģināts noteikt, vai dažādiem verbiem atšķiras tipisko lokālas nozīmes paplašinātāju nozīme un to kombinācijas, vai analizētajai grupai kopumā tipiskās semantisko lomu kombinācijas ir iespējamas teikumos ar visiem analizētajiem pārvietošanās verbiem. Meklēti cēloņi, kas nosaka kādas noteiktas semantiskās lomas esamību vai neesamību dažādu pārvietošanās situāciju aprakstā.

Neagensīvajiem pārvietošanās verbiem raksturīgās semantiskās lomas

Semantisko loma² ir vispārināts teikuma atspoguļotās situācijas dalībnieka attieksmē pret verbu (VPSV, 349). Ir dažādi uzskati par to, cik sīki semantiskās lomas būtu jāšķir, kāds būtu optimāls semantisko lomu komplekts, ar ko aprakstīt dažādas nozīmes vārdu funkcijas teikumā. Noteiktas verbu tematiskās grupas aprakstam piemērotākās semantiskās lomas izvēlēties ir vieglāk nekā visai valodas leksikai piemērotās. Pārvietošanās verbu analīzei nepieciešamās semantiskās lomas izvēlētas, pamatojoties uz Džona Saīda (John Saeed 2003) definētajām semantiskajām lomām, Čārlza Filmora (Charles Fillmore) vadībā veidoto situāciju semantikas apraksta sistēmu *FrameNet* (FrameNet), kā arī ņemot vērā Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas (VPSV) doto semantisko lomu izpratni. Tās ir pielāgotas pārvietošanās verbu analīzes vajadzībām un atbilstoši definētas.

TĒMA — objekts, kas tiek pārvietots, bet nekontrolē pārvietošanos (*akmens krīt*).

AVOTS — vieta, no kuras sākas darbība — pārvietošanās sākuma punkts (*no kokiem krīt lapas*).

CEĻŠ — pārvietošanās trajektorija — posms starp kustības sākuma un beigu punktu (*sniegs slīd pa nogāzi*).

VIETA — teritorija, kurā pārvietošanās notiek, ja to nevar uzskatīt par ceļu. VIETĀ tēma atrodas visu pārvietošanās laiku (*dārzā no kokiem krīt āboli*).

VIRZIENS — pārvietošanās virziens (*uz priekšu, pa labi, uz ziemeļiem* u. tml.).

Atšķirībā no teikumiem ar agensīviem verbiem, šeit netiek šķirts VIRZIENS un MĒRĶIS — arī paredzamais pārvietošanās galamērķis (*Kartupeļi krīt pannā*) tiek uzskatīts par VIRZIENU, jo pārvietošanās mērķis ir saistīts ar apzinātu, mērķtiecīgu darbību (tātad AGENSU teikumā), ko TĒMA neveic. Savukārt noteikts virziens kustībai ir arī tad, ja kustīgais objekts pārvietošanos nekontrolē (*Bumba ripojā uz vārtiem*).

VEIDS — pārvietošanās veids (*ātri, lēni, steigšus* u. tml.).

EKSPERIENSS — dzīva būtne, kas izjūt stāvokli vai darbību, bet neietekmē to (*Man tek asaras*). Līdzās neagensīviem pārvietošanās verbiem parasti sastopams teikumos ar šķidruma izdalīšanās (kam seko šķidruma pārvietošanās) nozīmi (*asaras, asinis, siekalas tek*).

---

² Saukta arī par *dziļo semantisko locījumu* (*deep semantic case*, Fillmore 1969), *tematiskajām attieksmēm* (*thematic relations*, Jackendoff 1972), *tematisko lomu* (*thematic role*, Saeed 2003), *dalībnieka lomu* (*participant role*, Allan 1986), *aktakta semantisko funkciju* (Jakaitiene 1988) u. c.

ILGUMS — pārvietošanās ilgums (*divas stundas, pusi dienas* u. tml.).

LAIKS — pārvietošanās laiks (*no rīta, puspiecos* u. tml.).

Neagensīvu pārvietošanās verbu vispārīgs raksturojums

Agensivitāte

Visi šeit analizētie verbi ir neagensīvi, tātad tiem nav AGENSA un tie apzīmē darbību, ko objekts, kas pārvietojas, nekontrolē, kas nenotiek pēc tā iniciatīvas (pretstatā agensīviem verbiem, kā *iet, skriet, pastaigāties* u. c.). AGENSA vietā teikuma priekšmeta funkcijā parasti ir TĒMA.

TĒMAS nozīme

Pēc objekta, kura pārvietošanos var nosaukt neagensīvie verbi, šie verbi iedalāmi vairākās grupās. Visu analizēto verbu nozīmē ir kādi ierobežojumi iespējamām TĒMĀM, t. i., neviens no verbiem nevar nosaukt pilnīgi jebkura objekta pārvietošanos. Kopumā ņemot, šajā verbu grupā gan dominē nedzīvas TĒMAS, tomēr atsevišķiem verbiem tipiskas ir arī TĒMAS, kas nosauc dzīvas būtnes neagensīvu pārvietošanos, (piem., *..kakis, kurš vienmēr krīt uz kājām; ..slēpotāji pēc kritiena parasti slīd..*).

Ir vairāki verbi, kas nosauc tikai šķidrumu (daži reizēm arī gāzu, bet ne cietu vielu un priekšmetu) pārvietošanos. Tie ir verbi: *līt, pilēt, plūst, šļākties, tecēt, gāzties₂*.

Piem., *Šampanietis līst glāzē. No jumta pilēja rūsas lāses. No tējkannas sāk plūst tvaiks. No dušām šļācas ūdens. Ūdens tecēja pa pusei uz grīdas. ..viļņi laivai gāzās pāri.*

Vairāki verbi savukārt nosauc priekšmetu, ķermeņu pārvietošanos. Šeit nav būtiski, vai objekts ir dzīvs vai nedzīvs, bet tas nevar būt šķidrums vai gāze. Tie ir verbi: *lidot* (par objektiem, kas lido ārēju spēku ietekmē), *ripot, velties, slīdēt* (var tikt attiecināts arī uz šķidrumu, bet tikai tad, ja šķidrums tiek it kā pielīdzināts priekšmetam, kas pārvietojas, nemainot savu formu, nezaudējot vienotību — tas ir piliens vai lāse).

Piem., *Cik interesanti lido vēja pūstās lapas. No augšas sāka ripot akmeņi. Viņa paklūp un sāk slīdēt. Akmens bija sācis velties...*

Vēl konkrētāka informācija par pārvietojamo objektu ir verbu *birt* un *kūleņot* nozīmē. Pirmo var attiecināt tikai uz birstošu vielu (vielu, kas sastāv no sīkām

daļiņām — *milti birst zemē*) vai no nelielu priekšmetu kopuma (*kartupeļi birst ārā no maisa*) pārvietošanos. Otrais parasti apzīmē dzīvu būtņu pārvietošanos (*Slēpotājs kūleņo lejā no kalna*).

Verbs *krist* apzīmē visplašāko TĒMU spektru — gan priekšmetu un dzīvu būtņu, gan šķidrumu (parasti liela šķidruma daudzuma — piem., strauta, ūdenskrituma) pārvietošanos, vienīgi uz gāzveida vielām tas parasti netiek attiecināts.

Piem., *Kaķi vienmēr uz kājām krīt. Madara .. zaudē līdzsvaru un kliegdama krīt upē. Te krīt lejup neliels strautiņš. No augstas kraujas brīvi krīt akmentiņš.*

Citas īpatnības

Tā kā pārvietošanās nav atkarīga no kustīgā objekta, neagensīvo verbu nozīmē nav tik daudzveidīga informācija kā var būt agensīviem verbiem, šeit nevar būt informācijas par pārvietošanās nolūku, palīglīdzekļiem vai tml. Tomēr bez pārvietošanās fakta un informācijas par TĒMU daļā verbu ir informācija arī par pārvietošanās veidu. Piemēram, verbi *ripot*, *velties*, *kūleņot* nosauc pārvietošanos, griežoties ap savu asi.

Pārvietošanās virziens neagensīviem verbiem visbiežāk ir— lejup, jo kustības notiek pamatā gravitācijas ietekmē. Šī informācija teikumos tieši ne vienmēr ir minēta, jo ir pašsaprotama.

Vietas nozīmes semantiskās lomas teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem

No lokālas nozīmes aspekta pārvietošanās verbu apkaimi varētu iedalīt vairākās grupās.

Uzmanības centrā pārvietošanās fakts vai process

Šajā grupā uzmanības centrā ir pārvietošanās fakts vai process, informācija ar lokālu nozīmi nav minēta. Tas ir minimālais semantiskais modelis teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem:

TĒMA + VERBS.

Teikumā nosaukts tikai pārvietošanās fakts, nekādi papildu apstākļi, arī informācija par vietu nav minēta (*kājas slīd*). Kopumā šāds semantiskais modelis sastopams retāk nekā plašāki teikumi, tomēr dažādiem verbiem tas ir vairāk vai mazāk raksturīgs. Ir verbi (*birt*, *krist*, *slīdēt*, *plūst*₂ (*upe plūst*), *līt*, *lidot*), kam šādi teikumi ir gana ierasti, bet ir arī tādi (*ripot*, *gāzties*₂ (*ūdens gāžas*), *šļākties*), kam —

gandrīz neiespējami vai sastopami ļoti reti. To, vai uzmanības centrā varētu būt tikai pārvietošanās fakts, vai svarīgi ir arī kādi pārvietošanās apstākļi vai vieta, ietekmē verba leksiskā nozīme. Piemēram, ja salīdzinām divus teikumus — *Upe plūst un Ūdens šļācas* —, redzams, ka pirmajā gadījumā situācija pamatā ir skaidra (upe droši vien plūst pa kādu gultni no savas iztekas uz ieteku), bet otrajā gadījumā trūkst informācijas par situāciju — kurp vai no kurienes ūdens šļācas, kāpēc tas notiek vai tml. — teikums nav pietiekami informatīvs.

Teikumi ar minimālo semantisko modeli visbiežāk sastopami, ja runa ir par vairākām darbībām, kas tiek vai nu uzskaitītas [1], vai savstarpēji pretstatītas [2]. Tad katras atsevišķās darbības apstākļi sīkāk nav aprakstīti (vai aprakstīti ne visām darbībām).

Piem., [1] *..ķēves auļo, āboli krīt, pātagas švīkst..; Asinis kā galvenais filmas motīvs ir visur, tās sūcas, pil, tek..; Es slīdu un stiegu teju līdz ceļgaliem.*

[2] *Mēs negrimstam, vienīgi slīdam.; Ūdens nevis pil, tek vai līst, bet gāžas kā no atgriezta milzu krāna.*

Ja teikumā uzmanības centrā ir tikai viena darbība, mēdz būt fāzes semantiskie modificētāji (*sākt, beigt*), teikumos ar plašāku situācijas aprakstu tie sastopami ievērojami retāk.

Piem., *..ja sākšu slīdēt, tad ar leduscirtni nobremzēties diez vai izdosies.; ..nākas gaidīt, kamēr auto beidz slīdēt.*

Ja teikumā neparādās nekas vairāk par šo minimālo modeli, pārējie pārvietošanās apstākļi parasti ir vai nu nebūtiski, vai pašsaprotami, izsecināmi no situācijas (vai nebūtiski tieši tāpēc, ka izsecināmi no situācijas un attiecīgā darbība parasti notiek tikai vienā veidā). Tā mēdz būt vārdiem ar šķidruma izdalīšanās nozīmi. Šī šķidruma pārvietošanās avots ir pašsaprotams, bet pārvietošanās ceļam virzienam vai beigu punktam parasti nav nozīmes (protams, ja kāds no tiem ir nozīmīgs, teikumā tas ir minēts — *pār sarkanajiem vaigiem plūda lielas alkoholiskas asaras*).

Piem., *..svīdu tā, ka sviedri pilnīgi tecēja; Par tādu izsvīšanu, ka [sviedri] pil, vispār nevar būt runas.; ..rodas satraukums, birst asariņas.*

Līdzīga situācija parasti ir arī tad, ja runa ir par nokrišņu pārvietošanos lejup.

Piem., *Krita slapjš sniegs.*

Vairāk informācijas par situāciju tiek dots, ja tā atšķiras no tipiskās (piem., sniegs nekrīt no debesīm, bet cita avota — *..sniegs lielām pikām krīt no jumta*).

No situācijas izsecināmi pārvietošanās apstākļi ir arī tad, ja slīd kājas, zābaki vai tml. — ir skaidrs, ka tas notiek uz slidenas virsmas, kas ir zem kājām. Pārvietošanās ir pārāk īsa, lai būtu runa par sākuma un beigu punktu vai citiem apstākļiem. Šajos teikumos mēdz parādīties arī EKSPERIENSS (būtne, kuras kājas slīd) un CEĻŠ (slidenā virsma), bet bieži bez tā var iztikt, ja kā EKSPERIENSS, tā ceļš ir izsecināms no konteksta.

Piem., *..kāja slīdēja, un es ar visiem 3 kilogramiem pelmeņu biju uz grīdas.; ja jau kājas slīd, tad atlaid to savu sētnieku no darba.*

Uzmanības centrā pārvietošanās VIRZIENS

No lokālas nozīmes izteicējiem šajā grupā uzmanības centrā ir pārvietošanās virziens vai gala punkts, bet pārvietošanās sākuma punkts nav minēts — vai nu tas ir pašsaprotams, no situācijas izsecināms, vai nav bijis svarīgs. Tipiskākā semantisko lomu kombinācija tādā gadījumā ir šāda:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS.

Šāds modelis vairumam neagensīvo verbu ir viens no biežāk sastopamajiem. Tikai atsevišķiem verbiem (*birt₂ (lapas birst), tecēt₁ (ūdens tek)*) tas ir retāk sastopams, kaut iespējams ir visiem.

Pēc informācijas, kas tiek sniegta par pārvietošanās virzienu, teikumus ar neagensīviem pārvietošanās verbiem var iedalīt vairākās grupās — atkarībā no tā, vai virziens tiek minēts attieksmē pret kustīgo objektu — TĒMU — vai pret citu atskaites punktu.

Visai bieži virziens ir minēts tikai attieksmē pret TĒMU — šajā gadījumā nav pārāk daudz iespējamo virzienu — augšup, lejup, uz priekšu, atpakaļ, pa labi, pa kreisi (ar nelielām variācijām).

Piem., *..asinis pil zemē.; Svaigi saputinātais sniegs kuluārā neturas un slīd uz leju.; ..kūleņoju pāri un slīdu tālāk.; ..pietiek ar vieglu grūdienu, lai tu ripotu lejup.*

Tā kā neagensīva pārvietošanās notiek fizikas spēku ietekmē, visbiežāk tā ir vērsta lejup.

Reizēm VIRZIENS norāda uz to, ka kustībā iesaistītajiem objektiem nav vienota virziena, vai arī — tas ir mainīgs.

Piem., ..viens no šiem busiem Polijā esot iebraucis grāvī, un banāni lidojuši uz visām pusēm. Kājas slīd uz visām pusēm. ..gan maize, gan desa lidoja uz visām debespusēm.

Pretstatā šiem visai vispārīgajiem VIRZIENIEM ir tie, kuros minēts kāds konkrēts paredzamais pārvietošanās beigu punkts — atskaites punkts, kas nav saistīts ar TĒMAS atrašanās vietu.

Piem., *Bumba atsitās un ripoja uz vārtiem. Šeit veidojas arī avoti, kas plūst uz Salacu. Šampanietis lija glāzēs. Vannā šļācas ūdens.*

Konkrēts atskaites punkts minēts arī gadījumos, kad nav skaidrs, vai pārvietošanās sasniegs šo punktu, lai arī kustība notiek tā virzienā. Šajos gadījumos VIRZIENĀ ietverts kāds vārds, kas uzsver virziena nozīmi pretstatā pārvietošanās galamērķim, piem., *uz .. pusi, virzienā*.

Piem., ..kamols pēkšņi sācis velties uz durvju pusi.. *Ventspils futbolisti sper bumbas uz vārtiem, lai gan bieži bumba lido tuvāk kaijām. ..ūdens tecēja kanalizācijas šahtu virzienā.*

Ir gadījumi, kad minēts konkrēts atskaites punkts, kas nav paredzamais pārvietošanas beigu punkts, bet kāds punkts „pa ceļam”.

Piem., ..tev garām ripo futbola bumba.. *Viņa abi sodiņi lidoja grozam secen. ..nelieli akmeņi ripo pret slīpumu.*

Reizēm VIRZIENS parādās attieksmē pret no TĒMAS vai situācijas neatkarīgu atskaites punktu — kādu no debespusēm.

Piem., *īsti dziedinošs bija tikai tāds [ūdens], kas tecēja pret rītiem. ..visas mūsu upes tek uz rietumiem un ziemeļrietumiem.*

Interesanti gan, ka kombinācijā TĒMA + VERBS + VIRZIENS debespuses parādās ārkārtīgi reti, biežāk tās parādās kopā ar vēl kādām lokālas nozīmes semantiskajām lomām.

Uzmanības centrā pārvietošanās AVOTS

Šīs grupas teikumos svarīgs ir bijis pārvietošanās sākuma punkts, nevis virziens vai ceļš.

Tipiskā semantisko lomu kombinācija šajā gadījumā ir tāda:

AVOTS + VERBS + TĒMA.

Šāds modelis ir iespējams teikumos ar lielāko daļu no analizētajiem vārdiem. Izņēmums ir tikai vārdi *lidot*, *slīdēt* un *velties*, kam AVOTS parasti parādās tikai kopā ar vēl kādu lokālas nozīmes semantisko lomu. Arī vārdiem *ripot*, *plūst₂* (*upe plūst*), *tecēt₂* (*upe tek*) tas sastopams reti. Ļoti bieži minētais modelis ir sastopams teikumos ar vārdiem *birt* un *pilēt*, arī vārdiem *krist*, *plūst₁* (*ūdens plūst*), *tecēt₁* (*ūdens tek*) tas ir gana tipisks, pārējiem parādās retāk.

AVOTS kā vienīgā lokāla nozīme teikumā parādās, ja virziens runātājam nav bijis svarīgs vai tas ir pašsaprotams.

Piem., *No tējkannas plūst tvaiks. No kokiem krīt lapas. No gaisa birst kas līdzīgs slapjam sniegam.*

Vienīgi AVOTS bieži ir minēts vārdiem ar šķidrums izdalīšanās nozīmi. Tas minēts, ja ir svarīgi, piemēram, no kuras ķermeņa daļas šķidrums izdalās, bet parasti nav nozīmes, kur beidzas tā kustība.

Piem., *No deguna pilēja asinis. No viņa pieres tecēja sviedri.*

Reizēm pārvietošanās situācija varētu būt tāda pati kā modelī TĒMA + VERBS + VIRZIENS, tikai teksta autors kāda iemesla dēļ ir izvēlējis aprakstīt situāciju no cita skatu punkta, koncentrējoties uz pārvietošanās AVOTU, nevis VIRZIENU. Šādos gadījumos bieži pietiek minēt vienu no pārvietošanās gala punktiem, un situācija ir skaidra. Bet viens no gala punktiem noteikti ir vajadzīgs.

Piem., teikumos *No krāna [AVOTS] šļācas ūdens.* un *Vannā [VIRZIENS] šļācas ūdens.* varētu būt aprakstīta viena un tā pati situācija. Ja minēts jebkurš no šiem gala punktiem, otrs ir aptuveni izsecināms; ja nebūtu minēts neviens no tiem, trūktu informācijas, lai saprastu situāciju — *ūdens šļācas.*

Situācijas apraksts no dažādiem skatu punktiem parādās arī tad, ja aprakstīta situācija ar vairākiem kustīgiem objektiem, kuru trajektorija atšķiras.

Piem., *Ūdens plūda no visurienes [AVOTS]. ..gan maize, gan desa lidoja uz visām debespusēm [VIRZIENS].* Pirmajā gadījumā teksta autors atrodas vietā (vai runā no tāda skata punkta), uz kuru vērsta pārvietošanās — pārvietošanās VIRZIENĀ, bet otrajā gadījumā — pārvietošanās AVOTĀ.

Ja AVOTS ir minēts, tas runātājam ir bijis svarīgs un zināms. Ja ir nosaukts nezināms vai nekonkrēts AVOTS, tas ir minēts tieši tāpēc, ka runātājam tas nav zināms (*nez no kurienes birst lieli āboli*). Ja AVOTS nav zināms un tas nav svarīgi, AVOTS vispār netiek minēts. Šķiet, AVOTU teikumā ir vieglāk neminēt (un tas

biežāk tiek darīts) nekā VIRZIENU, jo pārvietošanās situācijas apraksts biežāk ir koncentrēts it kā uz nākotni — rezultātu vai procesu, retāk tiek meklēts pārvietošanās sākums. Tomēr ir atsevišķi verbi (*pilēt, birt*), kam parasti svarīgāks ir AVOTS, jo kustības beigu punktam bieži nav nozīmes.

Piem. *No kokiem birst lapas. No deguna pilēja asinis.*

Atšķirībā no VIRZIENA AVOTS reti ir minēts attieksmē pret relatīvu atskaites punktu — TĒMU. VIRZIENĀ reizēm tiek vēlreiz uzsvērts jau dabiskais neagensīvas pārvietošanās virziens — leju —, AVOTĀ šāda veida dabiskais virziens — no augšas — tiek nosaukts reti. Iespējams, tāpēc, ka pārvietošanās AVOTS runātājam parasti ir zināms, bet beigu punkts bieži skaidri nav paredzams (*No jumta krīt lāstekas. un ..sniegs slīd uz leju.*).

Uzmanības centrā CEĻŠ

Šajos teikumos svarīgs ir CEĻŠ, pa kuru notiek pārvietošanās, nevis kāds cits atskaites punkts — kustības sākums vai beigas (*bumba ripo pa celiņu*), tātad arī šajā grupā uzmanība vērsta uz pārvietošanās procesu. Tipiskā semantisko lomu kombinācija šajā gadījumā:

TĒMA + VERBS + CEĻŠ.

Šāda semantisko lomu kombinācija pamatā ir raksturīga verbiem, kas nosauc pārvietošanos, kas notiek ciešā kontaktā ar virsmu (*slīdēt, rīpot, plūst*, reizēm arī *tecēt*), kā arī verbiem, kuru nosauktajā darbībā TĒMA ir kāda ūdens masa, ūdens plūsma, arī sniega lavīna (*krist, gāzties₂, tecēt, līt, plūst*).

Piem., *Viņa paklūp un sāk slīdēt pa nogāzi... ..pa klintīm sāka rīpot sīki akmentiņi. ..gar sāniem un gurniem sāk plūst siltas asiņu straumes. ..ūdens tecēja pāri zodam. ..ūdenskritums krīt pār Ogres svītas smilšakmeni. ..vēja dzītie viļņi gāžas pāri spēkratam. Pār šo atsegumu līst krāšņs ūdenskritums...*

Savukārt teikumos ar verbiem, kuru nosauktās pārvietošanos procesā TĒMAI nav ciešas saskares ar virsmu (pārvietošanās bieži notiek pa gaisu), CEĻŠ nav raksturīgs ne tikai kā vienīgais no lokālas nozīmes izteicējiem, bet sastopams ļoti reti arī kopā ar citām lokālas nozīmes semantiskajām lomām. Šādi verbi ir: *pilēt, lidot, birt, šļākties*.

CEĻA semantikā bieži parādās atšķirība, vai pārvietošanās procesā TĒMAS saskare ar kādu virsmu ir svarīga, vai nav būtiska. Pirmajā gadījumā minēts, ka pārvietošanās notiek *pa* kaut ko, otrajā — *pāri* kaut kam vai *pār* kaut ko.

Piem., *Stikla lode ripo pa pakāpieniem un saplīst drumslās. Tu jūtu, ka pa deniņiem plūst sviedri. ..viens no ūdenskritumiem krīt pār sacementētu kūdru. ..pār galvu gāžas nākamais [vilnis].*

Šis šķīrums nav vienmēr tik precīzs, tomēr kā tendence ir minams. Precizējot par teikt, ka pirmajā gadījumā (CEĻŠ ar *pa*) saskare ar virsmu svarīga ir gandrīz vienmēr, bet otrajā gadījumā (CEĻŠ ar *pār*, *pāri*) reizēm tiek lietots arī tad, kad saskare ar virsmu ir svarīga (*..lāse, kas lēni slīd pār dubultu rūti. ..Reina, kas plūst pār ģermāņu zemi..*), tajos gadījumos dominē kādas platības, objekta šķērsošanas nozīme.

Līdzīgi kā VIRZIENS reizēm tikai vēlreiz uzsver dabisko pārvietošanās virzienu (lejup, uz priekšu), arī CEĻŠ var nesniegt īsti jaunu informāciju, tikai uzsvērt jau it kā pašsaprotamu pārvietošanās vietu (*Sieviete pielec kājās, viņai pār vaigiem plūst asaras*). Ja runa ir par asaru izdalīšanos un pārvietošanos, verbam kāds arguments tomēr ir nepieciešams. Visbiežāk tas ir EKSPERIENSS (*Viņai plūst asaras*). Ja EKSPERIENSA nav parasti parādās kāda cita semantiskā loma — AVOTS, CEĻŠ vai VEIDS. AVOTS un CEĻŠ jaunu informāciju gan parasti nesniedz, tomēr piesaista darbību konkrētajai situācijai, padara teikumu informatīvi pilnīgāku. Līdzīga situācija ir arī pārējos gadījumos, kad verbi nosauc ar šķidrums izdalīšanos saistītu nozīmi (*plūst asinis, tek sviedri*), tikai šajā gadījumā jaunu informāciju sniedz arī AVOTS un reizēm CEĻŠ, jo norāda, no kuras ķermeņa daļas attiecīgais šķidrums izdalās (*No deguna [AVOTS] tecēja asinis. Pa muguru [CEĻŠ] tecēja sviedri*). Teikumos ar šķidrums izdalīšanās nozīmi parādās viena no teorētiskām ar semantiskajām lomām saistītām problēmām — vai viens elements teikumā var pildīt tikai vienu lomu (Saeed 2003, 152). Piem., *Viņai plūst asaras*. *Viņai* ir EKSPERIENSS, tātad darbības izjutējs, bet tas savā ziņā ir arī pārvietošanās AVOTS, jo asaras (vai cits šķidrums) izdalās no *viņas* un kaut kur plūst.

Kopumā CEĻŠ kā vienīgā lokālas nozīmes semantiskā loma parādās gadījumos, kad teksta autoram pārējā ar vietu saistītā informācija nav likusies svarīga — vai nu tāpēc, ka tai aprakstītajā situācijā nav nozīmes, vai tā ir pašsaprotama.

Piem., *Pār vaigiem plūst asaras* — diez vai šajā gadījumā ir būtiski, kurp asaras aiztek, savukārt pārvietošanās avots ir skaidrs arī bez minēšanas — acis.

..cauri novada teritorijai plūst Dubnas upe — šajā gadījumā upes pārvietošanās visticamāk tiek uztverta tikai kā process, ūdens tecējuma sākuma un beigu punktu teksta autors var arī nezināt un situācijā tas nav būtisks.

Teikumi ar vairākām lokālas nozīmes semantiskajām lomām

Bieži vien teikumos sastopamas vairākas no līdz šim apskatītajām semantiskajām lomām. Pieminēšanas vērtas ir divas lokālas nozīmes semantisko lomu kombinācijas — CEĻŠ + VIRZIENS un AVOTS + VIRZIENS. Pirmā ir raksturīga vārdiem *ripot, plūst, tecēt, slīdēt*, otrā vārdiem *pilēt, gāzties₂, (ūdens gāžas), tecēt, velties*. Arī pārējiem vārdiem šādas kombinācijas nav neiespējamas, bet parādās retāk.

Teikumi ar semantisko lomu kombināciju TĒMA + VERBS + CEĻŠ + VIRZIENS. Ir iedalāmi divās galvenajās grupās.

Daļā gadījumu abas šīs lokālās nozīmes semantiskās lomas sniedz vienlīdz svarīgu informāciju par situāciju, raksturo gan pārvietošanās trajektoriju, gan paredzamo beigu punktu, virzienu.

Piem., *Abava .. plūst uz ziemeļiem [VIRZIENS] pa lielu grāvi [CEĻŠ]. ..pa slapjajām līdztiekām [CEĻŠ] viņam virsū [VIRZIENS] ripo gigantisks balķis.*

Savukārt gadījumos, kad VIRZIENS tikai uzsver jau tāpat paredzamo pārvietošanās virzienu un sniedz maz jaunas informācijas, bieži vien teikumā uzmanības centrā ir tikai CEĻŠ (līdzīgi kā teikumos, kur VIRZIENS nemaz nav minēts).

Piem., *.. Āzītis ripo lejup [VIRZIENS] pa skolas kāpnēm [CEĻŠ]. ..liels sniega vai ledus daudzums, kas slīd lejup [VIRZIENS] pa nogāzi [CEĻŠ].*

Teikumos ar semantisko lomu kombināciju AVOTS + TĒMA + VERBS + VIRZIENS. pārvietošanās situācija aprakstīta kā pabeigts process, no sākuma līdz beigām, ietverot abus tās gala punktus, bet neiedziļinoties tajā, kas notiek pa vidu starp šiem punktiem.

Piem., *..no pilnā trauka [AVOTS] ūdens līst uz tukšo [VIRZIENS]... Pil sūkalas dzeltenīgā spainī [VIRZIENS] no marlē iesietas biežpiena kūniņas [AVOTS]. ..no cigaretēs [AVOTS] uz mani [VIRZIENS] bira pelni. ..valdošā straume plūst no dienvidiem [AVOTS] uz ziemeļiem [VIRZIENS]..*

Ja teikumā parādās gan AVOTS, gan VIRZIENS, visbiežāk citu lokālas nozīmes izteicēju nav.

VIETA

VIETAI teikumos ar neagensīviem pārvietošanās verbiem mēdz būt cita funkcija nekā pārējām ar lokālu nozīmi saistītajām semantiskajām lomām. VIETA tieši neraksturo pārvietošanās situāciju, kādu tās posmu, bet norāda kurā vietā šī darbība notiek, piesaista pārvietošanos tās norises vietai. Turklāt VIETA kā papildu informācija par situāciju var parādīties teikumos ar visdažādākajām semantisko lomu kombinācijām.

VIETA teikumos parādās retāk nekā situāciju raksturojošās semantiskās lomas.

Piem., ..virtuvē ūdens līst jau pāri katla malām. Lejā patrepē no caurulēm pil ūdens. Pie stāvvietas pār akmeņiem jūrā plūst ar dzelzi bagāts strauts.

No pārējiem mazliet atšķiras teikumi ar verbu *lidot* — tur bieži minēta VIETA *pa gaisu, gaisā* — ar to uzsverot pārvietošanās vidi. Tas izskaidrojams ar faktu, ka bieži aprakstītajās situācijās lido objekts, kura lidošana nav ierasta, un lidošanas fakts ir uzmanības vērts.

Piem., ..mašīnas notriec gājējus un tie lido labu gabalu pa gaisu. ..pa gaisu jau lidoja arī citas pudeles. Pēc izklieģšanās pa gaisu lidoja viss, kas gadījās pa rokai.

Verbu iedalījums pēc tipiskās semantiskās apkaimes

Ne visas apskatītās semantisko lomu kombinācijas ir tipiskas vai pat iespējamās teikumos ar visiem analizētajiem verbiem. Pēc tā, kādas lokālas nozīmes semantisko lomu (šeit netiek ņemta vērā VIETA, jo, kā minēts iepriekš, tā papildus pārējām semantiskajām lomām var parādīties gandrīz jebkurā teikumā) kombinācijas ir tipiskas teikumos ar pārvietošanās verbiem, šos verbus var iedalīt četrās grupās.

1. Verbi *lidot* un *gāzties*₁ (*akmeņi gāžas bezdibenī*). Teikumos ar šiem verbiem lokālu nozīmi, ja tāda ir, visbiežāk izsaka VIRZIENS. Tātad šiem verbiem raksturīgie semantiskie modeļi ir:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS. un TĒMA + VERBS.

2. Verbi *slīdēt, plūst, līt, rīpot, tecēt*₂ (*upe tek uz jūru*). Teikumos ar šiem verbiem lokālu nozīmi visbiežāk izsaka VIRZIENS un CEĻŠ — vai nu atsevišķi, vai abi kopā. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS + VIRZIENS, TĒMA + VERBS + CEĻŠ un TĒMA + VERBS + CEĻŠ + VIRZIENS.

Tikai daļai no šīs grupas verbu tipiska ir arī teikumi bez lokālas nozīmes semantiskajām lomām (TĒMA + VERBS), tie ir verbi: *slīdēt, plūst, līt*.

3. Verbi *birt, pilēt, krist, šļākties*. Teikumos ar šiem verbiem uzmanības centrā parasti ir AVOTS vai VIRZIENS, bet CEĻŠ neparādās. Visi šie verbi nosauc pārvietošanos, kuras laikā TĒMAI nav cieša kontakta ar virsmu, turklāt bieži vien šī pārvietošanās nav gara — tas varētu izskaidrot to, ka CEĻAM šādās situācijās netiek pievērsta uzmanība. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS, TĒMA + VERBS + VIRZIENS un AVOTS + VERBS + TĒMA.

4. Verbi *tecēt₁* (no krāna tek ūdens), *gāzties₂* (vilņi gāžas pār galvu). Arī teikumos ar šiem verbiem uzmanības centrā ir AVOTS vai VIRZIENS, taču parādās arī CEĻŠ. Šiem verbiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas ir:

TĒMA + VERBS (tikai verbam *tecēt₁*), TĒMA + VERBS + VIRZIENS, AVOTS + VERBS + TĒMA, TĒMA + VERBS + CEĻŠ arī AVOTS + TĒMA + VERBS + VIRZIENS.

Secinājumi

Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā apkaime atšķiras. Lokālas nozīmes semantiskās lomas teikumos ar dažādiem verbiem parādās atšķirīgi. Ir verbi, kuru apkaimē mēdz parādīties visas analizētās lokālas nozīmes semantiskās lomas, un ir verbi, kam nav raksturīga kāda no semantiskajām lomām — CEĻŠ vai AVOTS. VIRZIENS ir tipisks teikumos ar visiem analizētajiem verbiem.

Tas, kāda informācija par pārvietošanos katrā konkrētajā gadījumā ir pašsaprotama (piem., ka asaras tek no acīm, nevis no citurienes), kāda var būt nesvarīga (piem., kurp tieši aizplūst asaras) un kāda svarīga (piem., kurp vai no kurienes kaut kas birst), vismaz daļēji nosaka teksta autora izvēli situācijas aprakstā minēt vai neminēt noteiktu informāciju. Var novērot zināmu saistību starp verbu leksisko nozīmi un to apkaimē sastopamajām semantiskajām lomām (piem., ja verbs nosauc īsu pārvietošanos, tā apkaimē parasti nav CEĻA).

Pēc tipiskās semantiskās apkaimes neagensīvos pārvietošanās verbus var iedalīt vairākās grupās, kurās atšķiras gan sastopamo semantisko lomu skaits, gan to kombinācijas.

Avoti

1. Latviešu literārās valodas vārdnīca. Rīga: Zinātne, 1972.–1996., 1–8. sēj.
2. Latviešu valodas vārdnīca. Rīga: Avots, 1987.
3. www.korpuss.lv — latviešu valodas tekstu korpusa materiāli.

Literatūra

1. Allan K. Linguistic meaning. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.
2. Fillmore C. J. Types of lexical information // Studies in syntax and semantics. Dordrecht, 1969, 109–137.
3. FrameNet: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/>
4. Jackendoff R. Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.
5. Jakaitienė E. Leksinė semantika. Vilnius: Mokslas, 1988.
6. Nešpore G. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā // Latvijas Universitātes Raksti Nr. 746. Valodniecība. Latvistika un somugristika, 2009, 64.–73. lpp.
7. Saeed J. I. Semantics. 2nd ed. Blackwell Publishing, 2003.
8. VPSV: Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga: LV Latviešu valodas institūts, 2007.
9. Matthews P. H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics, 2nd ed. Oxford University Press, 2007.

Summary

The article deals with non-agentive motion verbs of Latvian. Semantic roles with local meaning are analyzed in the sentences with these verbs. In the semantic structure of motion verbs semantic roles with local meaning is essential, they attach the action (motion) to particular place, denotes it's starting and finishing points. In most sentences with motion verbs there are one or more semantic roles with local meaning. The article deals with question — whether local meaning of semantic roles and their combinations in sentences with different verbs differ, or the combinations of semantic roles characteristic for non-agentive motion verbs are possible in sentences with all these verbs. Reasons determining the presence or absence of the semantic role in the description of various motion situations are analyzed.

JĀNIS ENDZELĪNS LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ (1920. GADA JŪNIJS - 1940. GADA JŪNIJS)

Janis Endzelins in the University of Latvia (June 1920 - June 1940)

Kristīne Radjuškina, Inese Radjuškina

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes

Baltu filoloģijas maģistra programmas absolventes

kristine.radjuskina@inbox.lv;

inese.radjuskina@inbox.lv

Rakstā *Jānis Endzelīns Latvijas Universitātē (1920. gada jūnijs - 1940. gada jūnijs)*, izmantojot Latvijas Valsts vēstures arhīva LU fonda un Rakstniecības, teātra un mūzikas muzeja Jāņa Endzelīna kolekcijas materiālus, aprakstīta latviešu valodnieka, profesora, akadēmiķa J.Endzelīna darbība Latvijas Universitātē no 1920. gada jūnija, kad zinātnieks atgriezies Latvijā, līdz 1940. gada jūnijam. Raksturots J.Endzelīna pedagoģiskais un administratīvais darbs LU Organizācijas padomē un Filoloģijas un filozofijas fakultātē, viņa zinātniskie komandējumi, dalība kongresos un konferencēs.

Atslēgvārdi: latviešu valodniecības vēsture, profesors Jānis Endzelīns, Latvijas Universitāte, Filoloģijas un filozofijas fakultāte, 20. gadsimta 20. - 40. gadi.

1. JĀŅA ENDZELĪNA PEDAGOĢISKĀ DARBĪBA LU

1920. gada maija beigās Jānis Endzelīns no Padomju Krievijas atgriezās dzimtajā Latvijā, kur viņš jau no 31. marta ar Izglītības ministra rezolūciju apstiprināts par Latvijas Augstskolas mācītbspēku, bet no 21. jūnija Ministru kabinets apstiprināja viņu par Latvijas Augstskolas Valodnieciski filozofiskās (vēlāk Filoloģijas un filozofijas) fakultātes dekānu. Fakultātes vadību J.Endzelīns pārņēma no docenta Kārļa Kundziņa.¹ Profesors jau bijis 47 gadus vecs. Ārzemēs pazīstams J.Endzelīns bija kļuvis ar saviem studenta gados publicētiem darbiem (1897 - 1900)², kā arī ar 1911. gadā Harkovā publicēto doktora disertāciju *Slāvu un baltu studijas*³ par baltu un slāvu valodu seniem sakariem. J.Endzelīns jau bija profesors ar augstskolas darba pieredzi, ko guvis Tērbatas un Harkovas universitātē, kur izglītojis

¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 158., 178. lp.

² Grīšle R. Jānis Endzelīns (1873 - 1961). No: Grīšle R. *Spēkildze II*. Rīga: Antava, 2007, 20. lpp.

³ Эндзелин Я. *Славяно - балтийские этюды*. Харьков, 1911. VIII, 207 с.

ndoeiropiešu, baltu un slāvu valodu pētniekus. Latvijā J.Endzelīns nostrādāja sava mūža otru pusi.

Dekāna Dr. philol. J.Endzelīna vadībā tika izveidota pasaulē pirmā baltu filoloģijas nodaļa. Tā sāka darboties jau 1921. gadā.⁴

No 1920. līdz pat 1940. gadam Valodnieciski filozofiskajā fakultātē bija septiņas nodaļas: baltu filoloģija, klasiskā filoloģija, ģermāņu un romāņu filoloģija, filozofija, pedagoģija un vēsture.⁵

Kā liecina Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk LVVA) LU fonda dokumenti, baltu filoloģijas nodaļā varēja studēt valodniecības vai literatūras nozarē. Galvenie valodniecības nozares priekšmeti bija: četras stundas nedēļā indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika, baltu valodu salīdzināmā gramatika un latviešu valodas zinātniskā gramatika. Trīs stundas nedēļā - leišu, senslāvu, sanskrita valoda un slāvu valodu salīdzināmā gramatika. Divas stundas nedēļā - ievads baltu filoloģijā, baltu mitoloģija, latviešu, leišu, romiešu un grieķu literatūra. Vispārīgie priekšmeti bija: četras stundas nedēļā divus akadēmiskos gadus pēc kārtas docēja grieķu valodas elementārkursu, bet trīs stundas nedēļā - vispārīgās literatūras vēsturi. Divas stundas nedēļā docēja latviešu valodas propedeutikas⁶ kursu, ievadu valodniecībā, filozofijā, psiholoģiju, loģiku, Latvijas vēsturi, grieķu autoru un latīņu autoru, vienas jaunās valodas pilnu kursu un kādas otras jaunās valodas vienu kursu. No ieteicamiem priekšmetiem viens bija obligāts - studenti varēja izvēlēties latviešu arheoloģiju, etnogrāfiju, mākslas vēsturi, estētiku, krievu valodu vai filozofijas vēsturi. Šos kursus docēja divas reizes nedēļā. Studentiem divas reizes nedēļā notika semināri par baltu valodām vai latviešu literatūru, kas arī bija obligāti.⁷

Savas darbības sākumā Latvijas Augstskolā profesors docēja svarīgus kursus - 1920. gada rudens un 1921. gada pavasara semestrī J.Endzelīns trīs stundas nedēļā docēja latviešu valodas propedeutikas kursu, trīs stundas nedēļā - slāvu valodu salīdzināmo gramatiku, divas stundas nedēļā - ģermāņu pirmvalodu. 30. gados valodnieks docēja arī indoeiropiešu un baltu valodu salīdzināmās gramatikas kursu, sanskrita un modernās latviešu rakstu valodas kursu.⁸

Rakstniecības, teātra un mūzikas muzeja (turpmāk RTMM) Jāņa Endzelīna kolekcijā atrodamas profesora docēto kursu programmas, to pilns apraksts un saturs. J.Endzelīna rokrakstā uzrakstītas tās ir gulējušas muzejā neviena neskartas.

⁴ LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l., 1.lp.

⁵ LVVA, 7424 f., 6. apr., 37a. l., 198. lp.

⁶ Propedeutika - priekšmācība, sagatavošanas nodarbības, ievadījums kādā zinātnes nozarē. Skat. *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots, 2005, 609. lpp.

⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l., 2. - 3. lp.

⁸ Turpat, 102., 134. lp.

J.Endzelīna akadēmiskais darbs Latvijas Universitātē „nepavisam nav bijis t.s. veiksmes stāsts”⁹. 1926. gada rudenī Karaļauču (Kēnigsbergas) universitāte ievēlēja J.Endzelīnu par pirmo (*prima loca*) ministrijai proponējamu kandidātu valodniecības profesūrai Filozofijas fakultātē.¹⁰ Tas nozīmēja, ka profesors varētu aiziet no LU, no Filoloģijas un filozofijas fakultātes, no paša izveidotās baltu filoloģijas nodaļas, no saviem studentiem, aizbraukt no savas valsts, kurā ar tādām grūtībām bija atgriezies pirms nepilniem sešiem gadiem (1920. gada pavasara beigās). To uzzinājuši, Latvijas Universitātes dažādu nodaļu studenti 11. martā iesniedza Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekānam Arnoldam Spekem lūgumu: „Ievērojot prof. J.Endzelīna izcilos nopelnus zinātnē un to, ka līdz ar lielā zinātnieka aiziešanu no mūsu universitātes, ciestu sāpīgu zaudējumu baltu filoloģijas nodaļa, kas nenovēršami mazinātu mūsu universitātes cieņu tautā un ārpus Latvijas, - padevīgi lūdzam Jūs, Dekāna kgs, un Fakultātes padomi darīt visu, kas iespējams, lai saistītu prof. J.Endzelīnu pie mūsu universitātes.” Lūgumu parakstījuši 610 studenti.¹¹ Profesors neaizbrauca, viņš palika uzticīgs Latvijas Universitātei, saviem studentiem, savai tautai un valstij.

Kopš 1920. gada profesors J.Endzelīns bija galvenais baltu filoloģijas profesors Latvijas Universitātē, jo docēja svarīgākos kursus šajā disciplīnā – baltu valodu salīdzināmo gramatiku, latviešu valodas zinātnisko gramatiku, moderno latviešu rakstu valodu.¹²

J.Endzelīnu kā pasniedzēju atceras viņa bijušie studenti, kas atceras studiju laikus Latvijas Universitātē, Filoloģijas un filozofijas fakultātē. LU Latviešu valodas institūta 1999. gadā sagatavotā krājumā *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*¹³ viņa bijušie audzēkņi, zinātnieki un skolotāji stāstīja par profesora stingro garīgo spēku, ar kādu viņš mācījis cienīt un saprast valodu. Marija Miezone, kura studiju gaitas LU baltu filoloģijas nodaļā sāka 1923. gada septembrī, atceras profesoru kā cienījamu pedagogu: „Parasti profesors savas divas akadēmiskās stundas noturēja bez pārtraukuma. Stundas pagāja nemanot, jo valdīja dzīvs kontakts starp studentiem un pasniedzēju. Stingrā nostāja, paskarbā valoda tomēr nekavēja iemīlēt un cienīt lielo valodnieku pedagogu. Profesors ar savu personību ietekmēja jaunos filologus neatlaidībā, centībā, darba mīlestībā, mudināja ar vislielāko pienākuma apziņu ķerties pie katra darba.”¹⁴ Par J.Endzelīna darba stilu un lekciju gaitu M.Miezone stāsta: „Profesoram piemita stingra noteiktība akadēmiskajā darbā: laikā sākt un laikā beigt. Tiklīdz

⁹ Kļaviņa S. Valodas parlamenta prezidents profesors Jānis Endzelīns. No: Kļaviņa S. *Latviešu valodas pētnieki. No kļaušu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: Raka, 2008, 187. lpp.

¹⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 42. l., 6. lp.

¹¹ LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 40. - 43. lp.

¹² Filoloģijas un filozofijas fakultāte. No: *Latvijas Universitāte 1919 – 1929*. Rīga: LU, 1929, 162. lpp.

¹³ *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 322 lpp.

¹⁴ Miezone M. Atmiņas par profesoru J.Endzelīnu. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 140. lpp.

zvans koridorā beidza skanēt, profesors jau nāca auditorijā. Kavēta stunda, izniekota darba diena, dabas mūžības vējos un smiltīs izbārstīts laiks - neatgūstams. Stingra, nelokāma nostāja pret sevi, tāpat pret klausītājiem auditorijā. [...] Laikā nākt un laikā iet - tāda stingra kārtība valdīja profesora lekcijās un iespaidoja studentus būt kārtīgiem un akurātiem arī pret citiem lektoriem.”¹⁵

Valodniece Konstance Krākope - Kļava, bijusī J.Endzelīna studente, stāsta atmiņas par baltu valodu salīdzināmās gramatikas lekcijām un semināriem, kuros profesors docēja senos latviešu tekstus, skaidroja latviešu valodas intonācijas: „Studiju laikā es J.Endzelīnu visvairāk apbrīnoju, kad viņš skaidroja baltu valodu salīdzināmo gramatiku. Viņš parasti nesēdēja, bet staigāja vai, kaut kur atspiedies, stāvēja. Rokā viņam parasti bija neliela papīra lapiņa, kurā viņš šad tad ieskatījās. Man bija nesaprotami, kā cilvēks var atcerēties visas gramatiskās formas dažādās indoeiropiešu valodās, arī sanskritā. Grūtākais J.Endzelīna vadītais seminārs bija seno latviešu tekstu lasīšana un skaidrošana. [...] Otrs J.Endzelīna seminārs bija par latviešu valodas intonācijām. Viņš iedeva kādu teikumu, lai students to uzraksta uz tāfeles un saliek intonācijas. Atceros, ka reiz J.Endzelīns to lika izdarīt vienam studentam, par kuru runāja, ka tas esot ļoti apdāvināts. J.Endzelīns, paskatījies uz tāfeli, teica: „Jūs varat studēt vēsturi, bet ne baltu filoloģiju.””¹⁶

2. JĀŅA ENDZELĪNA DARBS LATVIJAS AUGSTSKOLAS ORGANIZĀCIJAS PADOMĒ

1919. gada 8. augustā Izglītības ministrijas telpās notika bijušā Rīgas Politehniskā institūta (turpmāk RPI) Reorganizācijas komisijas sēde¹⁷. Sēdi vadīja Latvijas Republikas (resp., Latvijas Pagaidu valdības) pirmais izglītības ministrs, ārsts Kārlis Kasparsons. Sēdē piedalījās ministriju pārstāvji, Augstskolu Departamenta direktors un pārstāvji no RPI fakultātēm. K.Kasparsons atklāja sēdi ar paziņojumu, ka valdība ievēlējusi komisiju, kas sastāv no RPI mācībspēkiem un valdības pārstāvjiem. Komisijas mērķis - rūpēties par Latvijas Augstskolas tālāko likteni un tās nepieciešamo pārveidošanu, piemērojoties jauniem dzīves

---

¹⁵ Miezone M. Atmiņas par profesoru J.Endzelīnu. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 140. lpp.

¹⁶ Krākope-Kļava K. Manas atmiņas par profesoru J. Endzelīnu. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 123. - 124. lpp.

¹⁷ Jau 1917. gada 13. jūnijā Tērbatā notikušajā II Latviešu skolotāju kongresā atzina par nepieciešamu dibināt Latvijas Augstskolu, izstrādāt tās projektu un sākt reģistrēt latviešu akadēmiskos darbiniekus. Kongresa lēmumā bija teikts, ka jaunā augstskola atverama Rīgā pēc 2 - 3 gadiem, pievienojot RPI humanitārās un dabas zinātņu fakultātes. 1919. gada vasarā, K.Ulmaņa pagaidu valdībai atgriežoties Rīgā, tā pārņēma RPI savā rīcībā un iecēla Reorganizācijas komisiju Paula Valdena un Paula Dāles vadībā. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stockholm: Trīs zvaigznes, 1952, 1411. lpp.

apstākļiem.¹⁸ 1919. gadā Reorganizācijas komisiju pārdēvēja par Latvijas Augstskolas Organizācijas padomi.¹⁹

Jauno Latvijas Augstskolu atklāja 1919. gada 28. septembrī ar izglītības ministra K.Kasparsona apsveikumu, pagaidu prorektora, arhitekta un arhitektūras teorētiķa Eižena Laubes svinīgo solījumu un Berlīnes universitātes ekonomikas profesora Kārļa Baloža akadēmisko runu par Mūžīgā miera ideju. Jau 29. septembrī sākās Latvijas Augstskolas (turpmāk LA) darbs deviņās fakultātēs.²⁰

1919. gada 12. novembra LA Organizācijas padomes (turpmāk LA OP) sēdē²¹ Valodnieciski filozofiskās fakultātes pagaidu dekāns K.Kundziņš ziņoja, ka dekānu padomē runāts par miera sarunu uzsākšanu ar Padomju Krievijas valdību. Padome uzdeva miera delegācijai rūpēties par augstskolas uzaicināto mācībspēku, kuri vēl atradās Krievijā, iespēju atgriezties Latvijā.²² Padomju Krievijā bija arī J.Endzelīns. Jau 1920. gada 21. aprīļa sēdē²³ dekāns K.Kundziņš paziņoja, ka no J.Endzelīna saņemta informācija par viņa trūcīgiem materiāliem apstākļiem – profesoram trūkst līdzekļu pat ceļanaudai. Pēc pāris nedēļām, 12. maija sēdē,²⁴ K.Kundziņš pavēstīja, ka profesors J.Endzelīns jau ieradies Maskavā un pēc iespējas ātrāk izbrauks uz dzimteni. Savukārt 19. maija sēdē²⁵ padomes priekšsēdētājs, Izglītības ministrijas pārstāvis Pauls Dāle nolasīja Maskavas miera delegācijas telegrammu, kurā ziņots, ka profesors J.Endzelīns brauks uz dzimteni ar pirmo ešelonu.

Tālāk P.Dāle ierosināja ievēlēt J.Endzelīnu LA Organizācijas padomē, un padome atbalstīja priekšsēdētāja ierosinājumu. 26. maija sēdē²⁶ Valodnieciski filozofiskās fakultātes pagaidu dekāns docents K.Kundziņš paziņoja, ka no Padomju Krievijas ieradies pirmais vilciens ar Pirmā pasaules kara bēgļiem un kļīniekiem, taču Sebežā (tiešā pierobežā ar Padomju Savienību) aizturētas sešas personas, to starpā arī profesors J.Endzelīns. Padome, satraukti noklausījusies ziņojumu, izteica pārliecību, ka Ārlietu ministrija parūpēsies, lai

---

¹⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 1. lp.

¹⁹ LA OP uzņēma jaunās augstskolas deviņu fakultāšu pārstāvjus, akadēmiskā aroda pārstāvjus un izglītības ministru. Izveidoja t.s. fakultāšu kodolus ar pagaidu dekāniem, kurus vadība apstiprināja amatā. Par Valodnieciski filozofiskās fakultātes pagaidu dekānu apstiprināja teoloģijas docentu Kārli Kundziņu junioru. Par pagaidu prorektoru ievēlēja arhitektu un pedagogu Eiženu Laubi, par viņa biedru - K.Kundziņu. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952, 1411. lpp.

²⁰ Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952, 1411. lpp.

²¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 56. lp.

²² Krievijas un Ukrainas augstskolās strādāja latviešu mācībspēki, jo carisma un baltvācu spaidu dēļ pirms revolūcijas viņi nevarēja atrast darbu Baltijā. Skat. Stradiņš J. 1919. gads un Latvijas zinātne. No: Stradiņš J. *Etīdes par Latvijas zinātņu pagātņi*. Rīga: Zinātne, 1982, 228. lpp.

²³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 136. lp.

²⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 147. lp.

²⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 151. lp.

²⁶ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 155. lp.

aizturētie mācībspēki pēc iespējas ātrāk atgrieztos Latvijā. Docentu K.Kundziņu šī situācija ļoti satrauca, jo daži mācībspēki jau vairākas dienas bija pavadījuši bez ēdiena.

1920. gads

2. jūnija LA OP sēdē piedalījās profesors J.Endzelīns, kas nupat bija ieradies dzimtenē. Pirmoreiz sēdē piedalījās arī profesors Juris Plāķis, kas reizē ar J.Endzelīnu bija ieradies no Padomju Krievijas. Atklājot sēdi, LA OP priekšsēdētājs P.Dāle ar prieku apsveica no Krievijas atgriezušos profesoru, kuru augstskolas saime ļoti gaidījusi. J.Endzelīns pateicās par apsveikumu un izteica gatavību ziedot Latvijas Augstskolai visus savus spēkus. Tālāk sēdes gaitā P.Dāle paziņoja, ka ar izglītības ministra rezolūciju no 31. marta profesors J.Endzelīns ir apstiprināts par Latvijas Augstskolas mācībspēku.

Jau pirmajā sēdē J.Endzelīns aktīvi iesaistījās padomes darbā. Sēdē apsprieda situāciju, ka daži docenti sākuši lasīt lekcijas krievu valodā²⁷, lai gan pirms tam docējuši latviski. Iemesls šādām pārmaiņām bijis klausītāju auditorijas lūgums. J.Endzelīns izteicās, ka tāda pārmaiņa ir nevēlama un nepieļaujama.²⁸

9. jūnija sēdē turpināja izskatīt jautājumu par lekciju lasīšanu latviešu valodā. Padomes locekļi pauda nostāju, ka Latvijas Augstskolā ārzemju docentiem lekciju lasīšanai svešvalodā pieļaujamais termiņš ir trīs gadi. Šajā laikā jāapgūst latviešu valoda un jāsāk docēt kursi latviski. J.Endzelīns izteicās, ka trīs gadi ir pārāk īss laikposms latviešu valodas apgūšanai, lai ārzemju docenti varētu sākt docēt latviski. Profesors ieteica noteikt termiņu līdz pieciem gadiem, pēc tam vajadzētu sākt docēt latviski. Sēdēs priekšsēdētājs P.Dāle aizrādīja, ka padomes locekļi vēl formāli nav balsojuši, tāpēc pagaidām pieņemts termiņš trīs gadi. Jautājumu lēma izskatīt turpmākās sēdēs.²⁹

P.Dāle ierosināja piešķirt Organizācijas padomei tiesības kooptēt ar balsstiesībām profesorus, kurus augstskola aicinājusi par darbiniekiem, kas nopelniem bagāti savā pedagoģiskajā darbībā. Sēdes priekšsēdētājs ar minēto ierosinājumu ieteica vērsties pie Izglītības ministrijas, lai tā ierosina šo lēmumu apstiprināt Ministru kabinetā. Daži padomes locekļi noraidīja šo ierosinājumu, jo „tāds lēmums varētu apvainot vietējos profesorus, kuri arī ir augstu cienīti zinību vīri.”³⁰ Savukārt J.Endzelīns atbalstīja priekšsēdētāja ierosinājumu, jo „nevarot to arī pieļaut, ka viņš paliktu viens Organizācijas padomē, bet citi viņa kolēģi,

---

²⁷ Sākumā lekcijas LA līdz 50% notika krievu vai vācu valodā. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952, 1411. lpp.

²⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 158. lp.

²⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 164. lp.

³⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 165. lp.

kuri vēl pārbraukšot, paliktu ārpusē. No šī jautājuma izšķiršanas viņš taisot pat atkarīgu savu tālāko palikšanu pie augstskolas.”³¹

Atgriezies dzimtenē, J.Endzelīns uztraucās ne tikai par Latvijas Augstskolas turpmāko likteni, bet interesējās un sekoja līdzī arī notikumiem visas Latvijas dzīvē. Tā, piemēram, 18. jūnija sēdē J.Endzelīns ārpus sēdes darba kārtības izteicās par robežjautājumu starp Latviju un Igauniju, kuru tolaik apsprieda Satversmes sapulcē. Profesors aizrādīja, ka LA OP pienākums ir izteikt konkrētu viedokli šajā jautājumā, jo „mēs nevaram noskatīties vienaldzīgi uz to, ka atdala no Latvijas viņai vēsturiski piederošas pilsētas un zemi un tur Latvijas pavalstniekus nodod svešas valsts pavalstniecībā. Mums vajadzētu šai lietā ieņemt noteiktu stāvokli, par ko darīt zināmu izglītības ministram, kurš šo Organizācijas padomes lēmumu lai tālāk virza pēc piederības.”³²

21. jūnijā J.Endzelīns pārņēma no docenta K.Kundziņa Valodnieciski filozofiskās fakultātes vadību. 30. jūnija sēdē priekšsēdētājs P.Dāle paziņoja, ka Ministru kabinets apstiprinājis profesoru J.Endzelīnu par Valodnieciski filozofiskās fakultātes dekānu no 1920. gada 21. jūnija.³³

25. augusta sēdē Valodnieciski filozofiskās fakultātes dekāns profesors J.Endzelīns ziņoja, ka Helsinku (tolaik Helsingforsas) universitātes profesors Jozefs Mikola (*Josephe Mikkola*) piekritis aicinājumam nolasīt dažas lekcijas Latvijas Augstskolā. Padome uzdeva fakultātei šo pasākumu sarīkot.³⁴

1920. gada rudenī par pirmo (pagaidu) LA rektoru ievēlēja no Voronežas pārbraukušo, agrākās Tērbatas universitātes mākslas vēsturnieku, bijušo 1917. gada latviešu Augstskolas Komitejas priekšsēdētāju Mg. phil. Ernestu Felsbergu³⁵. E.Felsbergs veica rektora amatu līdz 1923. gada vasarai (ar pārtraukumu 1922. gada vasarā).

1. septembra sēdē Valodnieciski filozofiskās fakultātes dekāns J.Endzelīns lūdza Organizācijas padomi vērsties pie pilsētas valdes ar lūgumu atļaut fakultātei lietot pilsētas Mākslas muzeju³⁶ un grāmatas. Padome uzdeva fakultātei sazināties ar pilsētas valdi. Tālāk J.Endzelīns ziņoja, ka Valodnieciski filozofiskā fakultāte ierosinājusi par Latvijas Augstskolas goda biedriem iecelt Krišjāni Baronu un Raini. Padome atbalstīja fakultātes ierosinājumu un noteica rīkot vēlēšanas nākamajās sēdēs.³⁷

³¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 165. lp.

³² LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 168. lp.

³³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 178. lp.

³⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 186. lp.

³⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 188. lp.

³⁶ No 1920.gada Rīgā darbojās divi mākslas muzeji: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs un Valsts Mākslas muzejs Rīgas pilī; abus mākslas muzejus atšķīra īpašuma piederība - pilsētas un valsts.

³⁷ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 189. lp.

8. septembra sēdē latviešu valodas docents Teodors Zeiferts papildus sēdes darba kārtībai izteicās, ka augstskolas latviešu valodas eksāmenā cittaustu studentiem jāiekļauj gan mutisks, gan rakstisks pārbaudījums, jāatprasa studentiem arī viselementārākās literatūras un gramatikas zināšanas. J.Endzelīns atbalstīja tikai eksāmena mutisku pārbaudes formu, un balsojot padome to apstiprināja.³⁸

15. septembra sēdē J.Endzelīns aizrādīja, ka avīzēs nepareizi atstāstīti daži 8. septembra Organizācijas padomē pārrunātie jautājumi, t.i., eksaminēšanas kārtība latviešu valodā cittaustu studentiem un studiju maksas paaugstināšana. Profesors aizrādīja - avīzēs nepareizi rakstīts, ka viņš ierosinājis visvieglāko latviešu valodas eksaminācijas veidu cittaustiešiem, pamatojoties uz citu augstskolu tradīcijām. J.Endzelīns atgādināja, ka viņš šādus priekšlikumus nav izteicis.

Tālāk J.Endzelīns ziņoja, ka Valodnieciski filozofiskajā fakultātē skatīts jautājums par nosaukumu *žīds* un *ebrejs* lietojumu, bet nav panākts vienots viedoklis par vienas vai otras formas pareizumu. Dekāns skaidroja, ka nevar tik vienkārši ievērot žīdu tautas vēlēšanos mainīt nosaukumu. J.Endzelīns salīdzināja šo situāciju ar lietuviešiem, resp., ka latvieši savus kaimiņus sauc par leišiem. Jautājuma izšķiršanu, kādu nosaukumu ieviest augstskolas oficiālā lietošanā, padome pagaidām atlika.³⁹

22. septembra sēdē J.Endzelīns aizrādīja, ka iepriekšējās sēdes protokolā atkal nepareizi atstāstīti viņa aizrādījumi par avīzēs nodrukāto nepatiesību.

Tālāk J.Endzelīns lūdza Organizācijas padomi apstiprināt Latvijas Augstskolā izveidoto Filologu biedrību, kuras statūtus viņš arī nolāsīja. Profesors vēl piebilda, ka biedrība lūdza atļauju izmantot savam darbam augstskolas telpas. Padome apstiprināja Latvijas Augstskolā izveidoto Filologu biedrību un tās darba vajadzībām atļāva izmantot augstskolas telpas.⁴⁰

J.Endzelīns rūpējās arī par mācību norisi. Tā, piemēram, 24. septembra sēdē viņš aizrādīja, ka prorektoram K.Kundziņam nebija nepieciešams visiem mācībspēkiem izsūtīt cirkulārus ar atgādinājumu par semestra sākšanos. Docenti paši to zina un ievēro, bet tāda veida cirkulāri mācībspēkus var pat maldināt. J.Endzelīns ziņoja, ka Augstskolas saimniecības komisijā noskaidrojās laiku, kad pieslēgs elektrību visās auditorijās. Profesors norādīja, ka elektrības trūkums auditorijās aizkavēs visu mācību gaitu.⁴¹

³⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 193. lp.

³⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 193. lp.

⁴⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 198. lp.

⁴¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 202. lp.

6. oktobra sēdē vēlreiz apsprieda lekciju lasīšanu svešvalodā. Ķīmijas fakultātes docents Jēkabs Prīmanis ziņoja, ka no 20 ceturtā kursa studentiem 12 neprot latviešu valodu, tāpēc studenti lūguši docēt kursu krieviski, turklāt viņu lūgumu atbalstījuši arī latviešu valodas pratēji. J.Endzelīns izteicās, ka pāreja uz docēšanu krievu valodā pieļaujama tikai tad, ja visi kursā esošie latviešu tautības studenti tam piekrīt. Gadījumā, ka kaut viens latviešu students iebildīs, lekciju lasīšanu krieviski pieļaut nedrīkst.

Tālāk J.Endzelīns ziņoja, ka 7. oktobrī Valodnieciski filozofiskajā fakultātē Somijas profesors J.Mikola lasīs lekciju par somu kultūru. Dekāns ierosināja arī turpmāk aicināt uz Latvijas Augstskolu ārzemju profesorus lasīt lekcijas un rīkot šādus pasākumus plašākai studentu auditorijai. Padome atbalstīja profesora priekšlikumu un izteica piedāvājumu rīkot šādus publiskus priekšlasījumus lielākās zālēs, piemēram, Latviešu biedrībā.⁴²

13. oktobra sēdē pagaidu rektors profesors E.Felsbergs paziņoja, ka saņēmis Tērbatas universitātes rektora vēstuli par vēlamu sadarbību ar Latvijas Augstskolu, lai veicinātu kopēju darbu abu kaimiņvalstu augstskolās. J.Endzelīns izteicās, ka ar rektora sadraudzības uzaicinājumu vien nepietiek kopdarbības uzsākšanai, jo „pašiem igauņiem nepieciešams izturēties pret Latviju draudzīgāk, ko diemžēl nepierāda igauņu uzvedība Ziemeļvidzemē”.⁴³ Igauņu studentu pieplūdumam Latvijas Augstskolā arī nebūtu nekādu praktisku seku, uzsvēra J.Endzelīns, jo viņi nepārvalda latviešu valodu, kurā Latvijas Augstskolas mācībspēki vēlas docēt savus kursus. Pēc ilgstošām diskusijām padome tomēr nolēma pieņemt Tērbatas universitātes rektora aicinājumu veicināt abu kaimiņvalstu augstskolu sadarbību.⁴⁴

27. oktobra sēdē J.Endzelīns atgādināja par neseno notikumu, kad Latvijas Augstskolas students apvainoja Latvijas armijas virsnieku. Tā kā šo notikumu avīzēs publicēja jau kā faktu, J.Endzelīns pieprasīja Organizācijas padomei paust savu nostāju šajā jautājumā. Padome secināja, ka šāda veida jautājumu noskaidrošana nav tās kompetencē un lēma virzīt problēmas noskaidrošanu Dekānu padomei.⁴⁵

Strādājot Organizācijas padomē, J.Endzelīns vienmēr centās norādīt uz nepilnībām tās darbībā. Tā, piemēram, 24. novembra sēdē Medicīnas fakultātes dekāns profesors Roberts Krimbergs,⁴⁶ nolasot privātdocenta Dr. med. Oto fon Holbeka dzīvesgājumu, lūdza padomi viņu ievēlēt par fakultātes mācībspēku. Balsojot padome neievēlēja minēto kandidātu par

⁴² LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 209. - 210. lp.

⁴³ Šeit, iespējams, J.Endzelīns domājis 1920. gada 1. jūlija notikumus, kad Valka tika sadalīta starp jaunajām Latvijas un Igaunijas neatkarīgajām valstīm. Latvija zaudēja daudz - Igaunijas pusē palika Valga ar visu saimniecisko un kultūras centru, bet Latvijas pusē - pārsvarā Valkas dzīvojamās mājas.

⁴⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 212. - 214. lp.

⁴⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 220. lp.

⁴⁶ Medicīnas doktors fiziologs R. Krimbergs, tāpat kā J.Endzelīns, no 1909. līdz 1920. gadam strādājis Harkovas universitātē, bet no 1920. gada - LU profesors. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952 - 1953, 1073. lpp.

Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātes mācībspēku. Tad J.Endzelīns aizrādīja R.Krimbergam, ka pirms vēlēšanām viņam pašam vajadzēja ieteikt O.fon Holbeku ievēlēt par mācībspēku, izteikties ne tikai par viņa personību un dzīvesgājumu, bet arī par sasniegumiem pedagoģiskajā un zinātniski pētnieciskajā darbā. J.Endzelīns vēl uzsvēra, ka tas noteikti pozitīvi ietekmētu vēlēšanu rezultātus. Tālāk profesors ieteica padomei vēlreiz pārbaudīt un nepieciešamības gadījumā arī grozīt vēlēšanu kārtību, jo nav pareizi vienkārša docenta ievēlēšanai piemērot tos pašus noteikumus, kas nosaka, piemēram, goda doktoru vai profesoru ievēlēšanu. Padome pieņēma J.Endzelīna ieteikumu un piekrita aizrādījumam, ka esošie noteikumi mācībspēku ievēlēšanai ir pārmērīgi stingri.

Tālāk arheoloģijas zinātnes profesors Francis Aleksandrs Balodis stāstīja par augstskolas tipogrāfijas atvēršanu un uzsvēra, ka tajā augstskolas profesori varētu iespiest savus darbus. J.Endzelīns izteicās, ka augstskolas tipogrāfijas atvēršana ir svarīga ne tikai studentiem, bet visvairāk tieši profesoriem (sic!). Profesors arī aizrādīja: tā kā burtliču algas ir ievērojami lielākas par profesoru algām, vai vispār tāda augstskolas tipogrāfijas atvēršana ir iespējama? Vai augstskolas budžets to pieļauj? Ar neatbildētiem jautājumiem diskusijas par tipogrāfijas atvēršanu noslēdzās.⁴⁷

Jau nākamajā sēdē 1. decembrī pēc iepriekšējās sēdes protokola apstiprināšanas J.Endzelīnam nācās skaidrot, ka viņš neesot iepriekš lietotā vārda *profesorība* autors. To viņš lietojis tikai sakarā ar vārdu *studentība*.

Tālāk turpinājās diskusijas par iepriekšējā sēdē neievēlēto mācībspēku Medicīnas fakultātē. Fakultātes dekāns profesors R.Krimbergs paskaidroja, ka neizteicās par privātdocentu Dr. med. O.fon Holbeku tāpēc, ka nolasītais dzīvesgājums skaidri uzsvēra un izcēla kandidāta zinātniskās spējas. Padomē neapstiprināja O.fon Holbeku par mācībspēku kādu citu, viņam nezināmu apstākļu dēļ. Turklāt nevienam no padomes locekļiem pirms balsojuma nebija radies neviens jautājums par kandidāta zinātniskajiem sasniegumiem. Sēdes vadītājs prof. E.Felsbergs aizrādīja, ka Medicīnas fakultātes dekāna izteikums izskanējis kā apvainojums Organizācijas padomes locekļiem, un aicināja dekānu atteikties no saviem vārdiem. R.Krimbergs uzskatīja par neiespējamu atteikties no saviem vārdiem, jo izteica ne tikai savu, bet arī visas Medicīnas fakultātes viedokli. Turklāt fakultātē O.fon Holbeka neapstiprināšana par mācībspēku nopietni pārrunāta un vēlreiz secināts, ka neievēlēšanas iemesls nebija kandidāta zinātnisko sasniegumu trūkums. J.Endzelīns izteica savu gandarījumu par to, ka padomes priekšsēdētājs aizstāvēja padomes locekļus, bet, viņaprāt, te

---

⁴⁷ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 232. - 234. lp.

aizvainojums nebija konstatējams. Ar to diskusija par O.fon Holbeka neievēlšanu arī beidzās.⁴⁸

15. decembra sēdē J.Endzelīns neatzina par pieņemamu noteikumu saistīt pie augstskolas docentus, kuri negrib docēt latviešu valodā. Ja cittautu docenta svešvalodā lasīto kursu paralēli kāds docētu arī latviski, tad to vēl varētu pieļaut, docēt kursu tikai vācu vai krievu valodā 20 gadus, viņaprāt, nebija pieļaujami. Tālāk J.Endzelīns izteica aicinājumu vērsties, piemēram, pie Austrijas un Čehijas profesoriem ar aicinājumu lasīt vieslekcijas Latvijas Augstskolā.⁴⁹

22. decembra sēdē izsludināja augstskolas annāļu⁵⁰ redaktora vēlēšanas. Par pirmo kandidātu izvirzīja J.Endzelīnu. Profesors uzturēja savu kandidatūru. Pēc J.Endzelīna priekšlikuma vēlēšanas bija aizklātas, un, tikai vienam padomes loceklim balsojot 'pret' un diviem atturoties, ar 20 balsīm 'par' J.Endzelīnu ievēlēja par augstskolas annāļu redaktoru. LA OP priekšsēdētājs apsveica profesoru ar ievēlšanu grūtajā amatā un novēlēja sekmīgu darbu.⁵¹

1921. gads

12. janvāra LA OP sēdē J.Endzelīns atkal aizrādījis uz augstskolas mācībspēku ievēlēšanas procesu, kas joprojām bija ļoti sarežģīts. Profesors skaidroja, ka viņa fakultātē steidzami jāriko mācībspēku vēlēšanas. Tā kā jāievēl asistenti un lektori, tad, viņaprāt, kandidātu dzīvesgājuma lasīšana Organizācijas padomē nav nepieciešama, jo tā aizņem ļoti daudz laika. Vēlēšanas varētu notikt fakultātē, savukārt padomē vēlēšanu rezultātus varētu apstiprināt. Pēc diskusijām par J.Endzelīna priekšlikumu padome tomēr nolēma atstāt līdzšinējo mācībspēku ievēlēšanas kārtību.

Tālāk J.Endzelīns izteicās par universitātes jeb humanitāro priekšmetu nošķiršanu no politehnikuma jeb tehniskiem priekšmetiem. Padome uzskatīja jautājumu par ļoti svarīgu un sarežģītu, tāpēc nolēma šajā sēdē to neizskatīt.⁵²

2. februāra sēdē J.Endzelīns ierosināja izskatīt padomē iespēju dažus augstskolas mācībspēkus atalgot ārzemju valūtā. Jautājuma izskatīšanu nolēma atlikt līdz nākamajām sēdēm. Tālāk J.Endzelīns izstāstīja par annāļu redakcijā sagatavoto annāļu pirmo sējumu, kas

⁴⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 236. lp.

⁴⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 246. - 247. lp.

⁵⁰ Izdevums *Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*, apzīmēti arī kā *Acta Universitatis Latviensis*. Šajā izdevumā LU mācībspēki publicēja savus pētījumus. No 1921. līdz 1929. gadam iznāca 20. sējumi. Skat. Šilde Ā. *Latvijas vēsture 1914 - 1940. Valsts tapšana un suverēna valsts*. Stokholma: AB Daugava, 1976, 443. - 446. lpp.

⁵¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 257. lp.

⁵² LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 266. - 267. lp.

drīz būs gatavs iespiešanai. Tāpat profesors ieteica katram rakstu autoram izsniegt 50 novilkumus. Padome piekrita J.Endzelīna ieteikumam.⁵³

23. februāra sēdē J.Endzelīns aizrādīja uz Dekānu padomē izskanējušām domām par tautiešu, kuri vēl palikuši Ukrainā, nepieciešamību atgriezties Latvijā. Profesors ieteica padomei vērsties pie Ārlietu ministrijas ar lūgumu palīdzēt Ukrainā palikušiem mācībspēkiem atgriezties Latvijā.⁵⁴

J.Endzelīns turpināja rūpēties arī par dažāda veida organizatoriskiem jautājumiem. Tā, piemēram, 16. marta sēdē viņš ziņoja, ka *Valters un Rapa* izplatīs augstskolas rakstus ar 8% atlīdzību un nepieciešamības gadījumā vēl lētāk. Padome lēma nodot žurnāla izplatīšanu *Valters un Rapa*. J.Endzelīns pieprasīja nodot *Valters un Rapa* arī žurnāla izsūtīšanas tiesības. Docents K.Kundziņš protestēja pret šo pieprasījumu un skaidroja, ka eksemplāru izsūtīšana pašu un citu augstskolu mācībspēkiem atstājama padomes rīcībā. K.Kundziņa domas aizstāvēja vairākums padomes locekļu un arī rektors E.Felsbergs, tāpēc padome lēma žurnāla izsūtīšanas tiesības *Valters un Rapa* nepiešķirt.⁵⁵

13. aprīlī sēdē J.Endzelīns ziņoja annāļu redakcijas vārdā, ka atlicis vienā burtnīcā iespiest vēl divus īsākus rakstus un tad aprīlī jau iznāks pirmais izlaidums. Padomē izskanēja jautājums, vai autoriem maksāt honorārus? J.Endzelīns izteicās, ka augstskolas budžetā ir maz līdzekļu honorāru izmaksai, turklāt autori saņems zināmu atlīdzību, saņemdami 50 annāļu novilkumus par brīvu.⁵⁶

20. aprīļa sēdē notika augstskolas Satversmes projekta lasīšana.⁵⁷ Runājot par balsošanas struktūru, J.Endzelīns aizrādīja, ka nepieciešams atzīmēt balsu sadalīšanos, lai pie Satversmes galīgas pieņemšanas būtu skaidri konstatējams, ar kādu balsu vairākumu jautājumi izšķirti. Padome pieņēma profesora aizrādījumu. Tālāk J.Endzelīns ieteica profesoru vēlēšanās aicināt piedalīties ne tikai padomes locekļus, bet arī visus augstskolas profesorus. Padome, balsojot par minēto priekšlikumu, to noraidīja.⁵⁸

---

⁵³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 274. lp.

⁵⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 284. lp.

⁵⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 303. lp.

⁵⁶ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 310. lp.

⁵⁷ LU Satversmes projektu izstrādāja šim nolūkam īpaši izveidotā komisija K.Kundziņa vadībā, to laboja LA OP. Kā pagaidu likumu LU Satversmi valdība izdeva 1922. gada vasarā, un 1922./1923. mācību gadā LA tika pārdēvēta par LU. Ar dažiem papildinājumiem Saeima LU Satversmi pieņēma galīgā veidā 1923. gada 23. martā. Saskaņā ar to LU bija augstākā zinātnes un izglītības iestāde valstī ar latviešu mācībvalodu. Satversme noteica, ka LU ir autonoma iestāde, kas patstāvīgi veido savu dzīvi. Augstākais LU pārvaldes orgāns bija LU padome (šodien - LU Senāts - K.R.), kas sastāvēja no visu fakultāšu dekāniem, fakultāšu delegātiem (viens no katras fakultātes), trīs ārkārtas un trīs jaunākiem mācībspēkiem un trīs studentu pārstāvjiem. LU padome vēlēja rektoru, divus prorektoros un mācībspēkus, lēma par mācību plāniem un katedrām, apstiprināja budžetu u.c. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952 – 1953, 1413. lpp.

⁵⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 315. lp.

27. aprīļa sēdē, turpinoties augstskolas Satversmes projekta lasīšanai, J.Endzelīns izteicās, ka par vecākiem docentiem var būt ievēlēti tikai docenti ar maģistra grādu. Turklāt viņiem jāuzrāda arī patstāvīgs zinātnisks darbs.⁵⁹

1. jūnija sēdē J.Endzelīns lūdza precizēt dažus organizatoriskus jautājumus Filoloģijas un filozofijas fakultātes darba kārtībā. Proti, fakultāte izveidoja franču valodas apgūšanas kursu vecāko kursu klausītājiem, kurā sagatavo franču valodas skolotājus. Romāņu valodu studenti arī izteica vēlmi apmeklēt šo kursu, bet vai tādā gadījumā arī franču valodas kursa klausītājiem jādod iespēja apmeklēt augstskolas teorētiskos kursus? Jautājuma izšķiršanu padome atlika.⁶⁰

No 1. jūlija datētas jau Latvijas Universitātes Organizācijas padomes sēdes (turpmāk LU OP).

14. septembra LU OP sēdē notika otrās annāļu redaktora vēlēšanas. Par kandidātu atkal izvirzīja J.Endzelīnu, bet viņš savu kandidatūru šoreiz neatbalstīja. Par augstskolas annāļu redaktoru ievēlēja Pēteri Šmitu. Tālāk J.Endzelīns Filoloģijas un filozofijas fakultātes vārdā paziņoja, ka fakultātē izšķirts jautājums par franču valodas kursu. Fakultātes padome lēma atļaut franču valodas vecāko kursu klausītājiem bez maksas apmeklēt romāņu un ģermāņu nodaļas lekcijas, savukārt romāņu un ģermāņu nodaļas studentiem piešķirtas tiesības apmeklēt franču valodas kursu. Padome lēmumu apstiprināja.⁶¹

5. oktobra padomes sēdē nolasīja Filoloģijas un filozofijas fakultātei atsūtīto Rīgas 2. vidusskolas latviešu valodas skolotājas Annas Bērzkalnes lūgumu atļaut viņai bez atlīdzības klausīties profesora J.Endzelīna lekcijas par baltu valodu salīdzināmo gramatiku un piedalīties baltu valodu seminārā. Fakultāte lūgumu atbalstīja un padome lēma ievērot fakultātes lēmumu.

Tālāk Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns J.Endzelīns referēja par docentu Pētera Zālīša, Jura Plāķa un Augusta Tenteļa zinātnisko darbību un lūdza padomi ievēlēt viņus par profesoriem. Balsojot padome minētos mācībspēkus ievēlēja par profesoriem.⁶²

30. novembrī sēdē nolasīja Latvijas Universitātes jaunos virsstundu atalgošanas sistēmas noteikumus, kas paredzēja maksas starpību starp humanitārajām un tehniskajām fakultātēm. Saskaņā ar jaunajiem noteikumiem humanitārajām fakultātēm virsstundu atlīdzība izmaksājama virs sešām nedēļas stundām, savukārt tehniskajām - virs astoņām. P.Dāle jautāja, kas valdībai izteica šādu priekšlikumu. J.Endzelīns paskaidroja, ka viņš, nesaņēmis atbalstu

---

⁵⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 318. lp.

⁶⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 345. lp.

⁶¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 365. lp.

⁶² LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 371. .lp.

Dekānu padomē⁶³, vērsies ar savu priekšlikumu pie izglītības ministra. Sakarā ar valdības jauno rīkojumu sēdē izcēlās debātes par diviem jautājumiem: pirmkārt, kā rīkoties, lai arī uz pārējām fakultātēm tiktu attiecināta sešu nedēļas stundu norma un, otrkārt, kuras fakultātes, ievērojot jaunā rīkojuma noteikumus, ieskaitāmas humanitāro fakultāšu grupā. Debātes noslēdzās bez atbildēm.⁶⁴

Padomē pārskatīja arī virsstundu sarakstu par laiku no 1921. gada 1. aprīļa līdz 1. jūlijam, saskaņā ar kuru J.Endzelīnam paredzēja atalgojumu par divām virsstundām.⁶⁵

14. decembra sēdē Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns J.Endzelīns lūdza pārskatīt lēmumu par docentūrām tautsaimniecības zinātņu nodaļā. Profesors skaidroja, ka, paredzot docentūras šajā priekšmetā, fakultāte pieprasīs arī valodu lektoru paaugstināšanu par docentiem. Jautājuma izšķiršanu atlika uz turpmākajām sēdēm. Tālāk apstiprināja Filoloģijas un filozofijas fakultātē ievēlēto vēstures nodaļas gala eksāmenu pārbaudes komisiju sekojošā sastāvā: dekāns profesors J.Endzelīns, baltvācu vēstures docents Leonīds Arbuzovs un romāņu filoloģijas docents A.Speke.

Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns arī lūdza izmaksāt atlīdzību par veikto eksaminatora darbu latīņu valodas eksaminācijas komisijas locekļiem profesoram J.Endzelīnam, docentam Kārlim Straubergam un lektoram Gulbim. Padome uzdeva Saimniecības komisijai noskaidrot, vai budžetā ir pārpalikums no studentu veiktajām iemaksām par gala eksāmenu kārtošanu. Ja pārpalikums konstatējams, pieprasītā atlīdzība izmaksājama.

Profesors Fr.Balodis ziņoja, ka jāaicina Tērbatas, Helsinku un Kauņas universitātes pārstāvji uz pavasarī sasaucama kaimiņu augstskolu delegātu apspriedi. Komisija, kas atbildīga par apspriedes norisi lēma, ka apspriede jāsasauc nevis aprīlī, kā līdz šim plānots, bet jau februārī. J.Endzelīns paziņoja, ka no komisijas locekļa pienākumiem atsakās.⁶⁶

1922. gads

25. janvārī LU OP sēdē J.Endzelīnu izvirzīja par kandidātu saimniecības prorektora amatam⁶⁷, taču profesors savu kandidatūru neatbalstīja.⁶⁸ Tālāk J.Endzelīns aizrādīja uz rakstu par Universitātes tehnisko un humanitāro fakultāšu attiecībām, kas publicēts *Latvijas Sarga* 24. janvāra numurā un satur dažus nepatiesus faktus. Pārrunājot jautājumu, vai reaģēt uz

⁶³ Saskaņā ar LU Satversmi, Dekānu padome bija starpinstance starp LU padomi un fakultātes padomēm, kas lēma par studentu uzņemšanu un izslēgšanu no universitātes, mācību gaitu un tml. Dekānu padomi vadīja rektors. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952 - 1953, 1415. lpp.

⁶⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 394. lpp.

⁶⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 1. l., 411. lpp.

⁶⁶ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 404. - 405. lpp.

⁶⁷ Saimniecības komisija nodarbojās ar saimniecības lietām. Tā sastāvēja no trīs vēlētiem mācībspēkiem prorektora vadībā. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952 - 1953, 1415. lpp.

⁶⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 7. lpp.

rakstu, un, ja reaģēt, tad kādā veidā, padome lēma atstāt rakstu bez ievēribas. Turklāt raksts, kā minēja J.Endzelīns, publicēts anonīmi un necienīgā formā.⁶⁹

8. februāra sēdē izcēlās domstarpības starp Organizācijas padomi un J.Endzelīnu. LU rektors E.Felsbergs ziņoja, ka jautājums par mācībspēku virsstundu atalgojumu jau iztirzāts presē. Rektors arī norādīja, ka viņš jau sniedzis preseī paskaidrojumus šajā lietā. Dažām laikrakstu redakcijām iesniedzis paskaidrojumu arī rakstiski, iepriekš iepazīstinādams ar to LU prorektoru P.Šmitu un Organizācijas padomes sekretāru. J.Endzelīns iebilda pret avīzē publicēto rakstu, kurā gan minēti pareizi fakti par iztirzāto algu jautājumu, bet par viņa vēršanos pie izglītības ministra neatkarīgi no LU Organizācijas padomes „neesot ieturēta pareiza perspektīve”⁷⁰. Rektors izskaidroja padomes locekļiem J.Endzelīna iebildumu un padome, balsojot ar 19 balsīm ‘par’, 1 ‘pret’, pārējiem atturoties, atzina „attēlojumā ieturēto perspektīvi par pareizu”⁷¹. Tad J.Endzelīns izteica dažas piezīmes par padomes balsojumu un atstāja sēdi.⁷²

Turpmāk J.Endzelīns neapmeklēja divas sēdes pēc kārtas. Kad J.Endzelīns atkal bija klāt 3. maija sēdē, viņa kandidatūru izvirzīja LU rektora amatam⁷³ nākamajam akadēmiskajam gadam. J.Endzelīns savu kandidatūru neatbalstīja.⁷⁴

17. maija sēdē padome apstiprināja Dekānu padomē ievēlēto Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekānu profesoru J.Endzelīnu un sekretāru docentu E.Blesi.⁷⁵ J.Endzelīnu par dekānu ievēlēja atkārtoti otro gadu pēc kārtas. Tālāk J.Endzelīns, jau dekāna amatu veicot, nolasīja docenta A.Spekes dzīvesgājumu un sniedza atsauksmi par viņa zinātnisko un pedagoģisko darbību, lūdzot padomi ievēlēt minēto mācībspēku par profesoru. Kvoruma trūkuma dēļ balsošanu padome atlika līdz nākamai sēdei.⁷⁶

Nākamajā sēdē 24. maijā J.Endzelīns vēlreiz atkārtoja 17. maija sēdē nolasīto atsauksmi par A.Spekes zinātnisko un pedagoģisko darbību. Balsojot padome ievēlēja A.Speki par profesoru romāņu filoloģijā no 1. jūlija. Pēc tam J.Endzelīns nolasīja docenta L.Arbuzova dzīvesgājumu un profesora A.Tenteļa atsauksmi par viņa lielāko darbu *Die*

⁶⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 9. lp.

⁷⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 12. lp.

⁷¹ Turpat, 12. lp.

⁷² Turpat, 12. lp.

⁷³ Līdz 1935. gadam rektoru, prorektoru un dekānus vēlēja uz vienu gadu ar tiesībām pārvēlēt vēl uz otru gadu. Saskaņā ar LU Satversmi rektoru, prorektorus, dekānus un profesorus apstiprināja amatā Ministru kabinets, bet docentus un privātdocentus – izglītības ministrs. Štata profesori un docenti faktiski skaitījās amatā uz visu mūžu un nebija atceļami. Skat. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952 - 1953, 1418. lpp.

⁷⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 35. lp.

⁷⁵ Fakultāti vadīja vēlēts dekāns ar sekretāru.

⁷⁶ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 57. lp.

Einführung der Reformation. Balsojot padome vienbalsīgi 26 balsīm 'par' ievēlēja L.Arbuzovu par profesoru vispārīgā vēsturē no 1. jūlija.⁷⁷

31. maija sēdē nolasīja Izglītības ministrijas saņemto aicinājumu ievēlēt vienu augstskolas pārstāvi Ortogrāfijas komisijā. J.Endzelīns par kandidātu ieteica profesoru Pēteri Zālīti. Padome ieteikumu atbalstīja.⁷⁸

Turpmāk J.Endzelīns neapmeklēja divas padomes sēdes pēc kārtas. 26. augusta sēdē J.Endzelīns ziņoja, ka Filoloģijas un filozofijas fakultāte sazinājusies ar franču valodnieku Antuānu Meijē (*Antoine Meillet*) un aicināja viņu nolasīt LU vairākus lekciju ciklus. Padome lēma vērsties pie izglītības ministra ar lūgumu piešķirt augstskolai nepieciešamos līdzekļus viesu izdevumu segšanai, kamēr viņš uzturēsies Rīgā.⁷⁹

Ar J.Endzelīna atbalstu A.Meijē 1922. gada oktobrī nolasīja Latvijas Universitātē četras lekcijas. Lai popularizētu A.Meijē lekcijas, J.Endzelīns ievietoja informāciju laikrakstā *Latvijas Sargs*: "Šodien Rīgā ierodas mūsu augstskolas goda biedrs Parīzes profesors A.Meijē, gribēdams uzturēties še kādu nedēļu, lai iepazītos ar Latviju un nolasītu dažas lekcijas. [...] Te mūsu augstskolā mūsu cienījamais viesis, sākot ar ceturtdienu (12. oktobris), runās (no 3 līdz 4 pēc p.) par dažiem radniecības nosaukumiem un par svešvārdiem latīņu valodā. Uz šīm lekcijām var nākt arī personas, kas nepieder pie augstskolas."⁸⁰

6. septembra sēdē, pārrunājot Satversmes likuma ieviešanu, rektors E.Felsbergs⁸¹ ziņoja, ka fakultātēs notikušas dekānu, kā arī Universitātes padomē deleģēto biedru un viņu vietnieku vēlēšanas. Saskaņā ar vēlēšanu rezultātiem Filoloģijas un filozofijas fakultātē par dekānu ievēlēts J.Endzelīns, par delegātiem Universitātes padomē – P.Zālītis un A.Tentelis, bet par kandidātiem – A.Speke un E.Blese.⁸²

20. septembra LU padomes sēdē apstiprināja Filoloģijas un filozofijas fakultātē ievēlēto eksāmenu pārbaudījumu komisiju sekojošā sastāvā: dekāns profesors J.Endzelīns, profesors E.Felsbergs un docents Pēteris Ķīķauka.⁸³

4. oktobra padomes sēdē Goda tiesas priekšsēdētājs un Teoloģijas fakultātes profesors Voldemārs Maldonis ziņoja, ka Goda tiesas locekļi noliek savas pilnvaras un tāpēc lūdza padomi rīkot jaunas vēlēšanas. Padome vienojās, ka kandidēt var ne tikai padomes locekļi, bet

⁷⁷ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 44. lp.

⁷⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 48. lp.

⁷⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 41. - 42. lp.

⁸⁰ Endzelīns J.Profesor A.Meijē (Meillet). *Latvijas Sargs*, 1922, Nr. 229.

⁸¹ LU rektors no 1922. gada septembra līdz 1923. gada jūnijam. Skat. *Latvijas Universitāte 1919 - 1929*. Rīga: LU, 1929, 26. lpp.

⁸² LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 61. lp.

⁸³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 65. lp.

arī visi augstskolas štata mācībspēki. Ar lielāko balsu skaitu padomē par kandidātu izvirzīja J.Endzelīnu, bet profesors savu kandidatūru neuzturēja.

Tālāk J.Endzelīns vēstīja, ka profesors A.Meijē, atbildēdams uz viņa pieprasījumu, atrakstījis, ka neviens romāņu filoloģijas mācībspēks Francijā nav pieteicies darbam Latvijas Universitātē. J.Endzelīns paziņoja, ka turpinās meklēt nepieciešamo kandidātu LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes Romāņu filoloģijas docenta amatam.⁸⁴

J.Endzelīns, darbojoties LU padomē, vienmēr atklāti izteica savu viedokli un nostāju, kaut arī tā mēdza atšķirties no pārējo biedru domām vai balsojumiem. Tā, piemēram, 18. oktobra padomes sēdē izcēlās asas diskusijas par somu profesora Karla Tiandera politisko nostāju⁸⁵ un „līdz ar to arī par Latvijas Universitātes tēlu sabiedrības acīs”.⁸⁶ Diskutējot padomes locekļi lēma izbalsot K.Tianderu no LU mācībspēku vidus. Pirms balsošanas J.Endzelīns padomei paziņoja, ka balsojumā viņš atturēsies.⁸⁷

25. oktobra sēdē J.Endzelīns vēstīja, ka sūtnis no Romas, atbildēdams uz viņa pieprasījumu, atrakstījis, ka Itālijā nav pieteicies neviens mācībspēks, kas varētu docēt romāņu filoloģiju franču valodā Latvijas Universitātē.⁸⁸

20. decembra sēdē izcēlās garas un diezgan asas diskusijas par ebreju tautības studentu uzņemšanu Latvijas Universitātē. LU OP bija saņēmusi divus studentu iesniegumus. Iesniegumā, ko ierosinājusi Latvju nacionālā kluba studentu sekcijas sasauktā 16. studentu organizāciju apspriede un parakstījuši 2109 studenti, pauda sekojošas prasības: 1. noteikt ebreju tautības studentu skaitu LU proporcionāli armijā dienējošo ebreju skaitam; 2. aizliegt ebreju žargonu lietošanu LU; 3. aizliegt budistu sapulces LU telpās. Otro iesniegumu izstrādājusi LU Studentu padome, kurā tā pieprasījusi: 1. noteikt LU uzņemamo ebreju tautības studentu skaitu proporcionāli ebreju tautības iedzīvotāju skaitam Latvijā; 2. turpmāk, kamēr nostiprināsies 1. punktā minētais samērs, pārtraukt ebreju tautības studentu uzņemšanu LU; 3. visiem ebreju tautības studentiem, kuri nav likuši iestājekšāmenu latviešu valodā, noteikt pārbaudījuma eksāmenu latviešu valodā pilnā vidusskolas kursa apmērā; 4. lūgt LU mācībspēkus, kuri docē latviski, oficiālā saskarsmē ar ebreju tautas studentiem lietot tikai latviešu valodu. Pārrunājot iesniegumus un tajos izvirzītās prasības, padome lēma, ka

⁸⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 72. lp.

⁸⁵ Latvijas un Somijas attiecību izveidošanās pēc Pirmā pasaules kara bija cieši saistīta ar politiskajām norisēm reģionā. Ieceres par Baltijas valstu (Somija, Igaunija, Latvija, Lietuva un Polija) savienību izveidošanu neīstenojās galvenokārt Polijas - Lietuvas konflikta dēļ. Tomēr arī Somijā nostāja pret iespējamo militārpolitisko saistīšanos ar pārējām Baltijas valstīm bija svārstīga, un tā jau 20. gadsimta 20. gadu sākumā ideja par reģionālās drošības organizācijas izveidošanu izrādījās neīstenojama. Līdztekus mēģinājumiem radīt reģionālo aliansi, attīstījās arī Latvijas - Somijas divpusējās attiecības.

⁸⁶ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 78. lp.

⁸⁷ Turpat, 78. lp.

⁸⁸ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 81. lp.

Universitātei jāierobežo pārmērīgais ebreju tautības studentu skaits. Savukārt jautājums par ebreju tautības iedzīvotājiem pēc savas būtības attiecas uz visu valsti, un šī jautājuma atrisināšana ir valsts augstāko iestāžu uzdevums.⁸⁹

1923. gads

7. februāra LU padomes sēdē ziņoja par Filoloģijas un filozofijas fakultātē 20. janvārī notikušajām dekāna vēlēšanām, kurās no jauna ievēlēts profesors J.Endzelīns.⁹⁰ Par dekānu J.Endzelīnu ievēlēja trešo mācību gadu pēc kārtas.

11. aprīļa padomes sēdē J.Endzelīns sniedza ziņas par bijušo Maskavas universitātes lektoru Jēkabu Velmi un lūdza ievēlēt viņu par vācu valodas lektoru LU Filoloģijas un filozofijas fakultātē. Balsojot padome vienbalsīgi ar 30 balsīm ‘par’ ievēlēja J.Velmi par vācu valodas lektoru uz nenoteiktu laiku no 1. jūlija.⁹¹

25. aprīļa padomes sēdē LU fakultātes ziņoja par notikušajām vēlēšanām. Filoloģijas un filozofijas fakultātē par dekānu nākamajam mācību gadam ievēlēts profesors J.Endzelīns un par sekretāru E.Blese. Savukārt par kandidātiem LU Organizācijas padomē ievēlēts A.Tentelis un A.Speke. Vēlēšanas padome apstiprināja. Tālāk padomē lēma par LU doktora grāda piešķiršanu LU profesoriem. Fakultāšu Dekānu padomes izvirzīja savus profesorus par kandidātiem LU doktora grādam. Rektors E.Felsbergs nolasīja profesoru sarakstu, kurā visi kandidāti apvienoti vairākās grupās pēc grādiem. Balsojot padome lēma skatīt sarakstu jau šajā sēdē. Pirmā kandidātu grupa aptvēra Krievijas augstskolu doktorus, deviņus profesorus, tostarp J.Endzelīnu. Balsojot padome vienbalsīgi lēma piešķirt visiem deviņiem profesoriem LU doktora grādu.⁹²

Būdams dekāns, J.Endzelīns rūpējās par savas fakultātes mācībspēkiem, par viņu labklājību un godīgu attieksmi pret viņiem gan no augstskolas, gan no valdības puses. Tā, piemēram, 9. maija sēdē viņš ziņoja par LU filozofijas profesoru Valteru Frostu no Bonnas, kurš nesen saņēmis dzīvokli ministrijas namā Dzirnau un Antonijas ielas stūrī un pats saviem līdzekļiem to izremontējis. Tagad profesoram vēlas atņemt dzīvokli, lai atbrīvotu telpas ministrijas vajadzībām. J.Endzelīns lūdza padomi vērsties pēc palīdzības pie finanšu ministra. Padome pieņēma dekāna lūgumu.

---

⁸⁹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 91. - 92. lp.

⁹⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 104. lp.

⁹¹ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 116. lp.

⁹² LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 120. lp.

Tālāk sēdē apstiprināja Filoloģijas un filozofijas fakultātē ievēlēto baltu nodaļas gala eksāmenu pārbaudes komisiju sekojošā sastāvā: Jānis Endzelīns, Pēteris Šmits, Jēkabs Lautenbahs un Ludvigs Ādolfs Bērziņš.⁹³

16. maija sēdē J.Endzelīnu, viņam klāt neesot, izvirzīja par kandidātu LU rektora amatam.⁹⁴ Rektora amatam J.Endzelīna kandidatūru izvirzīja jau otro reizi.

12. septembra sēdē, J.Endzelīnam klāt neesot, apstiprināja viņam Filoloģijas un filozofijas fakultātē piešķirto desmit dienu ilgu (no 24. septembra līdz 4. oktobrim) zinātnisku komandējumu uz filologu kongresu Minsterē, Vācijā.⁹⁵

Pēdējā LU padomes sēde, kad LU rektors bija E.Felsbergs, notika 6. jūnijā. Šī bija arī pēdējā LU padomes sēde, kurā piedalījies J.Endzelīns. Turpmākās padomes sēdēs, kuras vadīja jaunievēlētais LU rektors, no Kijevas pārbraukušais profesors Dr. med. Jānis Ruberts,⁹⁶ J.Endzelīns vairs neapmeklēja, jo par pārstāvjiem padomē fakultāte bija ievēlējusi J.Plāķi un A.Speki.⁹⁷

1924. – 1930. gads

1924. gadā J.Endzelīns vairs nebija LU padomes biedrs. 1924. gada 21. maija LU padomes sēdē notika LU rektora vēlēšanas 1924./1925. mācību gadam. J.Endzelīnu, viņam klāt neesot, izvirzīja par kandidātu LU rektora amatam.⁹⁸ J.Endzelīna kandidatūru izvirzīja LU rektora amatam trešo reizi. 20. maija padomes sēdē, atbalstot J.Plāķa priekšlikumu, nolēma latviešu valodas iestājek sāmenā iekļaut jautājumus par valodas gramatiku no J.Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha grāmatas.⁹⁹ Šis lēmums papildināja LU uzņemšanas noteikumus 1925./1926. mācību gadam.¹⁰⁰ Sēdē apstiprināja arī Filoloģijas un filozofijas fakultātē ievēlētā pavasara sesijas eksaminācijas komisija sekojošā sastāvā: 1. latviešu valodas vēsturiskās gramatikas eksaminatori - dekāns P.Šmits, profesors J.Endzelīns un ārštata docents L.Bērziņš; 2. senīslandiešu valodas eksaminatori - dekāns P.Šmits, profesors J.Endzelīns un docents E.Blese.

1925. gada 22. maija LU padomes sēdē notika LU rektora vēlēšanas 1925./1926. mācību gadam. Šoreiz J.Endzelīnu par kandidātu LU rektora amatam neizvirzīja.¹⁰¹ Savukārt 7. oktobra sēdē pēc Filoloģijas un filozofijas fakultātes ierosinājuma un saskaņā ar Dekānu padomes lēmumu J.Endzelīnam apstiprināja 1925./1926. mācību gadam no 1925. gada 1.

⁹³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 127. lp.

⁹⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 129. lp.

⁹⁵ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 147. lp.

⁹⁶ *Latvijas Universitāte 1919 - 1929*. Rīga: LU, 1929, 26. lpp.

⁹⁷ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 199. lp.

⁹⁸ Par rektoru atkārtoti ievēlēja prof. Dr. med. J.Rubertu. Skat. LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 219. lp.

⁹⁹ Endzelīns J., Mīlenbahs K. *Latviešu gramatika*. Rīga: K.J.Zicmanis, 1907, 248 lpp.

¹⁰⁰ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 321. - 322. lp.

¹⁰¹ Par rektoru ievēlēja Augustu Tenteli. Skat. LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 340. lp.

jūlija, vienu virsstundu ar pilnu atlīdzību.¹⁰² 16. decembra padomes sēdē tāpat J.Endzelīnam apstiprināja vienu virsstundu ar pilnu atlīdzību 1925./1926. mācību gada pavasara semestrim.¹⁰³ 1926. gada 5. maija LU padomes sēdē apstiprināja Filoloģijas un filozofijas fakultātē ievēlēto gala eksāmenu pārbaudījumu komisiju baltu nodaļā sekojošā sastāvā: dekāns A.Speke, J.Endzelīns un profesors J.Lautenbahs.¹⁰⁴ 1929. gada 6. septembrī Filoloģijas un filozofijas fakultātes 14 mācībspēki iesniedza fakultātes padomei iesniegumu, kurā proponēja piešķirt J.Endzelīnam Filoloģijas goda doktora grādu. Turpat iesniegumā ar 7. septembri datēta piezīme, ka „Prof. J.Endzelīna kungs atteicies atļaut kandidatūru uzstādīt.”¹⁰⁵

J.Endzelīns bija sava darba un savas tautas kalps.¹⁰⁶ J.Endzelīna 20. gadu studente Marija Miezone ir teikusi: „Nedalīta sirds, pašreizējais darbs tautai, sabiedrībai - tāds bija izcilā valodnieka, profesora doktora Jāņa Endzelīna vadošais aicinājums.”¹⁰⁷ Savukārt profesora vēlāko gadu studente Mērija Saule - Sleine savu profesoru atceras kā lielu personību: „Jānis Endzelīns ir savdabīga, liela personība. Varētu teikt, ka viņš visu savu dzīvi vadīja tā, ka varētu apzīmēt viņu kā darba kalpu, kā savas tautas kalpu.”¹⁰⁸ Valodniece, terminoloģe, bijusī J.Endzelīna studente Valentīna Skujiņa, atceroties profesoru, ir teikusi: „[...] dižo valodnieku, kurš savu valodu, tautu un zemi vienmēr principiāli turējis augstāk par paša personisko labumu, trāpīgi raksturo divi vārdi: vienkāršībā - lielums.”¹⁰⁹

3. JĀŅA ENDZELĪNA DALĪBA FILOLOĢIJAS UN FILOZOFIJAS FAKULTĀTES PADOMĒ

Profesora J.Endzelīna darbība fakultātē daļēji ir fiksēta LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes protokolu grāmatā, kas atrodama LVVA LU fondā: 7427. fonds, 6. apraksts, 363. lieta. Šajā protokolu grāmatā ir iesieti fakultātes sēžu protokoli no 1922. gada aprīļa līdz 1938. gada oktobrim. Visi protokoli ir rakstīti rokrakstā, īsi un kodolīgi pierakstīti tikai svarīgākie sēdes jautājumi, aktualitātes, problēmas. Pēc protokoliem var secināt, ka sēdes fakultātē notikušas regulāri reizi mēnesī, bet dažos gadījumos (kāda mācībspēka dzimšanas dienas svinībās) sēdes

---

¹⁰² LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 351. lp.

¹⁰³ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 370. lp.

¹⁰⁴ LVVA, 7424. f., 6. apr., 2. l., 400. lp.

¹⁰⁵ LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 44. lp.

¹⁰⁶ Saule - Sleine M. Lielais valodnieks - darba un tautas kalps. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 218. lpp.

¹⁰⁷ Miezone M. Atmiņas par profesoru J.Endzelīnu. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 142. lpp.

¹⁰⁸ Saule - Sleine M. Lielais valodnieks - darba un tautas kalps. No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 224. lpp.

¹⁰⁹ Skujiņa V. Viens rokas spiedienu... No: *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 230. lpp.

tika sasauktas biežāk, piemēram, divreiz vai pat trīsreiz mēnesī. Visas sēdes tika numurētas secīgi, un 1930. gada 30. augusta sēde ir jau 237. sēde pēc kārtas. Katras sēdes protokolā vispirms ir fiksēts sēdes kārtas numurs, gads, diena un dažreiz arī precīzs laiks, kā arī sēdes dalībnieki. Sēdēs piedalījās visi tā laika fakultātes mācītāji.

Filoloģijas un filozofijas fakultātes padomes sēžu pirmajā daļā vienmēr tika izskatīti iesniegtie iesniegumi, tad tika nolasīti dekāna ziņojumi par Latvijas Universitātes Dekānu padomes sēžu norisi, universitātes jauninājumiem par citu fakultāšu darbību, kā arī apspriesti dažādi saimnieciskie jautājumi, kas saistīti ar universitātes dzīvi kopumā. Sēžu otrā daļa tika veltīta Filoloģijas un filozofijas fakultātes attīstības problēmām. Trešā sēžu daļa tika veltīta studentiem, proti, dekāns nolasīja studentu vārdus, kuriem tiek atļauts kārtot noteiktus eksāmenus; tika nolasīti studentu darbu nosaukumi un nosaukti tie studenti, kurus tālāk virzīja uz aizstāvēšanu, arī viņu darbu recenzenti; tika apspriestas arī studentu mācību problēmas. Sēdes beigās vienmēr izteicās dekāns, apkopojot sēdes galvenos secinājumus un uzdotos darbus turpmākam laikam.

1930. gads

30. augustā notika jau 237. fakultātes padomes sēde. Tobrīd fakultātes dekāns bija prof. Fr. Balodis, kurš 1924. gadā Latvijas Universitātē tika ievēlēts par seno austrumu vēstures un arheoloģijas profesoru. Fakultātes padome nolēma ieviest par iestājkonkursa priekšmetu latīņu valodu. Latīņu valodā par eksaminatoriem izraudzīja prof. E.Blesi, prof. J.Endzelīnu, prof. J.Plāķi, prof. A.Speki, prof. P.Mitu, doc. E.Dīlu, doc. A.Karlsoni, doc. P.Ķiņauku, doc. A.Ābeli, priv. doc. P.Jureviču, doc. J.Kauliņu un doc. R.Jirgenu.

Sēdes trešajā daļā dekāns nosauca studentus, kuriem ļauts kārtot eksāmenu, un izveidoja latviešu literatūras un latviešu valodas eksāmena komisiju - doc. L.Bērziņu, prof. J.Endzelīnu, prof. J.Plāķi. Tālāk dekāns apstiprināja studentu studiju darbu tematus. Prof. J.Endzelīns bija divu darbu vadītājs: Ellas Bērziņas darbam *Par disjunktīvo konjunkciju 'jeb' un 'vai' lietāšanu Glūka bībeles tulkojumā, latviešu tautas dziesmās, latgaliešu pasakās un „Pēterburgas Avīzēs”* un Marijas Vītolas darbam *Baltinavas izloksne*¹¹⁰.

238. sēde notika 13. septembrī, tajā J.Endzelīns nepiedalījās. 11. oktobra sēdē profesors J.Endzelīns lūdza vēršties pie Kultūras fonda ar lūgumu sūtīt Mīlenbaha - Endzelīna vārdnīcas turpmākās burtnīcas, lai varētu tās apmainīt pret Serbu akadēmisko vārdnīcu, izmantojot prof. Ivšica palīdzību, kā arī izteikt pateicību prof. Ivšicam. Savukārt dekāns paskaidroja, ka pateicība jau ir izteikta.

---

¹¹⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 170. lp.

Sēdes otrajā daļā profesors J.Endzelīns pieprasīja Eberta reālleksikona pārvietošanu uz fakultātes bibliotēku no austrumu filoloģijas kabineta, kur tas novietots kopā ar arheoloģijas grāmatām. Fakultātes padome šo pieprasījumu noraidīja. Nākamajā punktā prof. J.Endzelīns izteica savu protestu pret prof. K.Strauberga „patvarībām”, veidojot bibliogrāfisko rādītāju, ko uzdevusi izstrādāt fakultāte. J.Endzelīns norāda, ka bijis mainīts viņa raksta nosaukums *Piezīmes par Latvijas vietu vārdiem*, ‘par’ vietā ‘pie’, kā arī ievietoti tādi raksti, kurus viņš pats gan nepieskaitot pie saviem zinātniskajiem darbiem, savukārt ārzemju žurnālos ievietotie J.Endzelīna raksti esot izlaisti un neesot uzņemti. Prof. K.Straubergs paskaidroja, ka rādītājā var būt kļūdas un trūkumi un ka tajā uzņemti raksti, neizvērtējot to zinātnisko vērtību. Arī par kļūdu minētā raksta nosaukumā viņš atvainojās. K.Straubergs norādīja, ka fakultātē ilgāku laiku bijis lūgums mācībspēkiem iesniegt savu darbu bibliogrāfiju, bet prof. J.Endzelīns to nav izdarījis, un beigās piebilda, ka, sastādot bibliogrāfisko rādītāju, nav iespējams izsekot visiem ārzemju žurnāliem.

Tālāk sēdē tika apskatīti citi jautājumi, taču sēdes beigās prof. J.Endzelīns atkal atgriezās pie diskusijas ar K.Straubergu par bibliogrāfisko rādītāju un atspēkoja viņa pārmetumus, aizrādot, ka viņš tomēr bija iesniedzis savu darbu sarakstu, kurš ir atrodams *Filologu biedrības rakstos*. Tomēr K.Straubergs nepiekrīta J.Endzelīna viedoklim, norādot, ka šis saraksts neder, jo nav sastādīts precīzi līdz 1930. gadam.¹¹¹

240. sēde notika 25. oktobrī, kurā J.Endzelīns nepiedalījās, savukārt nākamā sēde notika 20. novembrī LU aulā un bija veltīta prof. A.Spekes disertācijas aizstāvēšanai.

242. sēde notika jau 29. novembrī. Prof. J.Endzelīns ziņoja, ka saņēmis no kāda uzņēmuma Leipcigā vēstuli par kādu nenokārtotu rēķinu, tāpēc profesors lūdza fakultātes sekretāru sagatavot paskaidrojumus par šo pārratumu nākamajā sēdē.¹¹²

13. decembrī notika 243. sēde, kurā Prof. J.Endzelīns pārmeta dekānam, ka viņš iepriekšējā sēdē esot nepareizi informējis fakultāti par latviešu valodas lektora pienākumiem. Dekāns pārmetumus atspēkoja, bet J.Endzelīns neatkāpās no sava viedokļa. Rezultātā notika balsošana, kurā, aizklāti balsojot, tika izteikta klātesošo uzticība dekānam. Balsojuma rezultāts bija 11 balsis ‘par’ un 2 ‘pret’.

Katedras sekretārs bija sagatavojis paskaidrojumu par profesoram atsūtīto rēķinu no Leipcigas, norādot, ka minētais rēķins neesot apmaksāts, jo bijis nekorekti uzrakstīts un tas bijis paziņots arī attiecīgajam uzņēmumam.

Finanšu muitas departaments bija iesniedzis lūgumu noskaidrot dažus terminus, un, tā kā prof. J.Endzelīns no šī uzdevuma atteicās, to uzticēja prof. J.Plāķim.¹¹³

¹¹¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 173. lp.

¹¹² LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 176. lp.

¹¹³ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 179. lp.

1931. gads

Šī gada pirmajā sēdē 17. janvārī (244. sēde) J.Endzelīns nav izteicis nevienu komentāru, savukārt 245. sēdē, kas notika 21. februārī, prof. J.Endzelīns nodeva fakultātes rīcībā Vītoliņa dāvētās Kronvalda uzrakstītās piezīmes par latviešu valodu, par ko fakultātes padome nolēma dāvinātājam izteikt pateicību.¹¹⁴

14. marta sēdē prof. J.Endzelīns aizrādīja, ka pateicības vēstule tā arī nav nodota Vītoliņam, kā tas bija norunāts iepriekšējā sēdē. Fakultātes padome par pārstāvjiem Saeimas izglītības komisijā Latgaliešu valodas jautājumos nozīmēja prof. J.Endzelīnu un J.Plāķi.¹¹⁵

247. sēdē, kas notika 27. martā, J.Endzelīns nepiedalījās. 25. aprīļa sēdē pēc universitātes padomes pieprasījuma prof. J.Endzelīnu kopā ar citiem valodniekiem (E.Blesi, J.Plāķi, P.Šmitu, A.Speki, K.Straubergu u.c.) ievēlēja par eksaminatoriem uzņemšanas eksāmenu komisijā 1931. gada rudens semestrim.¹¹⁶

Turpmākās 3 sēdēs (249. sēdē 9. maijā, 250. sēdē 25. maijā un 251. sēdē 29. augustā) J.Endzelīns neizteicās. Nākamā 252. sēde notika 19. septembrī. Tajā pieņēma Edītes Hauzenbergas kandidāta darbu ar atzīmi „ļoti sekmīgi”, un šim darbam atsauksmi sagatavoja prof. J.Endzelīns. Šajā sēdē J.Endzelīns izteica priekšlikumu atstāt studentu Alvilu Augstkalnu (LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes Baltu filoloģijas nodaļu beidzis 1931. gadā) pie universitātes gatavoties profesūrai baltu filoloģijā, un fakultāte to atbalstīja. J.Endzelīns izvirzīja arī ieteikumu vērsties pie Morberga komitejas ar lūgumu dot šim studentam ārzemju stipendiju.¹¹⁷

253. sēdē 3. oktobrī fakultātes padome nolēma lūgt piešķirt A.Augstkalnam ārzemju stipendiju.¹¹⁸

Turpmākās 4 sēdēs (254. sēdē 7. novembrī, 255. sēdē 21. novembrī, 256. sēdē 12. decembrī un 257. sēdē 16. janvārī) profesors J.Endzelīns nav izteicies.

1932. gads

258. sēde notiek 13. februārī. Fakultātes padome vienbalsīgi pieņēma papildinājumu noteikumos par studiju gaitu baltu filoloģijas nodaļā, kuros bija noteikts, ka baltu filoloģijas studentiem, pirms viņi stājas pie gala pārbaudījumiem, ir jāsaņem no baltu valodu, literatūras vai etnogrāfijas katedras pārstāvjiem atzīme, kas apliecina, ka studenti ir studiju laikā vākuši un minēto katedru pārstāvjiem iesnieguši derīgus latviešu valodas, folkloras un etnogrāfijas materiālus. Minētās atzīmes ierakstīšanai baltu filoloģijas lekciju grāmatiņās ir ieviešama īpaša

¹¹⁴ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 181.lp.

¹¹⁵ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 182.lp.

¹¹⁶ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 184.lp.

¹¹⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 189.lp.

¹¹⁸ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 190.lp.

rubrika ar nosaukumu „folkloras darbi”. Ja kādam studentam nebūtu iespējams veikt paredzētos materiālus tieši no teicēja, viņiem ir atļaujams vākt tos no arhīvu dokumentiem vai drukātiem tekstiem. Sakrātie materiāli, kuriem ir paliekama vērtība, attiecīgās katedras pārstāvjiem jānodod fakultātes bibliotēkai.¹¹⁹

Šo papildinājumu pieņēma uz jau iepriekš, t.i., 8. februārī, fakultātes padomei iesniegtā prof. J.Endzelīna un prof. P.Šmita iesnieguma, kurā teikts: „Iesniedzam fakultātei ierosinājumu noteikt, ka baltu filoloģijas studentiem studiju laikā ir arī jāvāc latviešu valodas, folkloras vai etnogrāfijas materiāli. Tas nāktu par labu baltu filoloģijai un galu galā arī pašiem vācējiem, jo vākšanas darbs vestu sakaros ar dzīvajiem pirmavotiem, pieradinātu tos vērot tautas dzīvi ar vaļējām acīm un ausīm un dotu tiem apziņu, ka tie ar savu darbu ir mūsu filoloģijas talkā nākuši. Ka šādas klaušas ir praktiski iespējamas, to rāda Tērbatas universitātes paraugs, kur tās jau kopš dažiem gadiem ir ievestas. Ja fakultāte ar šo iesniegumu ir principā vienis prātis, tad tai proponējam to nolemt [..]”¹²⁰ Sēdes turpinājumā fakultāte nolēma piešķirt prof. J.Endzelīnam atvaļinājumu uz Kauņu tuvākajā laikā.¹²¹

12. marta sēdē prof. J.Endzelīns nodeva fakultātes rīcībā K.Mīlenbaha piezīmju grāmatiņu, ko fakultātei dāvājis viņa dēls. Fakultāte lūdza profesoru izteikt dāvinātājam pateicību par vērtīgo dāvinājumu.

Šai sēdē dekāns nepiekrīt prof. J.Endzelīna priekšlikumam vērsties pie Izglītības ministrijas ar memorandu¹²², kas paredzēja dot iespēju personām, kas ārzemēs beigušas slāvu filoloģijas nodaļu, iegūt LU augstskolu beigušo tiesības.¹²³

260. sēdē 16. aprīlī J.Endzelīns neizteicās, bet nākamajā sēdē, kas notika 7. maijā, fakultātes padome nodeva atsauksmei Iekšlietu ministrijas rakstu par Kosas Kalnlustūžu mājām prof. J.Endzelīnam. Diemžēl protokolos nav informācijas, kāds bija attiecīgā darba saturs.

Turpmākajās 7 sēdēs J.Endzelīns nepiedalījās (262. sēde 28. maijā, 263. sēde 3. septembrī, 264. sēde 19. septembrī, 265. sēde 8. oktobrī, 266. sēde 29. oktobrī, 267. sēde 26. novembrī un 268. sēde 10. decembrī).¹²⁴

1933. gads

269. sēde notika 14. janvārī, bet J.Endzelīns tajā nepiedalījās. Fakultātes padome nolēma svinēt profesora J.Endzelīna 60. dzimšanas dienu 23. februārī, uzticot apsveikšanu universitātes

¹¹⁹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 195.lp.

¹²⁰ LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 45.lp.

¹²¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 195.lp.

¹²² Memorands [lat. *memorandum* tas, kas jāatceras] - 1. diplomātisks dokuments, kurā iztirzāta kāda jautājuma būtība, izklāstīta faktiskā un juridiskā argumentācija, norādīts valdības viedoklis un kuru parasti pievieno notai vai iesniedz patstāvīgi bez paraksta vai zīmoga. (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. - Rīga: Avots, 2005, 261.lpp.)

¹²³ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 195.lp.

¹²⁴ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 198.lp.

prezidijam un LU Lielajā aulā sarīkojot profesoram par godu svinīgu sēdi. Vēlējumus lasīt tika aicināti prof. P.Šmits, J.Kauliņš, un doc. L.Bērziņš.¹²⁵

Arī nākamajā sēdē 4. februārī J.Endzelīns nepiedalījās. Dekāns nolasīja prof. J.Endzelīna ziņojumu fakultātes padomei, kurā viņš pateicās par ielūgumu un informēja, ka uz paredzēto svinīgo sēdi nevarēsot ierasties lekciju dēļ un arī tādēļ, ka nodomātā sēde „neharmonizē” ar visu to, ko viņš fakultātē ir piedzīvojis. Fakultātes padome nolēma, ka 23. februāra svinīgajā sēdē prof. P.Šmits runās par J.Endzelīnu kā zinātnieku, savukārt prof. J.Kauliņš par J.Endzelīna dzīvi un darbiem.¹²⁶ Iepriekšējā sēdē minētais doc. L.Bērziņš šeit vairs nav pieminēts.

271. sēde 25. februārī notika bez J.Endzelīna klātbūtnes. Dekāns ziņoja, ka svinīgā sēde, kas tika veltīta prof. J.Endzelīna 60. dzimšanas dienai, bija pārcelta no 23. februāra uz 22. februāri (J.Endzelīna dzimšanas dienu) un ka prof. P.Šmita vietā runāja prof. E.Blese. LU prezīdijš apsveica profesoru viņa dzimšanas dienā. Šajā sēdē fakultātes padome proponēja Kultūras fonda prēmijām šādas 1931. un 1932. g. iznākušās zinātniskās grāmatas: pirmajā vietā K.Mīlenbaha un J.Endzelīna latviešu valodas vārdnīcu (ar prof. E.Bleses atsaucsmi) ar 12 balsīm ‘par’, 2 - ‘pret’, otrajā vietā prof. K.Strauberga grāmatu *Horez* ar 12 balsīm ‘par’, 1 - ‘pret’, trešajā vietā Peniņa grāmatu par Latvijas atbrīvošanas cīņām ar 9 balsīm ‘par’ un 5 - ‘pret’, un ceturtajā vietā Matīsa Ārona grāmatu par F.Veinbergu ar 9 balsīm ‘par’ un 5 - ‘pret’.¹²⁷

272. sēdē, kas notika 18. martā, J.Endzelīns nepiedalījās, un arī nākamajā sēdē 1. aprīlī viņa nebija. Šajā sēdē P.Šmits proponēja doc. L.Bērziņu par goda doktoru. Fakultātes padome atsauksmes lūdza iesūtīt prof. P.Šmitu un prof. J.Endzelīnu.¹²⁸

274. sēdē 29. aprīlī dekāns nolasīja prof. J.Endzelīna un prof. P.Šmita atsauksmes par doc. L.Bērziņa zinātnisko darbību un ar visām 19 klātesošo pilntiesīgo fakultātes locekļu balsīm ievēlēja L.Bērziņu par goda doktoru baltu filoloģijā.¹²⁹

Arī 275. sēdē 13. maijā J.Endzelīns nepiedalījās. Dekāns ziņoja, ka universitātes padome pēc fakultātes padomes ierosinājuma nolēmusi izteikt atzinību prof. J.Endzelīnam par viņa latviešu valodas vārdnīcas pabeigšanu.¹³⁰

Turpmākajās 3 sēdēs J.Endzelīns nepiedalījās un arī netika tajās pieminēts (276. sēde 27. maijā, 277. sēde 2. septembrī un 278. sēde 16. septembrī).

279. sēdē 4. oktobrī dekāns nolēma sasaukt ārkārtēju fakultātes padomes sēdi, uzaicinot arī LU rektoru prof. Jūliju Auškāpu, lai prof. Džakomo Devoto (*Giacomo Devoto*) pasniegtu

¹²⁵ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 206. lp.

¹²⁶ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 206. lp.

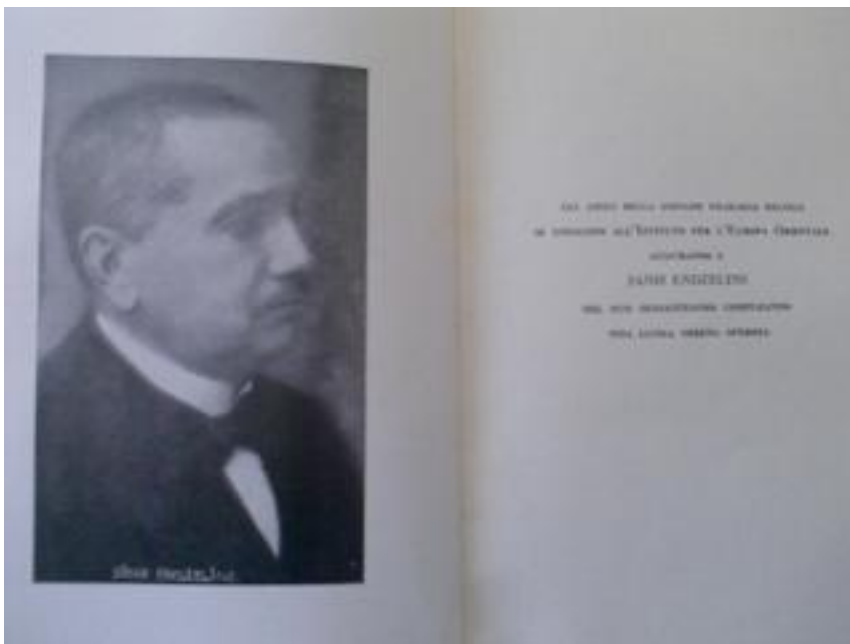
¹²⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 207. lp.

¹²⁸ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 208. lp.

¹²⁹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 209. lp.

¹³⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 210. lp.

prof. J.Endzelīnam viņam veltīto krājumu *Studi Baltici* III sējumu.¹³¹ Ārkārtējā svinīgā sēde (280. sēde) notika 10. oktobrī LU sēžu zālē, un tajā piedalījās LU rektors J.Auškāps. Sēdi atklāja dekāns prof. Fr.Balodis ar ziņu, ka no Itālijas atbraucis Padovas universitātes profesors Dž.Devoto, lai apsveiktu prof. J.Endzelīnu 60. dzimšanas dienā un pasniegtu viņam veltīto *Studi Baltici* III sējumu. Dekāns atcerējās, ka Itālija bija pirmā lielvalsts, kas atzina Latviju *de jure*, un uzsvēra, ka, godinot prof. J.Endzelīnu, itāliešu gara darbinieki viņa personā godina visu latviešu zinātni.¹³²

1.5.att. „Studi Baltici” III sējums, 1933. gads. Veltīts prof. Jānim Endzelīnam.¹³³

Izdevums *Studi Baltici* ir itāliešu gadskārtējs rakstu krājums par baltistikas jautājumiem. *Studi Baltici* III sējums, kas veltīts prof. J.Endzelīnam, satur 171 lapaspusi. Izdevuma sākumā ir J.Endzelīna fotogrāfija. Šajā sējumā ir apkopoti 22 valodnieku raksti par baltu valodniecību itāliešu, vācu un franču valodā. Ievērojamākie šī izdevuma autori ir Luijs Mišels Žonvāls (*Louis Michel Jonval*), kurš 1927. gada 15. oktobrī tika ievēlēts par docentu Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātē romāņu filoloģijas nodaļā, Holgers Pedersens (*Holger Pedersen*), J.Mikola, Mateo Bartoli (*Matteo Giulio Bartoli*), Eduards Hermans (*Eduard Hermann*) un pats Dž.Devoto.

Profesors Dž.Devoto, nododams prof. J.Endzelīnam viņam veltīto sējumu, apsveica viņu itāliešu valodā.

Profesora Dž.Devoto profesoram J.Endzelīnam veltītās uzrunas tulkojums latviešu valodā:

„Profesora kungs!

¹³¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 213. lp.

¹³² Blese E. Prof. J.Endzelīna godināšana no ārzemju zinātnieku puses. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1933, Nr. 10, 298. lpp.

¹³³ Fotoattēls no personīgā arhīva.

Man ir gods pasniegt Jums „Studi Baltici” III sējumu, kas ir domāts, lai izsacītu Jums baltu filoloģijas un Romas Austrumu Eiropas Institūta draugu sirsnīgākos novēlējumus Jūsu sešdesmitajos šūplū svētkos. Es ceru, ka Jūs, Jūsu kollēgas un Jūsu tautieši, pārdomādami par mūsu laiku materiālajām grūtībām, neatradīs šādu godināšanas veidu par pārmērīgi niecīgu.

Šis sējums nevar pretendēt būt par visas zinātniskās pasaules godbijības apliecinājumu pret Jums. Bet šā sējuma līdzdalībnieku skaits viegli būtu varējis būt vēl daudz lielāks nekā tās personas vien, kas uzskatāmas it kā par kārtējiem mūsu apskata līdzstrādniekiem. Tomēr es lūdzu uzskatīt par šā sējuma tiešo līdzstrādnieku vēl vienu vecu slavenu darbinieku, manu skolotāju Jēkabu Vakernāgelu, kuŗu nodot savu rokrakstu pašā pēdējā brīdī aizkavēja pēkšņā slimība.

Man šeit nav jākavējas pie Jūsu zinātniskajiem nopelniem. Lai būtu atļauts man, kas pēc savas profesijas neesmu baltologs, tikai teikt, ka Jūsu Slaviski - baltiskās studijas, Jūsu Latviešu gramatika, Jūsu un Mīlenbacha vārdnīca ir un paliks starp pašiem pamatīgākiem pētījumu līdzekļiem ikvienam, kas nodarbojas ar lingvistiku vai indoeiropiešu senatni, ka šie darbi darīs arvienu godu Jūsu vārdam, ka tie jau tagad ir cienīgi izcēluši latviešu lingvistiskos materiālus visā viņu svarīgumā pārējo indoeiropiešu māsu valodu sniedzamo materiālu starpā.

Šī varbūt ir pirmā reize, kad šai zālē atskan itāliešu valoda: es gribētu, lai Jūs uzņemtu šo faktu, profesora kungs, kā visdziļāko simpātiju un apbrīnošanas pierādījumu no zinātnieku puses, kuŗš nāk no tik tālas zemes kā Itālija: lūdzu uzņemt to kā ilgas, skaidras, darba un nopelnu pilnas dzīves novēlējumu, ko Jums nesu no tālās saules zemes.

Visu to vārdā, kas šādā vai tādā veidā piedalījušies šā sējuma veidošanā, nododu Jums mūsu lūgumu: būt par starpnieku mūsu dziļākām simpātijām gan pret Jūsu fakultātes kollēgām, pret Jūsu plaukstošo Rīgas universitāti, kā arī pret Jūsu jauno un slavenu zemi - Latviju.”¹³⁴

Pēc prof. E.Bleses sēdes apraksta, savas atbildes runā prof. J.Endzelīns izteica prieku un pateicās par izrādīto atzinību. J.Endzelīns atzina, ka cilvēks jau var maldīties, nebija jau arī visai labvēlīga zinātniskajam darbam tā atmosfēra, kādā Rīgā dažreiz nākas strādāt, un viss tas atsaucas uz veicamiem darbiem. Latviešu valodniekam bija prieks, ka ārzemju kolēģi tomēr saskatījuši viņa darbībā arī vērtīgus graudus un ka šis atzinības izpauzums nācis no Itālijas. Turpinot runu, profesors uzsvēra, ka ar Itāliju Latvijai ir cieši kulturāli sakari, jo Latvijas kultūra lielā mērā balstās uz romāņu, to starpā arī it sevišķi uz itāliešu, kultūras sasniegumiem. J.Endzelīns uzsvēra, ka latviešu darbinieki no sirds priecājosies par Itālijas jaunākajiem sasniegumiem pēdējā laikā, par itāliešu tautas vadoņa Musolini sekmēm un nacionālo politiku, un latviešu valodnieki arvien atcerēsies tos darbiniekus, ko Itālija devusi cilvēcei valodniecības

---

¹³⁴ LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 48. lp.

laukā. Savas runas nobeigumā profesors izcēla svarīgu faktu, ka tieši Itālijā iznāk pirmais valodnieciskais žurnāls, kas veltīts speciāli baltu filoloģijai.

Pēc prof. J.Endzelīna atbildes runas ārzemju viesis pasniedza arī LU rektoram prof. J.Auškāpam nelielu sējumu, ko izdevusi Padovas universitāte un kur it īpaši bija pieminēti šīs universitātes agrāko gadu simteņu studenti, starp kuriem daži uzdevušies gan par *natione Poloni*, bet patiesībā bijuši no tagadējās Latvijas.¹³⁵

Pēc tam arī dekāns prof. Fr.Balodis pateicās rektora kungam un prof. Dž.Devoto par piedalīšanos fakultātes padomes sēdē, izsakot pārliecību par vēl ciešāku sadarbību starp Latvijas un Itālijas zinātniekiem, un sēdi slēdza.¹³⁶

Nākamajā 281. sēdē, kura notika 21. oktobrī, J.Endzelīns nepiedalījās. 282. svinīgā sēde notika 22. novembrī, kurā doc. L.Bērziņam pasniedza goda doktora diplomu.

283. svinīgā sēde bija publiska kopā ar Filologu biedrību, un tā notika 25. novembrī. Sēde bija veltīta prof. Jāņa Kauliņa 70. dzimšanas dienai. Pēc protokolu materiāliem, nakamā sēde notika 9. decembrī, un J.Endzelīns tajā nav izteicies.

1934. gads

285. sēdē 20. janvārī, 286. sēdē 17. februārī un 287. sēdē 10. martā J. Endzelīns nepiedalījās, savukārt 7. aprīļa sēdē nav izteicies.

289. sēde notiek 5. maijā. Dekāns Fr.Balodis ziņoja par savu komandējumu uz kaimiņu zemēm Igauniju un Somiju. Fakultātes padomes uzdevumā viņš apsveicis Tērbatas muzeju 25 gadu jubilejā, Helsinkos nolasījis 2 lekcijas universitātē un 1 lekciju somu - latviešu biedrībā. Helsinkos izglītības ministrs un universitātes rektors izsacījuši vēlēšanos dibināt somu un igauņu valodas lektūru (t.i. lektorātu) Rīgā un latviešu - leišu lektūru Helsinkos. Jautājums jau ticis pārrunāts dekānu padomē un pēc tam arī fakultātes padome nolēma šo jautājumu ierosināt un vērsties pie rektora ar lūgumu sarūpēt lektūrai līdzekļus no Ministru kabineta fonda. Pret to iebilda prof. J.Endzelīns, aizrādot, ka zinātniski somugru filoloģija būtu vēlama baltu filologiem, bet lektors nevarēs dot to, ko šajā ziņā no viņa sagaidīs, turklāt šim neobligātajam valodas kursam nebūs klausītāju un praksē nekas nopietns neizdosies.

Sēdes turpinājumā fakultātes padomes locekļi pieņēma Rūdolfa Grabja kandidāta darbu ar atzīmi „ļoti labi” un piešķīra viņam kandidāta grādu baltu filoloģijā. Prof. J.Endzelīns rakstījis atsauksmi.¹³⁷

¹³⁵ Blese E. Prof. J.Endzelīna godināšana no ārzemju zinātnieku puses. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1933, Nr. 10, 298. lpp.

¹³⁶ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 214. lp.

¹³⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 220. lp.

290. sēdē 26. maijā prof. J.Endzelīns, P.Šmits, J.Plāķis un E.Blese proponēja ievēlēt privātdocenti A.Ābeli par štata docenti. Fakultātes padome nolēma noskaidrot dekānu padomē šīs ievēlēšanas iespējamību.¹³⁸

Nākamajā sēdē 1. septembrī no sūtņa Romā prof. A.Spekus ienācis lūgums piešķirt viņam atvaļinājumu vēl uz 1 gadu. Prof. J.Endzelīns izteica viedokli, ka no tā cietīs fakultātes intereses, tomēr fakultātes padome pēc balsošanas nolēma vērsties pie dekānu padomes ar lūgumu piešķirt prof. A.Spekem atvaļinājumu uz 1 gadu.¹³⁹

292. sēdē, kas notiek 15. septembrī, fakultātes padome nodeva prof. J.Endzelīna atsauksmei Izglītības ministrijas rakstu par lielo un mazo burtu lietošanu iestāžu un amatpersonu apzīmēšanai. Savukārt, noklausoties prof. J.Endzelīna atsauksmi, ko papildināja prof. E.Blese, par štata docenti ievēlēja līdzšinējo privātdocenti A.Ābeli uz nenoteiktu laiku, balsojot ar 12 balsīm 'par' un 2 'atturoties'.¹⁴⁰

Turpmākajās sēdēs (293. sēdē 13. oktobrī, 294. sēdē 3. novembrī, 295. sēdē 8. decembrī) J.Endzelīns nepiedalījās, taču pēc sēžu protokoliem var secināt, ka profesors tomēr strādāja pie fakultātes padomes uzdotajiem darbiem. 1934. gada pēdējā sēdē, kurā J.Endzelīns nepiedalījās, fakultātes padome nodeva viņa atsauksmei J.Sandera rakstu par Jelgavas vārda aizstāšanu ar vārdu „Mītava”.¹⁴¹

1935. gads

296. sēdē 26. janvārī J.Endzelīns nepiedalījās. Dekāns nolasīja prof. E.Bleses, J.Endzelīna un P. Šmita atsauksmes par doc. L.Bērziņa zinātnisko darbību un ievēlēja viņu par ārštata profesoru 16 balsīm balsojot 'par' un 1 balsij atturoties. Fakultātes padome piekrita prof. J.Endzelīna noraidošai atsauksmei par vārdu „Mītava” Jelgavas vietā, ko ierosinājis Dr. Sanders.¹⁴²

297. sēdē, kas notika 2. martā, J.Endzelīns nepiedalījās.

Nākamā sēde notika 6. aprīlī. Prof. J.Endzelīns un prof. L.Bērziņš proponēja atstāt pie universitātes gatavoties profesūrai baltu filoloģijā Krišjāni Ancīti. Priekšlikumu fakultātes padomes locekļi pieņēma vienbalsīgi.¹⁴³

299. sēde notika 4.maijā plkst. 9 no rīta, un tajā J. Endzelīns nepiedalījās, savukārt 300. sēde notika tanī pašā dienā, 4.maijā, plkst. 9:45 no rīta, un J.Endzelīns tajā piedalījās. Sēdes beigās dalībnieki pārrunāja jautājumu par J.Ratermaņa doktora eksāmenu. Prof. J.Endzelīns

¹³⁸ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 222. lp.

¹³⁹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 223. lp.

¹⁴⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 225. lp.

¹⁴¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 229. lp.

¹⁴² LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 230. lp.

¹⁴³ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 232. lp.

aižrādīja, ka eksāmenu komisijā, kura vērtēs J.Ratermaņa darbu, nav speciālistu ar doktora grādu dotajā nozarē (franču literatūra), un profesors uzskatīja, ka tāds būtu jāpieaicina. Fakultātes padomes locekļi pēc dekāna Fr.Baloža atbildes nolēma nemainīt komisijas sastāvu, un J.Ratermanis par savu doktora eksāmenu saņēma atzīmi „ļoti sekmīgi”.¹⁴⁴

Nākamajās 9 sēdēs J.Endzelīns vai nu nepiedalījās, vai nav aktīvi izteicies (301. sēde 18. maijā un 302. sēde 28. maijā, 303. sēde 31. augustā, 304. sēde 14. septembrī, 305. sēde 5. oktobrī, 306. sēde 9. novembrī, 307. sēde 23. novembrī, 308. svinīgā sēde 28. novembrī LU aula doc. Mišela Žonvāla (*Louis Michel Jonval*) piemiņai, 309. sēde 7. decembrī).

1936. gads

Jaunā gada pirmajās 4 sēdēs profesors J.Endzelīns nepiedalījās (310. sēde 18. janvārī, 311. sēde 29. janvārī, 312. sēde 12. februārī, 313. sēde 22. februārī).

Nākamā, t. i. 314., sēde notika 21. martā. Fakultātes padome vienbalsīgi nolēma prof. J.Endzelīnam pieskaitīt pensijas izdienā Harkovas universitātē nostrādāto laiku, pielīdzinot to Latvijas Universitātē nostrādātajam laikam¹⁴⁵ (pamatojoties uz J.Endzelīna iepriekš rakstīto iesniegumu fakultātes dekānam, kas atrodams J.Endzelīna personas lietā.¹⁴⁶).

Nākamajā 25. marta sēdē J.Endzelīns nepiedalījās. 316. sēdē 22. aprīlī Fakultātes padome atlika J.Endzelīna ierosinājumu par filozofijas nodaļas likvidēšanu.¹⁴⁷

Turpmākajās 3 fakultātes padomes sēdēs J.Endzelīns vai nu nepiedalījās, vai nav izteicies. (317. sēde notika 13. maijā, 318. sēde - 16. maijā, 319. atklātā sēde notika 22. maijā LU aula, kad Teodoram Celmam piešķīra doktora grādu filozofijā¹⁴⁸).

320. sēde notika jau nākamajā dienā 23. maijā. Sēdes protokolā minēts, ka A.Augstkalns atbildējis doktora eksāmenu slāvu filoloģijā un komisijas locekļi ir bijuši prof. J.Endzelīns, doc. A.Ābele un S.Kolbuševskis.¹⁴⁹

29. augustā notiek 321. sēde. Prof. J.Endzelīns piesaka doc. A.Ābeli par vecāko docent, un dekāns uzņemas virzīt šo jautājumu uz dekānu padomi. Sēdes laikā fakultātes padome pieņēma prof. J.Endzelīna darba tematu latviešu valodā 1936./1937. m.g. *Latviešu rakstu valodas attīstības gaita, sākot ar tautisko laikmetu*. Sēdes beigās K.Plukša kārtojis doktora eksāmenu ģermāņu pirmvalodā. Prof. J.Endzelīns bija uzdevis 12 (!) jautājumus. Fakultātes padome, apspriežot K.Plukša atbildes, vienojās, ka eksāmens nav nokārtots.¹⁵⁰

¹⁴⁴ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 233. lp.

¹⁴⁵ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 246. lp.

¹⁴⁶ LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l.

¹⁴⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 247. lp.

¹⁴⁸ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 252. lp.

¹⁴⁹ Turpat, 252. lp.

¹⁵⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 253. lp.

322. sēdē 19.septembrī J.Endzelīns atkal nepiedalījās. Dekāns ziņoja, ka doc. A. Ābeli atļauts ievēlēt par vecāko docenti. Fakultātes padome piekrita, ka prof. J.Endzelīna izdienā būtu ieskaitāmi H.Trefnera ģimnāzijā nokalpotie gadi (Hugo Trefnera zēnu ģimnāzija atradās Tartū, Igaunijā, J. Endzelīns tur pasniedza senās valodas no 1900. - 1908. gadam).¹⁵¹

10. oktobra sēdē fakultātes padome vienbalsīgi ievēlēja doc. A.Ābeli par vecāko docenti ar prof. J. Endzelīna atsauksmi.¹⁵² Savukārt 1936. gada pēdējās divās sēdēs J.Endzelīns nepiedalījās (324. sēdē 7. novembrī un 325. sēdē 16. decembrī).

1937. gads

Jaunā gada pirmajās 11 sēdēs J.Endzelīns nepiedalījās (326. sēde 16. janvārī, 327. sēde 13. februārī, 328. sēde 17. martā, 329. sēde 17. aprīlī, 330. sēde 28. aprīlī, 331. sēde 13. maijā, 332. sēde 27. maijā. 333.sēdē 11. septembrī fakultātes padome, pēc J.Endzelīna rakstiska iesnieguma noklausīšanas, nolēma papildināt fakultātes mācību plānus, piekrītot, ka baltu filoloģijas nodaļas literatūras nozarē tiks pasniegta arī baltu valodu salīdzināmā gramatika 3 akadēmisko stundu apmērā¹⁵³. 334. sēde 18.septembrī, 335. sēde 9.oktobrī, 336. sēde 13.novembrī).

337. sēdē 4. decembrī fakultātes padome piekrita prof. J.Endzelīna ierosinājumam, ka viņa docētā priekšmetā „Latviešu valodas gramatika” studenti eksaminējami tikai vienu reizi, proti, valsts eksāmenu komisijā.¹⁵⁴

1938. gads

338. sēde notiek 15. janvārī. Dekāns ziņoja, ka 1938. gadā izdošanai grāmatas sagatavojuši prof. J.Endzelīns, J.Plāķis, P.Ķiķauka, L.Bērziņš un doc. E.Dīls.¹⁵⁵

Gan nākamā 4. februāra sēdē, gan arī 12. februāra sēdē J. Endzelīns nepiedalījās. Dekāns ziņoja, ka prof. J.Plāķis savu manuskriptu *Indoeiropiešu salīdzināmā gramatika* ir iesniedzis iespiešanai universitātes mācību grāmatu sērijā un nodeva atsauksmes uzrakstīt prof. J.Endzelīnam un prof. E.Blesem. Fakultātes padome piekrita prof. J.Endzelīna atzinumam par minēto pagastu nosaukumu rakstību un nolēma paziņot Iekšlietu ministrijai, atbildot uz tās pieprasījumu, ka attiecīgo pagastu nosaukumi būtu rakstāmi: *Blīdiene, Sērpils (arī Sēlpils), Aistere*.¹⁵⁶

¹⁵¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 255. lp.

¹⁵² LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 257. lp.

¹⁵³ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 269. lp.

¹⁵⁴ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 278. lp.

¹⁵⁵ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 279. lp.

¹⁵⁶ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 282. lp.

341. sēdē 19. martā J.Endzelīns nepiedalījās. Šajā sēdē tika nolasīta tikai prof. E.Bleses atsauksme par prof. J.Plāķa manuskriptu, un fakultātes padome atbalstīja šī darba izdošanu.¹⁵⁷ Arī 342. sēdē 9. aprīlī J.Endzelīns nepiedalījās.

343. sēde notika 27. aprīlī, un J.Endzelīns tajā nepiedalījās. Dekāns ziņoja, ka prof. J.Endzelīns nodevis iespiešanai universitātes mācību grāmatu sērijā sava darba *Latviešu valodas skaņas un formas* manuskriptu, atsauksmi lūdza uzrakstīt prof. P.Šmitam.¹⁵⁸

344. sēde notika 7. maijā, J.Endzelīns tajā nepiedalījās. Fakultātes padome piekrita prof. P.Šmita atsauksmei par J.Endzelīna manuskriptu un noteica 1000 eksemplāru skaitu.¹⁵⁹

Nākamajās 2 sēdēs J.Endzelīns nepiedalījās (345. sēde 27. maijā un 346. sēde 31. maijā). 347. sēde notika 3. septembrī. Fakultātes padomē pārrunāja prof. J.Endzelīna ierosinājumu ievēlēt par privātdocentiem A.Augstkalnu un E.Hauzenbergu - Šturmu, sēdes dalībnieki izteicās, ka būtu vēlams, lai kandidāti vispirms noliek doktora eksāmenus.¹⁶⁰

348. sēde notiek 17. septembrī. Prof. J.Endzelīns izteica vēlēšanos atstāt uz 1 gadu pie universitātes sagatavoties zinātniskai darbībai pie baltu filoloģijas katedras baltu filoloģijas kandidāti privātdocenti E.Hauzenbergu - Šturmu.¹⁶¹

Protokolu grāmatā pēdējā sēde fiksēta 349. sēde 1. oktobrī. Turpmāko gadu fakultātes padomes sēžu protokoli arhīvā nav atrodami.

4. JĀŅA ENDZELĪNA DALĪBA ZINĀTNISKOS KOMANDĒJUMOS UN KONGRESOS

Pēc LVVA Jāņa Endzelīna lietas materiāliem var restaurēt komandējuma administratīvo procedūru 20. gs. 30. gadu Latvijā. Vispirms profesoram, kurš vēlējās doties zinātniskā komandējumā, bija jāraksta iesniegums fakultātes dekānam, pēc tam, kad šis iesniegums izskatīts un apstiprināts fakultātes padomē, dekānam tas bija jāiesniedz universitātes rektoram. Tālāk rektors to iesniedza Izglītības ministrijai, tad ministrija atsūtīja apliecību profesoram, kas iesniedzama Ārlietu ministrijai, lai iegūtu ārzemju pasi. Visbiežāk tika piešķirts arī komandējuma finansējums. Pēc komandējuma profesoram bija jāatskaitās fakultātes padomei par tā norisi un sekmēm.

1923. gada 2. septembrī Latvijas Augstskolas Dekānu padome saņēma paziņojumu no Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāna profesora P.Šmita par to, ka 1. septembrī

¹⁵⁷ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 283. lp.

¹⁵⁸ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 287. lp.

¹⁵⁹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 289. lp.

¹⁶⁰ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 293. lp.

¹⁶¹ LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. l., 295. lp.

profesoram J.Endzelīnam piešķirts 10 dienu ilgs - no 1923. gada 24. septembra līdz 4. oktobrim - zinātnisks komandējums uz filologu kongresu Minsterē, Vācijā. Prof. P.Šmits lūdza Dekānu padomi šo lēmumu apstiprināt. Lēmumu Dekānu padomē skatīja 3. septembrī, kurā nesaņēma nevienu iebildumu. Universitātes padomē lēmumu par komandējuma piešķiršanu profesoram J.Endzelīnam uz filologu kongresu Minsterē apstiprināja 12. septembrī.¹⁶² 18. septembrī rektors profesors Jānis Ruberts izsniedza J.Endzelīnam apliecību, kas „iesniedzama Ārlietu ministrijai nolūkā iegūt ārzemju pasi uz likuma par ārzemju pasēm 13. p. 3. p. pamata”.¹⁶³

1926. gada 19. jūnijā Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultāte saņēma rakstisku iesniegumu no J.Endzelīna, kurā profesors lūdza vasaras brīvlaikā piešķirt viņam zinātnisku komandējumu uz Zviedriju un Somiju.¹⁶⁴ Tajā pašā dienā Latvijas Universitātes rektors profesors Augusts Tentelis piešķīra J.Endzelīnam zinātnisku komandējumu uz Zviedriju un Somiju, un apliecību ārzemju pases iegūšanai.¹⁶⁵

1928. gada 14. janvārī Latvijas Universitātes rektors profesors Mārtiņš Zīle saņēma paziņojumu no Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāna profesora A.Tenteļa par to, ka fakultātē 14. janvārī nolemts piešķirt profesoram J.Endzelīnam ārzemju komandējumu un atvaļinājumu uz Hāgu, Nīderlandi, no 1928. gada 6. līdz 20. aprīlim, un lūdza Universitātes padomi šo lēmumu apstiprināt. 18. janvārī M.Zīle parakstīja Universitātes padomes J.Endzelīnam piešķirto ārzemju komandējumu uz Hāgu.¹⁶⁶ 28. martā rektors izsniedza J.Endzelīnam apliecību ārzemju pases iegūšanai.¹⁶⁷

1929. gada 3. septembrī Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns profesors Francis Balodis nosūtīja rektoram A.Tentelim 31. augustā notikušās fakultātes sēdes ziņojumu, kurā nolemts piešķirt profesoram J.Endzelīnam komandējumu un atvaļinājumu uz Prāgu, piedalīties slāvu filoloģijas kongresā no 1929. gada 3. līdz 17. oktobrim. Rektors apstiprināja Universitātes Padomē 11. septembrī piešķirto komandējumu un atvaļinājumu J.Endzelīnam uz Prāgu.¹⁶⁸ 25. septembrī A.Tentelis piešķīra J.Endzelīnam apliecību ārzemju pases iegūšanai.¹⁶⁹

1930. gada 3. aprīlī Filoloģijas un filozofijas fakultātes padome apstiprināja komandējumu uz Prāgu profesoram J.Endzelīnam no 28. aprīļa līdz 9. maijam. Dokumentu

¹⁶² LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 187. lp.

¹⁶³ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 166. lp.

¹⁶⁴ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 185. lp.

¹⁶⁵ Turpat, 185. lp.

¹⁶⁶ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 183. lp.

¹⁶⁷ Turpat, 183. lp.

¹⁶⁸ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 182. lp.

¹⁶⁹ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 181. lp.

parakstīja toreizējais dekāns Fr.Balodis.¹⁷⁰ 1930. gada 23. aprīlī prof. J.Endzelīnam tika izsniegta arī apliecība ārzemju pases iegūšanai.¹⁷¹ Par komandējuma mērķi iesniegumā nekas nebija minēts.

1939. gada 17. martā prof. J.Endzelīns iesniedza fakultātes dekānam K.Straubergam iesniegumu ar lūgumu nodrošināt viņam komandējumu Lieldienu brīvlaikā uz Kauņu, lai iepazītos ar nepieciešamo un Rīgā neatrodamo literatūru zinātniskajai darbībai. Iesniegumā J.Endzelīns piebilda, ka komandējumā dosies ar paša līdzekļiem.¹⁷² 1939. gada 18. martā dekāns K.Straubergs universitātes rektoram iesniedza lūgumu piešķirt Filoloģijas un filozofijas fakultātes profesoram J.Endzelīnam komandējumu uz Lietuvu no 1. - 16. aprīlim.¹⁷³

LVVA J.Endzelīna personas lietā atrodas 1939. gada 4. augustā profesoram izsniegtā komandējuma apliecība uz Briseli kā Latvijas Universitātes delegātam uz V Starptautisko valodnieku kongresu no 28. augusta līdz 2. septembrim.¹⁷⁴ Taču profesora plāniem nebija lemts īstenoties, un valodnieks uz kongresu neaizbrauca.¹⁷⁵

Nepublicētie avoti

1. *Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes darbības pārskats no 1919. g. līdz 1938. g.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 42. lieta, 23 lp.
2. *Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes programmas 1934. - 1935. g.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. lieta, 1. - 7. lp.
3. *Latvijas Augstskolas Organizācijas padomes protokoli. 1919. g. 8. augusts - 1921. g. 21. decembris.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. lieta, 413 lp.
4. *Latvijas Universitāte. Pārskats par Latvijas Augstskolas, vēlāk Universitātes nodibināšanu un viņas darbību.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 37. a lieta, 449 lp.
5. *LU akts. Pabalsti no Kultūras fonda. 1921. g. 17. marts - 1934. g. 14. aprīlis. Sarakste ar Kultūras fonda nodaļu par tās pabalstu piešķiršanu mācības spēkiem zinātniskiem komandējumiem uz ārzemēm un zinātnisko darbu izdevumiem, grāmatu iegādei u.c.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 82. lieta, 656 lp.
6. *Latvijas Universitātes padomes protokoli. 1922. g. 11. janvāris - 1926. g. 15. decembris.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 2. lieta, 448 lp.

¹⁷⁰ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 179. lp.

¹⁷¹ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 180. lp.

¹⁷² LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 148. lp.

¹⁷³ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 149. lp.

¹⁷⁴ LVVA, 7424. f., 13. apr., 447. l., 151. lp.

¹⁷⁵ 1939. gada 23. augustā starp Vāciju un PSRS tika noslēgts līgums, t.s., Ribentropa - Molotova pakts, kura slepenie protokoli noteica Baltijas valstu turpmāko nākotni. Tādējādi Latvijā jau bija izveidojusies kara situācija un izbraukšana bija neiespējama, jo Latvijai un Igaunijai bija tiešas robežas ar PSRS.

7. *Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes protokoli no 1922. gada aprīļa līdz 1938. gada oktobrim.* LVVA, 7427. f., 6. apr., 363. lieta, 170. - 298. lp.

8. *Jāņa Endzelīna personas lieta.* LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. lieta, 65. - 242. lp.

Literatūra

1. **Blese E.** Prof. J.Endzelīna godināšana no ārzemju zinātnieku puses. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1933, Nr. 10, 297. - 298. lpp.

2. **Endzelīns J.** Profesors A. Meijē (Meillet). *Latvijas Sargs*, 1922, Nr. 229.

3. **Эндзелин Я.** Славяно - балтийские этюды. *Харьков*, 1911, VIII, 207 с.

4. **Grīse R.** Jānis Endzelīns (1873 - 1961). **No:** Grīse R. *Spēkildze II*. Rīga: Antava, 2007, 20., 34. lpp.

5. **Grīse R.** Jānis Endzelīns Latvijas Universitātē (1920 - 1950). **No:** *Latvijas Universitātei - 80. Konferences referātu tēzes*. Rīga: LU, 1999, 42. lpp.

6. *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots, 2005, 271., 609. lpp.

7. *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 322 lpp.

8. **Kļaviņa S.** Valodas parlamenta prezidents profesors Jānis Endzelīns. **No:** Kļaviņa S. *Latviešu valodas pētnieki. No klausu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: Raka, 2008, 187. – 196. lpp.

9. **Krākope - Kļava K.** Manas atmiņas par profesoru J.Endzelīnu. **No:** *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 123. - 125. lpp.

10. *Latvijas Universitāte 1919 - 1929*. Rīga: LU, 1929.

11. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919 - 1939. 1. daļa*. Rīga: LU, 1939.

12. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919 - 1939. 2. daļa. Mācības spēku biogrāfija un bibliogrāfija*. Rīga: LU, 1939.

13. *Latvju enciklopēdija, 2. sējums*. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1952, 1073. - 1418. lpp.

14. **Miezone M.** Atmiņas par profesoru J.Endzelīnu. **No:** *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 139. - 150. lpp.

15. **Saule - Sleine M.** Lielais valodnieks - darba un tautas kalps. **No:** *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 218. - 224. lpp.

16. **Skujiņa V.** Viens rokas spiedienu... **No:** *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 230. lpp.

17. **Stradiņš J.** 1919. gads un Latvijas zinātne. **No:** Stradiņš J. *Etīdes par Latvijas zinātņu pagātni*. Rīga: Zinātne, 1982, 228. lpp.

18. Šilde Ā. *Latvijas vēsture 1914 - 1940. Valsts tapšana un suverēna valsts.* Stokholma: AB Daugava, 1976, 443. - 446. lpp.

Summary

The article *Janis Endzelins in the University of Latvia (June 1920 - June 1940)* is a description of J. Endzelins's (Latvian linguist, professor and academician) activities in the University of Latvia starting from June 1920 after his return to Latvia, up to June 1940, which was carried out, using the collected material on J. Endzelins of Latvia University Fund of the Latvia National History Archive and the Museum of Literature, Theatre and Music. J. Endzelins's pedagogical and administrative work in the Organisational Board of the University of Latvia and the Faculty of Philology and Philosophy is characterised. An overview of the linguist's scientific trips and participation in congresses and conferences.

VĀRDU SECĪBA UN AKTUĀLĀ DALĪJUMA PĒTĪJUMI LATVIEŠU VALODNIECĪBĀ

Research into the Word Order and Functional Sentence Perspective in Latvian Linguistics

Baiba Saulīte

Matemātikas un informātikas institūts

Mākslīgā intelekta laboratorija

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459

baiba@ailab.lv

Rakstā dots ieskats latviešu valodas vārdu secības pētījumu attīstībā no 1790. gada līdz mūsdienām. Sākotnēji vārdu secība tiek aplūkota salīdzinājumā ar vārdu secību vācu valodā, bet vēlāk valodnieku darbos ar valodas materiālu no sarunvalodas un folkloras tiek aprakstīta dažādu teikuma locekļu vieta teikumā.

No XIX gadsimta beigām par vārdu secību raksta paši latvieši, turklāt viņi pievēršas ne tikai vārdu secības likumībām, bet arī teikuma loģiskajai struktūrai un psiholoģiskajam aspektam. Arī latviešu skolu gramatikās tiek norādīts, ka parasti pirmajā vietā teikumā ir teikuma priekšmets, bet, ja kāds cits teikuma loceklis ir īpaši izcelts, arī tas var kļūt par psiholoģisko subjektu, nostājoties teikuma sākumā.

Diemžēl līdz šim plašākajā pētījumā par vārdu secību vienkāršā teikumā atsevišķi nav analizēta tā sauktā vārdu secības stilistiskā funkcija, bet ir norādīts, ka pēc gramatiskās funkcijas izpētīšanas vajadzētu pievērsties tieši stilistiskajai funkcijai un tās mijiedarbei ar gramatisko funkciju.

No XX gadsimta deviņdesmitajiem gadiem vārdu secībai aktuālā dalījuma aspektā ir pievērsušies atsevišķi latviešu valodnieki, tomēr, tāpat kā pasaules valodniecībā, trūkst vienotības gan terminu izvēlē, gan arī pieejā vārdu secības komunikatīvās funkcijas analizē.

Atslēgvārdi: vārdu secība (kārtā), gramatiskais aspekts, aktuālais dalījums, komunikatīvā struktūra.

Vārdu kārtā jeb vārdu secība* ir viens no sintaktiskajiem līdzekļiem, ar kuru teikuma locekļi un vārdi, kam nav teikuma locekļu funkcijas, tiek sakārtoti tā, lai teikums iespējami pilnīgi varētu veikt savu komunikatīvo funkciju. Vārdu kārtā latviešu valodā kā fleksīvā valodā ir viens no galvenajiem līdzekļiem aktuālā dalījuma izteikšanai. Aktuālais dalījums ir būtisks tekstveidē, tas zināmā mērā saistīts ar anaforiskiem savienojumiem. Vārdu secības pētījumi ir svarīgi, lai varētu marķēt latviešu valodas sintaktisko un semantisko līmeni, kā arī automātiski analizēt sintaktiskās konstrukcijas.

Tradicionāli tiek uzsvērts, ka latviešu valodas vārdu secība gandrīz nemaz nav pētīta. Tomēr, lai turpinātu analizēt vārdu secību latviešu valodā, ir svarīgi noskaidrot, kādas īsti ir iestrādnes latviešu valodniecībā šajā jomā. Rakstā aplūkoti paši pirmie

---

* Ja pētījuma autors lietojis terminu „vārdu kārtā”, šis termins paturēts arī rakstā. Citos gadījumos, arī tulkojot no vācu valodas, lietots termins „vārdu secība”, kas atzīts arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”.

apraksti par vārdu secību, bet no XIX gadsimta beigām plašāk skatīti akadēmiski pētījumi, kuri ienes kaut ko jaunu vārdu secības analīzē, mazāk uzmanības pievērsts skolu gramatiku aprakstiem par šo jautājumu.

Pirmās atziņas par latviešu valodas vārdu secību atrodamas vien XVIII gs. beigās, kaut pirmā latviešu valodas rokasgrāmata parādījās jau 1644. gadā. Pašās pirmajās gramatikās nav nekā par vārdu secību. Vien 1790. gadā Rubenes mācītāja Kristofa Hardera (Christoph Harder) papildinājumos G. Stendera „Latviešu gramatikai” ir neliels pielikums par vārdu secību latviešu valodā. K. Harders norāda, ka „vārdi jāsakārto tā, lai domas dabiski izkārtotos cita aiz citas, turklāt domām jābūt saprotamām arī tad, ja nav interpunkcijas”. (Harder 1790, 92) Diemžēl šajā grāmatā aprakstīti galvenokārt tie gadījumi, kad latviešu valodas secība atšķiras no vācu valodas vārdu secības. Tā, K. Harders uzsver, ka artikuls (latv. — norādāmais vietniekvārds) vienmēr nostājas pirms substantīva, ar ko tas saistīts. Starp substantīvu un artikulu var būt vienīgi ģenitīvs vai adjektīvs („Tas Ziemas Ceļš”, „Tie jauni Svārki”). Tāpat K. Harders norāda, ka adjektīvs vienmēr ir pirms substantīva, izņemot gadījumus, kad tie ir vokatīvā — „Meitiņa mīļā!” „Kungs žēlīgais!” (Harder 1790, 93) Nelielajā pielikumā K. Harders aplūko substantīva vietu teikumā (tam jābūt pirms verba), pronomena vietu (tam jābūt pirms verba un nedrīkst teikt „Es lūdzu tev”, bet pareizi ir “Es tev lūdzu”), kā arī verba vietu teikumā. Secinājumi ir nepilnīgi, vietumis kļūdaini, bet šis jautājums ieinteresē turpmākos pētniekus. Un nākamajās gramatikās vārdu secībai tiek veltītas atsevišķas nodaļas.

Johans Frīdrihs Ageluts (Johan Fridrich Ageluth) nelielā rakstiņā 1828. gadā (Ageluth 1828, 77) atzīst, ka latviešu valodā vārdu secība nav tik stingra kā franču valodā, un tas nav pareizi. Ar vienu piemēru viņš norāda, kāda secība ir pareiza: „Vai es viņam to ne esmu vis sacījis diezgan (arī diezgan sacījis), mīlēt taisnību un būties no Dieva pāri visām lietām.”

1841. gadā tiek izdota Heinriha Heselberga (Heinrich Hesselberg) „Lettische Sprachlehre”, kur nodaļā par vārdu secību vairākos apakšparagrāfos aprakstītas vārdu secības likumības. H. Heselbergs (Hesselberg 1841) tāpat kā K. Harders pielīdzina latviešu valodas vārdu secību vācu valodai, kā arī norāda, ka palīgteikumā verbs atrodas teikuma daļas beigās („turpat bij divi eņģeļi, kas uz tiem kungiem sacīja”). H. Heselbergs, runā arī par vārdu secības inversiju. Viņš atzīst un ar vairākiem piemēriem ilustrē, ka runātā valodā un poētiskajā stilā pieļaujamas arī atkāpes no ierastās vārdu secības. Tad vieta teikumā ir atkarīga no tā, kam grib pievērst lielāku uzmanību („slavējams tas, kas nebīstas, ir grūtību tuvāka dēļ uzņemties”).

XIX gs. piecdesmitajos gados izdotās Oto Rozenbergera (Otto Benjamin Gotfried Rosenberger) „Der lettischen Grammatik” otrā daļa pilnībā veltīta sintaksei. Tajā ir nodaļa „Ordnung der Woerter im Satz”. O. Rozenbergers atsaucas uz K. Hardera vārdu secības pētījumiem un norāda, ka K. Harders radījis izcilus vārdu secības likumus, pielīdzinot latviešu vārdu secību vācu valodai. O. Rozenbergers izmantojis gan K. Hardera atziņas, gan arī šo to papildinājis. Autors gan norāda, ka īpaši neuzsvērs atšķirības starp vārdu secību latviešu valodā un vācu valodā.

K. Harders, H. Heselbergs un O. Rozenbergers latviešu valodas teikumus analizē galvenokārt no vācu valodas viedokļa un cenšoties vārdu secību mākslīgi pakļaut noteiktiem likumiem, atkāpes pieļaujot vien atsevišķos gadījumos.

1863. gadā iznāk vācu tautības latviešu valodnieka Augusta Bīlenšteina (August Bielenstein) latviešu valodas rokasgrāmata. Tajā autors, balstoties uz sarunvalodas materiāliem, baznīcas grāmatu valodu un arī latviešu folkloru, aplūko atsevišķu teikuma locekļu un palīgvārdu izvietojumu. A. Bīlenšteins, ņemot vērā valodas sistēmu kopumā, norāda, ka teikuma locekļu secība latviešu valodā nav tik stingra kā, piemēram, franču valodā, bet tā nav arī pilnīgi brīva. Svarīgi ir tas, ka jēdzieniski nozīmīgākais teikuma loceklis ir pirms mazāk nozīmīgā, turklāt cits no cita atkarīgie teikuma locekļi novietojas iespējami tuvu un starp tiem nav tādu teikuma locekļu, kas ir nepiederīgi (Bielenstein 1863, 413). A. Bīlenšteins analizē predikāta vietu teikumā. Viņš arī norāda, ka objekts var būt gan pirms, gan pēc verba, tāpat ir iespējami gan tieši, gan netieši objekti, kas izteikti ar akuzatīvu vai datīvu. Parasti tie ir tuvāk verbam, bet, ja nepieciešams, ir iespējama arī apgriezta vārdu secība (Bielenstein 1863, 414). Interesanti, ka likumos par atribūta vietu teikumā A. Bīlenšteins skaidro arī, ka latvieši pārņēmuši no vācu valodas tradīciju personu vārdus un uzvārdus rakstīt nominatīvā, ne tā, kā līdz XIX gs. trīsdesmitajiem gadiem bija pieņemts, ka uzvārdu lieto ģenitīvā un pirms vārda („Ošu Jānis, Tīmrānu Andrejs”). Apstākļa un pielikuma vietu teikumā A. Bīlenšteins analizē līdzīgi kā iepriekšējie vārdu secības pētnieki, bet balstoties uz tautā runātās valodas piemēriem.

Kopš XIX gs. beigām par latviešu valodas vārdu kārtu sāk rakstīt paši latvieši. Pirmā labākā gramatika ir 1880. gadā iznākusi Stērstu Andreja “Latviešu valodas mācība”. Šīs grāmatas avoti ir G. Stendera, O. Rozenbergera, A. Bīlenšteina u. c. sarakstīti valodas darbi, bet piemēri ņemti no pašas tautas gara ražojumiem un krietnākiem rakstniekiem. A. Stērstes „Latviešu valodas mācības” otrajā daļā, kas veltīta sintaksei, nodaļā „Vārdu sakārtojums un sakopojums” ir atsevišķa apakšnodaļa par vārdu

kārtu. Autors norāda, ka „pareizs vārdu sakārtojums dara valodu ausīm patīkamu un dod pašām domām skaidrumu, novēršams nesaprašanu un pārprašanu". Latviešu valodā dabiska ir tāda vārdu kārtā, kur „teikumu iesāk subjekts, tad nāk predikāts, tad — objekts", turklāt „līdzās stādami tie teikuma locekļi, kas cits no cita atkarā vai arī zīmējas cits uz citu", bet „tie teikuma locekļi, kuriem pielikts īpašs svars, stādami vai teikuma iesākumā vai beigās, bet ne vidū". (Stērste 1880, 44)

A. Stērste analizē predikāta, objekta, atribūtu un apstākļu novietojuma likumības. Bet viņš runā arī par izņēmumiem, norādot, ka teikuma locekļu pārstatījums, t. i., teikuma locekļu nostatījums citā kārtā, nekā tas parasts, notiekas, ja uz kāda locekļa atrodas sevišķs svars, loģiskais akcents (tas pārceļams vai nu teikuma sākumā, vai beigās). Šādi teikuma locekļu pārstatījumi, viņaprāt, pieļaujami jautājuma teikumos, nolieguma teikumos un dažos citos gadījumos (Stērste 1880, 46). A. Stērste no piemēriem izsecina atsevišķus likumus, kas kopumā atbilst latviešu valodas sintaktiskajām īpatnībām.

Vēl nopietnāk vārdu kārtas pētījumiem pievērsies Kārlis Mīlenbahs. Jau 1891. gadā viņš analizē „nevietā nostādītu ģenitīvu”, norādot, ka „parasti latviešu valodas virsraksti nebūt nelīdzinās krievu, bet gan grieķu vai latīņu” (Mīlenbahs 1891, 20), tāpat aplūkots arī ģenitīvs pie participa. Nākamajā rakstā K. Mīlenbahs skaidro runātāja apziņas virzību, ilustrējot to ar skaitļa vārdu: skaitļa vārds var nostāties aiz apzīmējamā vārda, ja tas ar šādu vārdu kārtu apzīmē „puslīdzenu daudzumu, daudzumu apmēram” (Mīlenbahs 1893, 76).

Vēlāk — grāmatā „Teikums”, latviešu valodu salīdzinot ar citām indoeiropiešu valodām, K. Mīlenbahs noskaidro galvenās latviešu valodas kārtas likumības. Vārdu kārtā — teikuma priekšmets — izteicējs — sastopama jau kopš indoeiropiešu valodas kopdzīves laikiem. Bet, salīdzinot valodas, autors atzīst, ka izteicējs teikuma sākumā biežāk sastopams senākos rakstos, bet ne jaunākos laikmetos. Parastā vārdu kārtā gājusi vairumā, bet apgrieztā — mazumā. K. Mīlenbahs norāda: atsevišķu vārdu etimoloģija liecina, ka agrākos laikos parastā vārdu kārtā bijusi izteicējs — teikuma priekšmets, par ko liecina dažu vārdu etimoloģija. Ja personu galotnes darbības vārdam radušās no patstāvīgiem vietnieku vārdiem, $ei+mu=eimu$, ei — izteicējs, mu — teikuma priekšmets (Mīlenbahs 1898, 20).

K. Mīlenbahs ne tikai aplūko valodas sistēmu no vēsturiskā viedokļa, bet arī runā par teikuma loģisko struktūru. K. Mīlenbahs norāda, ka, lūkojoties no psiholoģijas stāvokļa, pirmais vārds teikumā vienmēr bez izņēmuma ir psiholoģiskais teikuma priekšmets. Piemēram, „Vakar bija svētdiena”; „Svētdiena bija vakar” — „vakar” vienā

gadījumā ir psiholoģiskais teikuma priekšmets, otrā — izteicēja daļa (Mīlenbahs 1898, 21). K. Mīlenbahs arī definē psiholoģisko subjektu (PS) un psiholoģisko predikātu (PP). „PS — tā iegaumējumu virkne, kas papriekš rodas runātāja apziņā, uz to runātājs griež uzrunātās personas vērību, bet PP ir tas, kas uzrunātai personai domājams par psiholoģisko subjektu, viņš ir tas teikuma loceklis, kas kaut ko jaunu piedro jau pazīstamam. Uz PP ir vienmēr lielākais balssvars.” (Mīlenbahs 1898, 22) Tāpat K. Mīlenbahs analizē attiecības starp psiholoģisko subjektu un predikātu un gramatisko subjektu un predikātu. Tie ne ikreiz saskan. Mazattīstītās valodās valda lielāka saskaņa starp psiholoģiskiem un gramatiskiem jēdzieniem nekā attīstītās. Apcerot teikumu psiholoģiski, jebkurš teikuma loceklis var būt subjekts vai predikāts („tēvs šodien brauks uz Rīgu”). Par „attīstītām” K. Mīlenbahs sauc valodas, kurās attīstījušies vārdu lokāmība (Mīlenbahs 1989, 22).

Būtiskas ir K. Mīlenbaha atziņas, analizējot apzīmētāja un apzīmējamā vārda novietojumu. „Valodās, kurās attīstījušies vārdu lokāmība, sakaru starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu nosaka arī vārdu lokāmība. Ir sastopama divējāda vārdu kārtā:

- 1) apzīmētājs nostājas aiz apzīmējamā vārda;
- 2) apzīmētājs nostājas pirms apzīmējamā vārda.

Pirmā vārdu kārtā sastopama malaju, siāmiešu un dažās citās valodās, otrā — somu, igauņu, ķīniešu, tatāru. Indoeiropiešu valodās otrā vārdu kārtā ir bijusi pirmatnēja, par ko liecina salikteni.” (Mīlenbahs 1898, 42) Tāpat, aplūkojot palīgteikumu struktūras latviešu valodā, K. Mīlenbahs norāda, ka mums palīgteikumā ir tāda pati vārdu kārtā kā virsteikumā, nevis „sevišķa vārdu kārtā kā vācu valodā” (Mīlenbahs 1898, 70).

Arī nākamajā pētījumā (Endzelīns, Mīlenbahs 1907) vārdu kārtā galvenokārt aplūkota tautas daiļradē, pievēršot uzmanību arī dialektiem. Tiek salīdzināta latviešu valodas vārdu kārtā ar lietuviešu valodas vārdu kārtu. Latviešu valoda uzglabājusi „diezgan lielu formu bagātību, tāpēc vārdu kārtā brīva, nepazīdama tādus stingrus vārdu kārtas likumus, kādi sastopami tās jaunākās valodās, kur formas laika strauvē nodilušas. Tomēr īstenā valodā, arī visbagātākā, attīstījušies zināmi vārdu kārtas likumi”.

Šajā gramatikā vārdu kārtā atsevišķi analizēta gan vienkāršā nepaplašinātā, gan vienkāršā paplašinātā teikumā, gan arī palīgteikumā.

Kā citās, tā arī latviešu valodā vissvarīgākais nojēgums ieņem pirmo vietu; daudzkārt arī beidzamais vārds teikumā uzsvērts. „Ikdienas brālis un māsa iet pa ezeru. Māsa un brālis iet pa ezeru ikdienas.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 223)

Runājot par teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu, tiek atzīts: „Palaikam

seko izteicējs teikuma priekšmetam. Bet kad izteicējs sevišķi uzsvērts, tas var vienkāršā teikumā pirmo vietu ieņemt. Ja vienkāršā teikumā sastopama arī saitiņa, tad vārdu kārtas dažādība aug augumā. Sastopamas sešādas vārdu kārtas. („Es biju meita, es biju droša”; „Jauns ir mans arājiņš”, „Es brālīša māsa biju”; „Sudrabota pāde bija”; „Ira, ira tā meitiņa gana skaisti ģērbusies”; „Vai ir atdarītas durvis?”) Pirmā visparastākā, otrā lietojama, ja izteicējam piemīt sevišķs svars teikumā, treša un ceturtā reti sastopama, piektā un sestā pa laikam tikai jautājuma teikumos iespējama.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 224)

Aprakstot pārējo teikuma locekļu novietojumu, norādīts, ka vārdu kārtā paplašinātā teikumā ir jo sarežģītāks jautājums. No visiem teikuma locekļiem visvairāk saistīti savā vārdu kārtā apzīmētāji, kas „parasti stāv apzīmējamo vārdu priekšā”. Bet apzīmētājs var nostāties arī aiz apzīmējamā vārda, pielikumā (šī vārdu kārtā piešķir īpašības vārdam lielāku svaru) — „Maza, maza upīte, strauja, ar dzelzi, tēraudu salodēta.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 225)

Tradicionāli teikuma priekšmets nostājas pirmajā vietā un izteicējs bieži ieņem pēdējo vietu teikumā. „Tā, bez šaubām, ir veca vārdu kārtā. („Sveši dūmi acis grauz.”) Bet šī vārdu kārtā nav lietojama, kad ar viņu izteicējs tiek pārlietu attālināts no teikuma priekšmeta. Teikumam kuplumā ejot, latviešu valodā attīstījies paraša izteicēju teikuma priekšmeta tuvumā virzīt, bieži to tūlīt aiz teikuma priekšmeta nostādīt. („Četri vīri tek pa ceļu.”) Daudzkārt izteicējs kā svarīgākais nojēgums atmostas pirmais atmiņā un šaujas pirmais pār runātāja lūpām. („Jūdz tautietis, jūdz bāliņš, abi jūdz kumeliņus.”) (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 227, 228)

Vēlāk J. Endzelīns gan „Lettische grammatik”, gan „Latviešu valodas gramatikā” atsevišķas nodaļas velta vārdu kārtai vienkāršā un saliktā teikumā, kā arī aplūko, kādā secībā tiek lietots finīts verbs dažādās izteiksmēs neatkarīgā teikumā un palīgteikumā (Endzelīns 1922; Endzelīns 1951). Šie ir pirmie nozīmīgie pētījumi par latviešu vārdu secību. Vēlāk sarakstītajās skolu gramatikās vārdu secībai veltītas vien pāris lappuses, turklāt apraksti par to galvenokārt balstīti uz J. Endzelīna un K. Mīlenbaha pētījumiem. Piemēram, trimdas latviete — valodniece Valerija Bērziņa-Baltiņa — norāda, ka viņas grāmatas pamatā ir J. Endzelīna darbi, turklāt viņš arī šo gramatiku ir rediģējis. Jānorāda, ka savā gramatikā nodaļā par vārdu secību V. Bērziņa-Baltiņa izmantojusi atšķirīgu terminu — „vārdu seka” (Baltiņa-Bērziņa 1946, 229).

Nākamais līdz šim apjomīgākais pētījums ir Tamārai Porītei. Vārdu kārtu viņa pētījusi kopš pagājušā gadsimta piecdesmitajiem gadiem disertācijā „Vārdu kārtā vienkāršā teikumā mūsdienu latviešu valodā” un vēlāk šī pētījuma rezultāti ievietoti arī

1962. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”. T. Porīte norāda, ka fleksīvajās valodās (pie kurām pieder arī latviešu valoda) ir savas vārdu kārtas likumības un ka vārdu kārtas teikumā pilda gan stilistisku, gan gramatisku funkciju, un pati pētī galvenokārt vārdu kārtas gramatisko funkciju, atceroties, ka gramatiskā funkcija ir cieši saistīta ar stilistisko funkciju. Autore definē, kas ir stingra vārdu kārtas, kas — samērā brīva vārdu kārtas. Tāpat viņa analizē brīvas vārdu kārtas būtiskās pazīmes, norādot, ka vārdu kārtas var būt tieša un netieša jeb apgriezta. Teikuma locekļa vai vārda parastākajā novietojumā izpaužas tieša vārdu kārtas, turpretim netiešā vārdu kārtas ir tajos gadījumos, ja gramatisku vai stilistisku nosacījumu dēļ kāda teikuma locekļa vai vārda novietojuma ziņā ir atkāpe no tā parastā novietojuma. T. Porīte atzīst, ka „no visiem teikuma locekļiem un vārdiem novietojuma ziņā teikumā ciešāk ir saistīti teikuma priekšmets un izteicējs, apzīmētājs ar apzīmējamo vārdu, papildinātājs ar papildināmo vārdu, saikņi ar saistāmo teikumu, teikuma daļu vai teikuma locekli, prievārdi ar deklinējamā vārda formu un partikulas ar niansējamo vārdu, mazāk – apstākļi ar raksturojamo vārdu” (Porīte 1962, 442). Tradicionālajā gramatikā viņa plaši apraksta dažādos teikuma locekļu novietojuma variantus, ilustrējot to ar piemēriem. Ir norādīti, viņasprāt, tie gadījumi, kad teikuma locekļiem ir stingri noteikts novietojums un kad pieļaujamas atkāpes. Autore atzīst, ka tagad, kad ir izpētītas vārdu kārtas gramatiskās likumības, izvirzās problēma par vārdu kārtas stilistisko funkciju, kā arī — kāda ir saikne starp vārdu kārtas stilistisko un gramatisko funkciju.

Un latviešu valodnieki sāk pievērsties aktuālā dalījuma problēmām, respektīvi, vārdu secība tiek aplūkota no komunikatīvā viedokļa. Jānis Valdmanis grāmatā „Latviešu valodas sintakse” definē aktuālo dalījumu, tā vienības — tēmu un rēmu —, analizē ar to saistītās problēmas. Autors arī nošķir izteikumu kā saziņas vienību no teikuma kā valodas vienības un tieši izteikumā analizē aktuālo dalījumu. J. Valdmanis analizē attiecības starp tēmu un rēmu, doto un jauno, zināmo un nezināmo, izteikuma pamatu un informatīvi svarīgāko izteikuma daļu, kā arī norāda, ka dalījums tēmā vai rēmā aktuāls ne vien tāpēc, ka tas būtisks noteiktam kontekstam vai situācijai, bet tas rāda arī izteikuma iekļaušanas veidu kontekstā vai situācijā (Valdmanis 1989, 100). Pamatoti tiek šķirtas vārdu secības un aktuālā dalījuma likumības kodificētajā mutvārdu vai rakstveida runā un sarunvalodā (Valdmanis 1989, 101). Svarīgi, ka minētas arī tēmas un rēmas attiecības ar teikuma locekļiem.

J. Valdmanis 2003. gadā izdotajā rakstā „Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas”” aplūko aktuālo dalījumu nedaudz no cita viedokļa. Viņš aicina

precizēt un konkretizēt attieksmes, proti, līdzības un atšķirības no „klasiskās” aktuālā dalījuma izpratnes. Pēc autora domām, ļoti diskutējams un precizējams ir atzinums, ka latviešu valodā ir brīva vārdu secība, jo atkarībā no tā, par ko tieši grib informēt, tiek veidota atbilstoša sintaktiskā konstrukcija (Valdmanis 2003, 215). J. Valdmanis pieņem, ka sintaktiskajā konstrukcijā ietvertā informācija tiek dalīta starp izteikuma autoru un adresātu, tāpēc svarīgi ņemt vērā arī šo aspektu.

Autors piedāvā atšķirīgu pieeju — viņš norāda, ka “sintaktiskās konstrukcijas saturs tiek veidots, pamatojoties uz dotā un jaunā stratēģiju, taču veidojas nevis divas daļas, bet divi centri (kas nav viens un tas pats): tēma un fokuss. Tēma ir atbalsta punkts fokusa izveidei, kura dēļ sintaktiskā konstrukcija tiek veidota, izrunāta vai uzrakstīta. Fokuss ir tas, ko un kādā veidā ietver uzmanības lokā” (Valdmanis 2003, 217). Sintaktiskā konstrukcija informatīvā aspektā nav viendabīga, tā ir veidota no informatīvi vairāk vai mazāk nozīmīgiem vārdiem, kas grupējas ap katru no informatīvajiem centriem.

Neliels referāts par vārdu secību ir Ilzei Lokmanei. Viņa referātā „Vārdu kārta, sintaktiskā struktūra un aktuālais dalījums” ieskicē galvenās ar vārdu kārtu saistītās problēmas un pētījumu virzienus. Tiek nošķirtas vārdu kārtas funkcijas teikumā. Tās ir: gramatiskā, komunikatīvā un stilistiskā, bet vārdu kārtu var skatīt divējādi — divu vārdformu robežās (relatīvā) un teikumā kopumā (absolūtā). Analizējot gramatisko funkciju, autore pievērš uzmanību gadījumiem, kad no vārdu kārtas ir atkarīga sintaktiskā funkcija (determinanti, sekundāri predikatīvi komponenti, situanti). Tāpat tiek norādīts, ka latviešu valodā teikumos „verbs — subjekts” var būt arī neitrāla, nevis subjektīva vārdu kārta.

Runājot par vārdu kārtas komunikatīvo funkciju, autore par galveno izvirza problēmu, kas īsti ir aktuālā dalījuma vienības un kā tās identificēt. Analizējot vairākas aktuālā dalījuma teorijas, tiek aplūkotas arī iespējas izteikuma aktuālo dalījumu pētīt no runātāja un teksta uztvērēja viedokļa. Tomēr tiek secināts, ka aktuālā dalījuma teorijai ir jābūt tādai, lai tā spētu izskaidrot vārdu kārtas atšķirības un pētīšana ir jāsāk ar konkrētu valodas materiālu, nevis ar abstraktām teorijām.

Vārdu kārta un teikuma vērsums jeb aktuālais dalījums nedaudz aprakstīts arī Alda Lauža rakstā „Teikuma vērsums un vārdu kārta”. Autors ne vien atklājis savu pieeju un terminoloģiju aktuālā dalījuma izpētei, bet arī ar piemēriem norādījis, kā „vārdu kārta pieskaņojama domu virzībai teikumā” (Lauzis 2009, 69).

Pasaules valodnieki un datorlingvisti bieži pievēršas aktuālā dalījuma un vārdu secības likumībām, tomēr trūkst vienotu atziņu par šīm kategorijām, tādēļ vārdu secības pētījumi ir jāturpina, ne vien iepazīstoties ar dažādām teorijām par šo problēmu, bet arī analizējot valodas materiālu un mēģinot nošķirt aktuālā dalījuma kategorijas no anaforiskām konstrukcijām un citiem tekstveides aspektiem.

Literatūra

1. Ageluth J.F. Über die Wort folge in der lettischen Sprach // *Magazin*, 1828, 76–80.
2. *Anmerkungen und Zusätze zu der neuen lettischen Grammatik des Herrn Probst Stender von Christoph Harder*. Papendorf, 1790.
3. Bērziņa-Baltiņa V. Latviešu valodas gramatika. Trešais izdevums. B. v.: Latviešu apgāds, 1946.
4. Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989.
5. *Der lettischen Grammatik*. 2. Teil, Syntax. Entworfen von Otto Benjamin Gotfried Rosenberger. Mitau, herausgegeben von der lettisch-literarischen Gesellschaft. Zehnten Bandes erstes Stueck, 1848.
6. Endzelin J. *Lettische Grammatik*. Riga, 1922.
7. Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīgā, 1951.
8. *Handbuch der lettischen Sprache von A. Bielenstein*. Mitau, 1863.
9. Hesselberg H. *Lettische Sprachlehre*. Mitau, 1841.
10. *Latviešu gramatika*, J. Endzelīna un K. Mīlenbacha sarakstīta. Rīgā, 1907.
11. Lauzis A. Teikuma vērsums un vārdu kārtā // *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi 4*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 62–72.
12. Lokmane I. *Vārdu kārtā, sintaktiskā struktūra un aktuālais dalījums*. Referāts nolasīts Liepājas PA rīkotajā konferencē „Vārds un tā pētīšanas aspekti” 2004.
13. Mīlenbahs K. Druskas par vārdu kārtu // *Daži jautājumi par latviešu valodu*, K. Mīlenbacha izskaidroti. Jelgavā, 1893, 74–76.
14. Mīlenbahs K. Par nepareizi izlietātu un nevietā nostādītu ģenitīvu // *Daži jautājumi par latviešu valodu*, K. Mīlenbacha izskaidroti. Jelgavā, 1891, 19–23.
15. Порите Т. *Порядок слов в простом предложении латышского литературного языка*. Rīga: 1954; *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.
16. Stērstu Andrejs. *Latviešu valodas mācība*. I un II daļa. Rīgā un Tērbatā, 1880.
17. *Teikums*, K. Mīlenbacha apcerēts. Rīgā, 1898.
18. Valdmanis J. Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas” // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 7*. Liepāja: LiePA, 2003, 213–220.

Summary

The article focuses on the history of research into the word order in the Latvian from 1790 till today. Initially the word order was analysed in comparison with the word order in German. Later samples of Latvian spoken language and folklore were used to describe the place of sentence parts.

Since late 19th century the word order has been written about by the Latvian researchers themselves, moreover, they not only concentrated on the rules of word order but also on the logical

structure and psychological aspect of a sentence. The Latvian school grammar books show that usually the subject comes first in a sentence but if any other part of a sentence is particularly emphasized it can also become a psychological subject coming first in the sentence.

Unfortunately the so called stylistic function of word order has not been separately analysed in a wider research into word order in a simple sentence but it is indicated that the study of the grammatical function should be followed by the stylistic function and its relationship with the grammatical function.

Since the 1990s some Latvian linguists have been dealing with word order in the aspect of functional sentence perspective, however, like in the world linguistics there is no conformity of opinion as to terminology and also approach to analysis of the communicative function of word order.

PARONĪMI LATVIEŠU TERMINOLOĢIJĀ

Paronyms in Latvian Terminology

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

inta.urbanovica@lu.lv

Paronīmija ir viens no paralēluma izpausmes veidiem valodā, un tā ir saistāma ar valodas normēšanas procesu. Paronīmi palaikam tiek izmantoti terminoloģijā, jo morfoloģiski līdzīgu darinājumu semantikas diferencēšana ir viens no terminu darināšanas principiem. Terminu funkcijā biežāk ir novērojami afiksālie paronīmi, jo terminu diferencēšanā tiek izmantoti gan prefiksi, gan sufiksi, gan galotne. Salikteņterminu paronīmija īstenojas galvenokārt tajos gadījumos, kad jānošķir saliktenis no attiecīgā vārdsavienojuma. Mūsdienu latviešu valodā, analizējot paronīmijas piemērus, ir vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku – tās viena otru ietekmē gan formālā, gan semantiskā aspektā.

Atslēgvārdi: paronīmija, paronīms, terminoloģija, termins, valodas standartizēšana, vārddarināšana.

Pašreizējā straujās attīstības laikmetā nepārtraukti palielinās vajadzība pēc jauniem vārdiem, jo dažādu izzināmu un aprakstāmu parādību kļūst aizvien vairāk. Terminoloģija ir nozare, kurā tiek risināti jautājumi par apzinātu valodas vārdu krājuma palielināšanu, un mūsdienās tā ir kļuvusi par vienu no populārākajām zinātnes nozarēm, jo nodarbojas ar sabiedrībai aktuāliem jautājumiem, kā arī aktīvi iesaistās sociāli nozīmīgos procesos. Mūsdienu cilvēks dzīvo terminoloģiski izglītotā sabiedrībā – no terminiem izvairīties nevar neviens. Terminoloģijas primārais uzdevums ir plašināt literārās, t.i., standartizētās, valodas izteiksmes līdzekļu kopumu, tomēr šī nozare aptver daudz plašāku darbības jomu. Valentīna Skujiņa atzīst: „Terminoloģija ir īpatna darbības joma. Reizē valodnieciska un nevalodnieciska, reizē radoša un pragmatiska. Terminoloģijā krustojas visi valodas līmeņi un arī dažādās speciālās nozares. Tā kā terminoloģija lielā mērā saistīta ar loģiku, filozofiju,

socioloģiju, informātiku utt., terminologam ideālā variantā jābūt ar ļoti vispusīgām zināšanām, bet jo īpaši — jābūt apveltītam ar abstrakcijas un loģiskas spriešanas spējām un, protams, erudīciju savā nozarē. Bet līdztekus tam — arī ar entuziasmu un fanātismu, lai mūsdienu brīvības, demokrātijas, tiesiskuma un anarhijas jūklī noturētu skaidru un stingru sakārtotas, saskaņotas terminoloģijas valstiskās nepieciešamības ideju.” (Skujiņa 2007)

Mūsdienās ir vērojama valodas intelektualizācijas un specializācijas tendence, kas pieprasa komunikatīvajai videi atbilstošus skaidrus un precīzus izteiksmes līdzekļus un paredz vairīšanos no lieka valodas variatīvuma. Valodas līdzekļu variatīvuums ir objektīva un arī universāla parādība, jo saistīts ar apkārtējās pasaules un cilvēka esamības atspoguļojumu valodā (Kalnača 2001, 176), tomēr noteiktās situācijās tas var apgrūtināt saziņu. Dažādos valodas paveidos, piemēram, lietišķajā valodā, zinātnes valodā, viens no svarīgākajiem priekšnoteikumiem ir homogēna saziņas sistēma, un terminoloģija palīdz to īstenot.

Paronīmija ir viens no paralēlismu realizēšanās veidiem, kas īstenojas valodas standartizēšanas procesā. Paronīmi (par termina izpratni plašāk sk. Urbanoviča 2008) ir valodas līdzekļi, ko vienlīdz veiksmīgi var izmantot gan valodas standartizēšanā, gan arī modernizēšanā. Parasti saziņā izvēlas vienu paronīmu no paronīmu rindas, tomēr jo spilgti paronīmu daba vērojama gadījumos, ja vairāki paronīmi tiek lietoti vienā teikumā, piemēram, „... *tevi izmanto pa daļām, līdzīgi kā tavu prostatu vai aknas lieltirgotavu reklāmās, tavu **juftigumu**, ja runa ir par skūšanos, bet **jūtīgumu**, ja par labdarības akcijām..*” (N. Ikstena).

Paronīmiem valodā var būt dažādas funkcijas (par to sk. Urbanoviča 2009), tomēr tie ir cieši saistīti ar valodas normēšanas procesu. Normatīvais aspekts prevalē arī terminoloģijā, un valodas prakses materiālu analīze liecina, ka pašreiz terminoloģijas principi pat determinē paronīmijas attīstības tendences. Paronīmi, kas tiek darināti terminoloģijā, pamazām ieviešas vispārlietojamā valodā, piemēram, par vispārlietojamiem vārdiem ir kļuvuši paronīmi *lietisks – lietišķs*, kam sākotnēji bija raksturīga tikai terminoloģiska nozīme. Ir vērojama arī pretēja tendence – dažādi paronīmu modeļi tiek izmantoti terminoloģijā jaunu terminu radīšanā, turklāt tiek izmantoti tie darinājumi, kas valodas praksē ir vairāk vai mazāk stabilizējušies. „Šādas nozīmju un nozīmes nianšu atšķirības, kas ir dažādajām valodas vienībām, bet ko ikdienas lietojumā parasti nenošķir, terminoloģijā apzināti izmanto terminu

semantikas diferencēšanā, katru termina funkcijā lietoto vārdformu attiecinot uz stingri noteiktu atšķirīgu jēdzienu.” (Skujiņa 2002, 51)

Aplūkojot paronīmu izmantošanu terminoloģijā, galvenokārt analizēti nomeni, jo tie veido nozīmīgāko terminu daļu. Uzmanība pievērsta tiem paronīmiem, kas rodas vienas zinātnes nozares terminoloģijā, jo paralēlums terminoloģijā tiek aplūkots vienas nozares ietvaros. Pētījumā plašāk aprakstīta pašvalodas paronīmu izmantošana, jo aizguvumu analīzē diskutējams ir jautājums par aizguvumu morfoloģiskās segmentācijas korektumu (par to plašāk sk. Kalnača 2004, 29–30). Terminoloģijā, protams, netrūkst aizguvumu, ko var identificēt un diferencēt pēc paronīmu kritērijiem, piemēram, *adresāts* un *adresants*, *dermatīns* un *dermatīts*, *dokumentāls* un *dokumentārs*, *eksponāts* un *eksponents*, *fakts* un *faktors*, *indosāts* un *indosants*, *sulfīts* un *sulfāts*, tomēr to analīzē nevar norobežoties arī no paronīmijas izpausmes oriģinālvalodā vai starpniekvalodā, jo bieži vien attiecīgie darinājumi ir aizgūti jau kā paronīmi. Piemēram, vārdi *abonements* / *abonents* latviešu valodā ir aizgūti kā divi neatkarīgi nomeni, kuru paronīmiskā daba izpaužas arī citās valodās, piemēram, lietuviešu valodā *abonementas* / *abonentas*, krievu valodā *абонимент* / *абонент*, vācu valodā *Abonnement* / *Abonent*.

1. Afiksālo paronīmu lietošana terminoloģijā

Latviešu valodā afiksu izmantošana ir produktīvākais vārddarināšanas paņēmiens, tomēr terminoloģijā ir vērojamas savas īpatnības. „Termini tiek apzināti darināti, izvēloties optimālāko termina struktūru, turklāt terminoloģijā vērojama gan mazproduktīvo un neproduktīvo pašu valodas vārddarināšanas līdzekļu un paņēmienu aktivizēšanās (*divošana*, *dzīvotne*; *atsiltums*), gan citvalodu cilmes elementu aktīva izmantošana nacionālajā vārddarināšanā (*naivisms*, *viensliecists*; *scientiogramma*). Lai apmierinātu arvien augošās vajadzības pēc terminiem, terminoloģijā apzināti tiek izmantoti pat neregulāri, literārās valodas pamatlikumiem neatbilstoši vārddarinājumi (*centrītis*, *stiklogrāfija*).” (Skujiņa 2002, 83)

Afiksālie paronīmi terminoloģijā ir sastopami biežāk nekā citu grupu paronīmi. Latviešu valodas terminu vārdnīcās, kā arī teorētiskajos pētījumos par terminoloģiju ir atrodami gan prefiksālie, gan sufiksālie, gan kombinēta tipa paronīmi. Analizējot

pašcilmes paronīmus, šajā pētījumā netiek šķirti kalki, jo terminoloģijas aspektā šis jautājums ir plašāk pētāms.

1.1. Prefiksālie paronīmi

Latviešu valodā prefiksu izmantošana galvenokārt ir saistīta ar vārda derivatīvo modulāciju, jo prefikss nevar mainīt vārdšķiru. Prefiksu nozīmes parasti pārpratumus nerada, tāpēc prefiksālo paronīmu nav daudz. Arī terminoloģijā prefiksālie paronīmi terminoloģijā nav pārāk izplatīti. Ja tiek darināts kāds jauns prefiksāls darinājums, tas iekļaujas līdzšinējā vārddarināšanas afiksu sistēmā, piemēram, termins *apziednis* ‘zieda kauss un vainags’ ir darināts ar priedēkli *ap-*, kam ir raksturīga vārddarināšanas nozīme ‘apzīmē to, kas ir kam apkārt’¹; termins *iepoga* ‘objekts, ko var piesaistīt otram objektam, un tad tas sāk darboties kā otrā objekta sastāvdaļa’ ir darināts ar priedēkli *ie-*, kam piemīt vārddarināšanas nozīme ‘apzīmē virzienu uz iekšu vai atrašanos kam iekšā’. Kā piemēri var derēt arī garākas prefiksālo darinājumu virknes, piemēram, *ienākums – panākums – pienākums; apraksts – izraksts – noraksts*, kas sastāv no skaidri šķīramiem terminiem, kurus nevar uzskatīt par paronīmiem.

Par paronīmiju terminoloģijā var runāt tajos gadījumos, ja prefiksu semantikā vērojama sinonīmija. Terminoloģijā šāda semantiska pārklāšanās nav vēlama, tāpēc prefiksālie darinājumi tiek diferencēti, kļūstot par paronīmiem. Šādos gadījumos prefiksu un līdz ar to arī darinājumu atšķirības ir aplūkojamas konkrētu paronīmu semantikā, kā arī sastatāmas ar līdzīgiem terminoloģiskiem darinājumiem, veidojot sistēmisku precizitāti terminoloģijā.

Semantiskā sinonīmija ir novērojama galvenokārt verbu priedēkļiem, līdz ar to prefiksāli paronīmi ir saistāmi ar verbu motivētiem darinājumiem. Emīlija Soida par verbu priedēkļiem raksta: „Verbu prefiksiem funkciju ziņā ir zināma līdzība ar sufiksiem deverbālajos verbos. Atšķirīgais un vērā paturamais ir tas, ka prefiksu spējas modulēt pamatverba nosaukto procesu ir daudz plašākas par sufiksu spējām. Tiem raksturīga plaša homonīmija un sinonīmija, t.i., ar vienu un to pašu prefiksu var izteikt vairākas derivatīvas nozīmes un otrādi, – vienas vai tuvas derivatīvās nozīmes

---

¹ Afiksu nozīmes skaidrojumi ņemti no V. Kalmes un G. Smiltnieces grāmatas „Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija: Lokāmās vārdšķiras” (2001)

izteikšanai tiek izmantoti vairāki prefiksi. Tādēļ latviešu valodas prefiksu derivatīvās nozīmes sadrumstalotas un nav tik precīzi norobežojamas. Bieži vien tās krustojas un dažādi kombinējas viena prefiksa saistījumā ar noteiktas nozīmes vārdiem. Jo spilgti tas atklāts jau veiktajos latviešu valodas verbu prefiksu nozīmju aprakstos.” (Soida 2009, 232–233)

Prefiksāli paronīmi rodas gadījumos, ja terminu darināšanā tiek iesaistīti semantiski sinonīmiski priedēkļi, tomēr kopumā tiem ir drīzāk sporādisks, nekā sistēmisks raksturs. Prefiksālie paronīmi īstenojas neregulāri – tie ir atsevišķi darinājumu pāri, nevis noteikti vārddarināšanas modeļi, piemēram, par paronīmiem var uzskatīt terminus *iemava* (piem., *ass iemava, grozāmā iemava, izlīdzinātāja iemava, porcelāna iemava*) un *uzmava* (piem., *akustiskā uzmava, augļa uzmava, grozāmā uzmava, kabeļa uzmava, metāla uzmava*)², kuru nozīmes diferencē priedēkļi *ie-* un *uz-*, tomēr citus paronīmus ar šiem priedēkļiem nav izdevies konstatēt.

Plašākai ilustrācijai šoreiz izmantoti darinājumi ar priedēkli *iz-* un tiem raksturīgie paronīmi. *Iz-* ir verba priedēklis, kam raksturīgas vairākas vārddarināšanas nozīmes (sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 353–355; Soida 2009, 236–259). Akadēmiskajā gramatikā norādīts, ka dažkārt priedēklis *iz-* ir sinonīms priedēkļiem *ap-*, *pa-* (*izdarīt – apdarīt – padarīt (visus darbus)*), *no-* (*izdzist – nodzist*) u. tml. (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 355). „Latviešu valodas vārdnīcā”³ polisēmiskam vārdam *izturīgs* ir vērojama sinonīmija ar vārdu *noturīgs*: *izturīgs* 2. tāds, kas (kā ietekmē) ilgi nemainās, patur savas īpašības; tāds, kas ātri nenolietojas, un *noturīgs* ‘tāds, kas ilgi saglabājas, lēni mainās’. Terminoloģijā šie darinājumi tiek šķirti – V. Skujiņa šo darinājumu atšķirību skaidro šādi: „Darinājums ar priedēkli *iz-* – *izturība* tiek izmantots, ja runa ir par izturību kā spēju pretoties kā (t.i., kādas parādības, norises, procesa) iedarbībai: *karstumizturība* – ‘izturība pret karstumu’, līdzīgi arī *korozijizturība, dilumizturība, salizturība, sausumizturība*. Darinājums ar priedēkli *no-* – *noturība* tiek lietots, ja runa ir par spēju

---

² Terminiem netiek norādīts avots, jo pētījumā paralēli tika izmantoti vairāki avoti. Ja ir minētas garākas piemēru virknes, par pamatu izmantota akadēmiskā terminu datubāze „AkadTerm”.

³ Šeit un turpmāk izmantots izdevniecības „Avots” publicētās „Latviešu valodas vārdnīcas” otrais izdevums (1998).

no noturēt, paturēt, uzturēt ilgāku laiku: *mitrumnoturība* – ‘spēja noturēt, paturēt sevī mitrumu’ (sal. *kūdras plates mitrumnoturība*) vai ja runa ir par kāda stāvokļa stabilitāti, nemainību: *garennoturība*, *šķērsnoturība* (pret automobiļa slīdēšanu). Analogiska semantika vārdkopterminos ir arī attiecīgajiem īpašības vārdiem *izturīgs* un *noturīgs*.” (Skujiņa 2002, 52)

Ja darinājumiem ar *iz-* un *no-* terminoloģijā nav nozīmes atšķirību, tiek izmantots tikai viens darinājums – to apliecina, piemēram, tādi atvasinājumi kā *izgulsnēt* un *nogulsnēt*. Šie vārdi ir fiksēti „Latviešu valodas vārdnīcā” (sk. 309. un 522. lpp.), bet terminoloģijā tiek izmantots tikai vārds *nogulsnēt*. Priedēklis *iz-* parādās arī citos prefiksālo terminu paronīmu pāros, piemēram,

izguve – *ieguve*:

izguve ‘operāciju, metožu un procedūru kopums, ko izmanto noteiktas tematikas datu atlasei no datu bāzēm vai datnēm’ un *ieguve* ‘saražošana, izveidošana, izstrādāšana’;

izlase – *atlase*:

izlase ‘pārlūkprogrammas Internet Explorer veidotie un saglabātie vienotie resursu vietraži (URL) – norādes uz tīmekļa lapām, kuras lietotājs vēlas apmeklēt vairakkārt’ un *atlase* ‘formatēšanai vai rediģēšanai izgaismota teksta vai grafikas daļa displeja ekrānā’ un šie paši termini ģenētikas nozarē: *izlase* ‘noteiktiem vides apstākļiem vislabāk pielāgoto formu izdzīvošana, nodrošinot maksimālu dzīvotspējīgo pēcnācēju skaitu’ un *atlase* ‘vecākorganismu izvēle krustošanai’.

Savukārt priedēklis *no-* funkcionē citos paronīmu pāros, piemēram,

norēķins – *aprēķins*:

norēķins ‘naudas pārskaitījums no maksātāja konta saņēmēja kontā’ un *aprēķins* ‘rezultātu, rādītāju noteikšana, arī šādi iegūtais skaitliskais lielums’.

Mūsdienu terminoloģijā priedēkli *no-* var uzskatīt par produktīvu vārddarināšanas afiksu – tas ir sastopams dažādos darinājumos, piemēram, *nodevums*, *noklusējums*, *nolase*, *noliece*, *nosace*, *nosacījums*, *noslāņošanās*, *nosliece*, *nosusināšana*,

noteikums. No valodas kultūras viedokļa mūsdienu latviešu valodā priedēklis *no-* palaikam ir desemantizējies (sk. Freimane 1993, 157), un, šķiet, tas sāk atspoguļoties arī terminoloģijā, piemēram, darinājumā *nokavējums*. Vārds *nokavējums* Akadēmiskajā terminu datubāzē „AkadTerm” ir fiksēts 10 terminoloģiskās vārdkopās, turklāt tās lielākoties ir ekscerpētas no 1970. gadā izdotas „Juridisko terminu vārdnīcas”, savukārt termins *kavējums* ir iekļauts 25 vārdkopās un dominē mūsdienu terminoloģijā. Terminu definīcijās nozīmes šķīrums nav aktualizēts. V. Skujiņa norāda, ka „no semantiski nenoslogotajiem elementiem termina struktūrā cenšas atbrīvoties, piemēram, *starojums*, nevis „izstarojums”, jo darbības (starošanas) rezultāta nozīme pilnībā ietverta izskaņā *-ums* un priedēklis *iz-* ir lieks (lieka ir arī *iz-* nianse ‘no iekšas uz āru’, jo „starošana” vispār parasti notiek tieši šādā veidā)” (Skujiņa 2002, 51).

Terminoloģijā sastopami arī citi sinonīmiski darinājumi, kam nav skaidra semantiskā diferenciacija. Sinonīmiski ir prefiksāli darinājumi *apmaksāt*, *apmaksā* un *samaksāt*, *samaksa*. Atvasinājums *apmaksāt* ir derivatīvais kalks (sk. Kušķis 2009, 21), kas sastopams retāk (piemēram, „AkadTerm” datu bāzē ir atrodami tikai 2 termini), tomēr šo darinājumu sinonīmija vēl aizvien ir vērojama, īpaši terminu definīcijās, piemēram, *personu noteicējs* ‘vispārīgais noteicējs, kas raksturo iespieddarbā vai citā dokumentā aplūkotās personas pēc ieņemamā amata, sakariem ar dažādiem uzņēmumiem, darba apmaksas, sociāldemogrāfiskām u.c. pazīmēm’ vai *dzīvokļa pabalsts* ‘vietējās pašvaldības pabalsts personām ar maziem ienākumiem īres samaksai’.

Kopumā var secināt, ka prefiksālie paronīmi ir sporādiska parādība, kas īstenojas galvenokārt verbu motivētos darinājumos, tomēr tie noder terminoloģijas vajadzībām, jo prefiksālajai darinājumu sistēmai ir raksturīga izteiktāka semantiskā atšķirība. Derivatīvo sinonīmu diferencēšanas aspektā terminoloģijas nostādnes sakrīt ar valodas kultūras nostādnēm, jo standartizētajā valodas paveidā šādi sinonīmiski darinājumi ir vērtējami kā izteiksmes līdzekļu pārdaudzums, tāpēc problēmgadījumu šķīršana būtu analizējama, sastatot pētījumus abās nozarēs.

1.2. Sufiksālie paronīmi

„Salīdzinot kvantitatīvi lietvārdu prefiksālo un sufiksālo atvasināšanu, redzams, ka mūsu dienās daudz produktīvāka ir sufiksālā atvasināšana” (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 83). Sufiksiem latviešu valodā piemīt daudzveidīgākas funkcijas nekā prefiksiem, jo tie ir saistāmi ne tikai ar darinājumu semantisko modulāciju, bet arī ar morfoloģisko transpozīciju. Derivatīvo sufiksu sistēma katrai terminoloģijā izplatītai vārdšķīrai ir atšķirīga un aplūkojama atsevišķi.

Substantīvu sufiksiem ir raksturīga semantiskā un funkcionālā stabilitāte, kas ir laika gaitā tradicionāli nostiprinājusies. Lietvārdu sufiksu vārddarināšanas nozīmes ir diezgan patstāvīgas, un sinonīmijas gadījumu nav daudz. Terminoloģijā lietvārdi ar sinonīmiskiem sufiksiem tiek normēti kā paronīmi, līdz ar to jāsecina, ka substantīvu sufiksālo paronīmiju literārajā valodā nosaka termindares principi.

Terminoloģijā paronīmiski pāri ir atvasinājumiem ar *-ība* un *-ums*. Piemēram, LZA Terminoloģijas komisijas lēmumā Nr. 87 „Par terminu *drošība* un *drošums* izpratni latviešu valodā” (24.11.2009.; prot. Nr. 6/1096) ir teikts: „Lai sekmētu vienošanos terminu *drošība*, *drošums* izpratnē, LZA Terminoloģijas komisija kā pirmo soli vienošanās virzienā **apstiprina** šādas vispārīgas terminu *drošība*, *drošums* definīcijas: **drošība** ‘Stāvoklis, apstākļi, kuros nav apdraudējuma un/vai ir vajadzīgā aizsardzība pret iespējamu apdraudējumu.’ **drošums** ‘1. Īpašība, kas izpaužas kā spēja veikt paredzētos uzdevumus. 2. Īpašība, kas izpaužas kā spēja darboties nebīstami un uzticami. 3. Datu, atziņu vai zināšanu īpašība būt ticamiem un/vai atbilst īstenībai.’ (<http://termini.lza.lv/index.php?category=2>).

Ir aktualizēti sufiksi *-n-*, *-tn-*, kas tiek izmantoti dažādu priekšmetu apzīmēšanai pretstatā bezsufiksāliem darinājumiem, kas apzīmē procesu kopumā, piemēram, *cirte* – *cirtne*, *grieze* – *grieznis*, *piesaiste* – *piesaistne*, *saskare* – *saskarne*, *spiede* – *spiedne*, *sviede* – *sviedne*. Arī darītāju nosaukumos vērojama paronīmija, piemēram, „gadījumos, kad vienas un tās pašas saknes darinājumu ir nepieciešams izmantot gan visas ierīces, gan atsevišķas detaļas apzīmēšanai, lielākā agregāta nosaukumā izvēlas izskaņas *-tājs*, *-ājs*, *-ējs*, mazākā objekta (detaļas) nosaukumā – *-nis*, *-is*: *laistītājs*, *smalcinātājs*, *cēlājs* (piemēram, *veldres cēlājs*), *griezējs* (*velēnu griezējs*), *plāvējs* (*labības plāvējs*) – lauksaimniecības mašīnu, agregātu nosaukumi, *grieznis* – ‘rīks, ar ko griež’, *glaudnis* – arkla detaļa” (Skujiņa 2002, 52 – 53).

Arī ūzuss var regulēt terminu attīstību. Piemēram, latviešu valodā ir nostiprinājusies savdabīga tradīcija darināt iedzīvotāju nosaukumus pēc dzīvesvietas. Šajos darinājumos dominē divi piedēkļi – *-niek-* un *-iet-*, kas ir nostiprinājušies dialektālu faktoru ietekmē. Valija Dambe raksta: „Latvijas rietumu pusē parasti iedzīvotāju nosaukumu darinājumi ar izskaņu *-(e)nieki*, piemēram, *jelgavnieki*, *liepājnieki*, *ventspilnieki* u. tml., austrumdaļā turpretī – darinājumi ar izskaņu *-ieši*, piemēram, *daugavpīlieši*, *valcēnieši*, *valmierieši*. Fonētiski un morfoloģiski nav nekādu nosacījumu, kas liegtu vai prasītu vienu vai otru izskaņu. Ir tikai tradīcija.” (Dambe 1970, 45) Tomēr šī tradīcija ir dziļi iesakņojusies un tāpēc iekļauta literārajā valodā kā nostiprinājusies norma (sk. Konsultants 1982; Konsultants 1984; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959). Abos gadījumos gan derivatīvie modeļi, gan derivatīvās nozīmes pamatā sakrīt, tomēr tie uzskatāmi par paronīmiem, jo darinājumu veidošanā parādās atšķirīgas nozīmes sēmas, kas norāda uz piederību noteiktam ģeogrāfiski ierobežotam apvidum.

Adjektīvu sufiksālajiem paronīmiem vērojamas atšķirīgas īpatnības, jo adjektīvu sufiksi pēc savas nozīmes ir abstrakti un daudznozīmīgi. E. Soida par adjektīvu sufiksālajiem atvainājumiem raksta, ka „ar sufiksiem atvasināto adjektīvu vārddarināšanas tipu nozīme nav viengabalaina. Tas jo spilgti redzams produktīvāko vārddarināšanas tipu nozīmē. Tā parasti apvieno vairākas vārddarināšanas apakštipu nozīmes, kas, pakāpeniski kārtodamās, veido centrālo – noturīgāko un perifēriāla tipa vārddarināšanas nozīmes daļu.” (Soida 2009, 124). Vispārlietojamajā leksikā sufiksālie adjektīvi bieži funkcionē sinonīmiski, bet terminoloģijā tie tiek diferencēti.

Adjektīvu sufiksālie paronīmi tiek izmantoti vārdkopterminu darināšanā, un pamatā tiek ievērots afiksālo elementu nozīmes diferencēšanas princips, piemēram, *kopējs* (*kopējs ienākums*, *kopējs ieņēmums*, *kopējs pieprasījums*, *kopējs tirgus*, *kopējā pieprasījuma līkne*) un *kopīgs* (*kopīga saite*, *kopīga virtuālā sistēma*, *kopīgs grozījums*, *kopīgs mainīgais*) vai arī *vispārējs* (*vispārēja apdrošināšana*, *vispārēja datoru informācijas sistēmu kontrole*, *vispārējs cenu līmenis*, *vispārēja nodošana* (*vispārēja cesija*), *vispārēja polise*, *vispārēja rezerve*, *vispārējo izmaksu ekonomija*) un *vispārīgs* (*vispārīgs noteikums*, *vispārīgs brīdinājums*, *vispārīgs recidīvs*).

Adjektīvu sufiksālo darinājumu izmantošanā mūsdienu latviešu valodā vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku:

- darinot terminus, tiek ņemta vērā arī ūzusa savdabība, piemēram, terminoloģijā netiek šķirti darinājumi *personisks* – *personīgs*, jo arī valodas praksē tie nav nostiprinājušies, kaut gan formāls pamats šo darinājumu šķiršanai ir;
- terminu diferencēšana ietekmē vispārlietojamo leksiku, jo attiecīgiem darinājumiem ir tendence nostiprināties arī vispārlietojamā leksikā un turpināt attīstīt noteiktus derivatīvos modeļus.

Sufiksus terminoloģijā izmanto arī tajos gadījumos, ja nepieciešams diferencēt dažādu vārdšķiru paronīmus. Piemēram, vārdkopterminos dažādās atributīvās nozīmēs tiek izmantoti adjektīvi un participi, piemēram, *nekustams* – *nekustīgs* (sk. Freimane 1993, 107), *atbilstošs* – *atbilstīgs*, *piederošs* – *piederīgs* (sk. Skujiņa 2003, 59), vai arī substantīvi un divdabji, piemēram, *laistīšana* – *laistāms*, *mazgāšana* – *mazgājams*, *skaitļošana* – *skaitļojams* (sk. Skujiņa 2002, 54). Vārdkopterminu veidošanā problemātiska ir lietvārda ģenitīva un īpašības vārda ar *-isks* (arī *-āls*, *-ārs*, *-īvs*) izvēle vārdkoptermina atkarīgajā komponentā šo formu saskarīgās semantikas dēļ (Skujiņa 2002, 59).

Kopumā par sufiksālajiem paronīmiem terminoloģijā var secināt, ka tie ir grūtāk diferencējami, jo ir ciešāk saistīti ar fundamentālām paralēluma izpausmēm – sinonīmiju un polisēmiju, turklāt šo darinājumu normēšanā ir jārespektē arī ūzuss.

1.3. Galotņu paronīmi

Galotnes izmantošana jaunu vārdu darināšanā ir produktīvs paņēmiens mūsdienu terminoloģijā, bet galotņu paronīmi sastopami reti. Galotņu paronīmi rodas, ja vienas un tās pašas saknes vārdus diferencē, izmantojot dzimtes gramatisko kategoriju. Inta Freimane šādus darinājumus dēvē par gramatiskajiem jeb kategoriālajiem paronīmiem (sk. Freimane 1993, 109). Terminoloģijā paronīmi ir sieviešu dzimtes lietvārdi, kas apzīmē procesu kopumā, un attiecīgie vīriešu dzimtes atvasinājumi, kas nosauc kādu noteiktu priekšmetu, piemēram, *pārvade* – *pārvads*, *apskate* – *apskats*, *apgāde* – *apgāds*. „Sufiksālajām galotnēm *-e* un *-is* aktīva loma terminos ietvertā satura

nošķiršanā galvenokārt ir atvasinājumos ar piedēkli *-n-*: *iztvaikotne* (trauks) – *iztvaikotnis* (ierīce), *izvadne* – *izvadnis*, *mazgātne* – *mazgātnis*, *sausne* (‘sausī sīkmateriāli’, piemēram, *kūdras sausne*) – *sausnis* (‘nokaltis koks’), *statne* (platforma) – *statnis* (stienis), *grieznis* – *grieznis*” (Skujiņa 2002, 54 – 55).

Par galotņu paronīmiem var kļūt vienas saknes darinājumi bez dzimtes maiņas, tomēr terminoloģijā daļa šādu paronīmu vēl aizvien nav nostiprinājušies valodas praksē un funkcionē variatīvi, piemēram, *matrica* – *matrice* (*inversa matrica* / *inversa matrice*, *nesingulāra matrica* / *nesingulāra matrice*, *transponēta matrica* / *transponēta matrice*, *unitāra matrica* / *unitāra matrice*). Pašreiz terminoloģijā tiek šķirti divi darinājumi *aila* (celtniecībā) un *aile* (starpnozaru termins), kaut gan „Latviešu valodas vārdnīcā” ir fiksēts tikai vārds *aile*, kas ietver abas nozīmes: 1. brīva vieta sienā durvju un logu izveidošanai; 2. paralēlām līnijām norobežota vieta, telpa. Pēc nozīmes tiek šķirti vārdi *ēters* – *ēteris*, kam pamatā ir viena grieķu vārda sakne, tomēr arī šo darinājumu paradigmas valodas praksē tiek jauktas.

Galotņu paronīmi var rasties arī tajos gadījumos, ja terminu semantiskajā diferencēšana izmanto skaitļa gramatisko kategoriju, piemēram, *aktīvs* ‘grāmatvedības bilances kreisā puse, kur uzņēmuma līdzekļus attēlo naudas izteiksmē, tai jābūt vienādei ar bilances labo pusi aktīvu’ un *aktīvi* ‘1. īpašuma tiesību kopums, kas pieder fiziskai vai juridiskai personai – naudas līdzekļi, noguldījumi bankās, vērtspapīri, aizdevumi, nekustamais īpašums u. c.; 2. uzņēmuma līdzekļi, kas attēloti grāmatvedības bilances aktīvā (..); 3. jebkādas vērtības, ko ir iespējams apmainīt pret naudu vai kādu citu vērtību.

Starpkategorālie, t.i., dažādu vārdšķiru galotņu paronīmi terminoloģijā rodas tajos gadījumos, ja galotni izmanto gramatiskās homonīmijas gadījumos, piemēram, *termināls*, *mobils* (īpašības vārds) un *terminālis*, *mobilis* (lietvārds). Tomēr, kā norāda V. Skujiņa, terminoloģijā šī tendence nav sistēmiski nostiprinājusies, jo valodā liela daļa šādu homonīmu ir pierasti gan speciālā lietojumā, gan vispārlietojamā valodā (sk. Skujiņa 1981, 165).

Kopumā par galotņu paronīmiem terminoloģijā var secināt, ka tie nav izplatīti. Praksē labāk nostiprinās paronīmi, kuriem līdz ar galotnes maiņu tiek mainīta arī dzimte. Galotnes maiņa biežāk ir novērojama kombinētajos vārddarināšanas tipos,

resp., apvienojot galotnes maiņu ar kādu citu vārddarināšanas līdzekli vai paņēmienu, tā nostiprinot semantisko atšķirību.

2. Salikteņparonīmu izmantošana terminoloģijā

Salikteņi mūsdienās ir viens no produktīvākajiem leksikas bagātināšanas veidiem, tāpēc arī terminoloģijā tie tiek plaši izmantoti. Saliktenī visuzskatāmāk ir iespējams izteikt virsjēdziena un apakšjēdziena pazīmi un tādējādi īstenot terminu sistēmiskuma prasību (Skujiņa 2002, 88). Terminoloģijā visumā tiek izmantoti tie paši kritēriji, kas ir aktuāli vispārlietojamās leksikas darināšanā ar sintaktisko paņēmienu. Terminsalikteņu darināšanā rūpīgi tiek pārdomāta salikteņa komponentu izvēle, jo darinājumam ir jāiekļaujas gan afiksālo atvasinājumu, gan arī citu salikteņu sistēmā. Piemēram, saliktenis *cipardati* ‘dati, kas tiek attēloti, izmantojot ciparsignālus’ ir darināts no vārdiem *cipars* un *dati*, kas arī ir termini. Šim salikteņterminam sistēmiski ir jāsader ar citiem salikteņiem, kuros ir attiecīgo sakņu komponenti, piemēram, *cipardators*, *ciparierakste*, *ciparkods*, *ciparmonitors*, *ciparsignāls*, *ciparslēgs* vai arī *ievaddati*, *izvaddati*, kā arī semantiski jāietver abu komponentu terminoloģiskā semantika. Attiecīgais saliktenis *cipardati* pārmanto arī otrā komponenta gramatisko savdabību – vārds *dati* ir daudzskaitlinieks, un arī darinājums *cipardati* iegūst šādu gramatisko ierobežojumu.

I. Freimane norāda, ka valodas praksē salikteņparonīmu ir konstatēts maz, piemēram, *dārzenkopība* un *dārzkopība*, *tādēļ* un *tāpēc*, *viensliedes* un *viensliežu*, *darbadiena* un *darbdiena*, *vecāmāte* un *vecmāte* (sk. Freimane 1993, 109). Zinātniskajā terminoloģijā pat visniecīgākās salikteņu atšķirības tiek izmantotas semantiski diferencējamu apzīmējumu veidošanai. Piemēram, par šādu diferencētājmorfēmu var kļūt interfikss – salikteņa pirmā komponenta galotne, kas zaudējusi savu gramatisko nozīmi. Šādi tiek šķirti salikteņparonīmi *darbdiena* ‘pretstatā svētdienai’ un *darbadiena* ‘darbam paredzētā diennakts daļa’; *valstspētniecība* ‘attiecinot uz valsti kā politisku organizāciju’ un *valstpētniecība* – ‘attiecinot uz valsti kā teritoriālu vienību’ (sk. Skujiņa 2002, 93–94).

Par salikteņparonīmiem būtu uzskatāmi arī salikteņi, kam atšķiras otrā komponenta sufikss, piemēram, *abpusējs* un *abpusīgs*, *divkārtējs* un *divkārtīgs*, *ilggadējs* un *ilggadīgs*, *vienreizējs* un *vienreizīgs*, jo sufiksu atšķirības īstenojas tikai attiecīgajos salikteņdarinājumos. Tomēr šādi adjektīvi reti tiek izmantoti vārdkopterminos, un šādos gadījumos parasti dominē viens darinājumu modelis, piemēram, „AkadTerm” datu bāzē fiksēti 13 terminu, kuros ietilpst saliktenis *vienreizējs*, bet nav neviena termina ar salikteni *vienreizīgs*.

Kopumā salikteņu darināšana ir ļoti izplatīta terminoloģijā, bet salikteņparonīmi nav sastopami bieži. Plašākiem secinājumiem ir nepieciešams daudzveidīgāks ekscerptu kopums, jo salikteņdarināšanā ir analizējami ne tikai divkomponentu, bet arī trīskomponentu un vairākkomponentu salikteņi.

3. Fonētiskie resp. fonemātiskie paronīmi terminoloģijā

Terminu semantikas diferencēšanā tiek izmantotas arī fonētiskas atšķirības vārda saknē. Šis paņēmiens nav pārāk produktīvs, tomēr palaikam tas tiek izmantots. No fonētiskiem līdzekļiem parasti tiek izmantotas fonēmu vēsturiskās mijas, kas ir pazīstamas latviešu valodā.

Mainot patskaņus, tiek izmantota gan kvantitatīva, gan kvalitatīva substitūcija. Vārdu nozīmes diferencēšanai tiek izmantoti īsie un garie patskaņi. Piemēram, patskaņu kvantitāte tiek variēta paronīmos *jutīgs* un *jūtīgs*. Terminoloģiskajās vārdkopās tie tiek izmantoti ar diferencētu nozīmi, īpaši vārds *jutīgs*, piemēram, *gaismas jutīgs papīrs*, *jutīga āda*. Palaikam tiek izmantota patskaņu kvalitatīva maiņa, atvasinājumu saknē iekļaujot dažādus patskaņus, piemēram, *velkme* (dūmvadā) – *vilkme* (spēkratiem), *izklaidēja* (‘šur tur’) – *izkļiedēja* (‘vienmērīgi izretinot’), *spraislis* (taisns) – *spriseslis* (liekts) (sk. Skujiņa 2002, 51). Patskaņu substitūcijas principi atbilst mantotās patskaņu mijas gadījumiem.

Arī līdzskaņu maiņa tiek izmantota terminu diferencēšanā, piemēram, *lietšana* – *liedšana*, tomēr tā ir reti sastopama. Pašcilmes terminu semantiskajā diferencēšanā fonētisko un fonemātisko līdzekļu izmantošana ir grūti ieviešama valodas praksē, jo darinājumi tiek jaukti fonētiskās tuvības dēļ.

Fonēmu variēšanu var izmantot aizgūtu terminu diferencēšanā, tomēr šajos gadījumos ir nepieciešama sistēmiska saskaņošana gan ar oriģinālvalodas fonētisko savdabību, gan latviešu valodas ortogrāfijas principiem, gan arī ar jau nostiprinātām terminoloģijas tradīcijām. Tā ilgu laiku notika diskusijas par terminu *rehabilitācija* un *reabilitācija* diferencēšanu, tomēr „sacensībā starp viena un tā paša internacionālisma dažādajām formām – *reabilitācija* un *rehabilitācija* – tiesvedības un medicīnas terminoloģijā uzvaru guvusi latīņu oriģinālam ar h atbilstošā forma **rehabilitācija**” (Skujiņa 1995).

4. Kombinēta tipa paronīmi terminoloģijā

Kombinēta tipa darinājumi terminoloģijā ir sastopami, jo vairāku vārddarināšanas paņēmieni izmantošana palīdz nostiprināt terminu semantisko atšķirību. Afiksālie kombinēta tipa paronīmi terminoloģijā biežāk īstenojas kā sufiksa un galotnes apvienota izmantošana jauna termina darināšanā, piemēram, *priekšrakst-s* un *priekšrakst-n-e*, *dat-i* un *dat-uv-e*. Jaunu terminu darināšanā var izmantot arī citas afiksu kombinācijas, piemēram, termins *iežurnāle* ir darināts, izmantojot prefiksu *ie-* un galotni *-e*.

Par kombinēta tipa paronīmiju ir uzskatāma salikteņa un attiecīgā vārdsavienojuma paralēla funkcionēšana, ja katrai valodas vienībai tiek diferencēta atšķirīga nozīme. Šādi gadījumi ir visai izplatīti gan vispārlietojamā valodā, gan arī terminoloģijā. Pēdējos gadu desmitos ir aktualizējusies prakse šķirt vārdsavienojumus no salikteņiem. Salīdzinot dažādos gados izdotās pareizrakstības vārdnīcas, var secināt, ka ir vērojama salikteņu palielināšanās un paralēlvariantu samazināšanās tendence (sk. Strautiņa, Šulce 2009, 57–58). „Zinātniskajā terminoloģijā šādus atšķirīgus darinājumus cenšas izmantot tālākai nozīmes diferencēšanai, turklāt salikteņterminam tiek piešķirta vairāk nosacīta nozīme: *dienvidu slāvi* ‘kas apdzīvo dienvidu teritorijas’ – *dienvidslāvi* ‘noteikta slāvu tautu grupa’, *meža purvs* ‘kas atrodas mežā’ – *mežpurvs* ‘purva tips ar noteiktām pazīmēm’; sal. arī: *gada diena* – *gadadiena* ‘jubileja’, *darba vieta* – *darbavieta* ‘iestāde, uzņēmums’.” (Skujiņa 2002, 58–59)

Secinājumi

Paronīmija ir saistāma ar valodas normēšanas procesu, tāpēc tā ir konstatējama arī terminoloģijā. Paronīmu diferencēšanā ir vērojama korelācija starp terminoloģiju un vispārlietojamo leksiku: terminoloģijā tiek šķirti vārdi, kas vispārlietojamā valodā ir sinonīmiski, savukārt terminoloģijā ieviestās sinonīmu atšķirības ieviešas vispārlietojamā valodā. Risinot terminu diferencēšanas problēmas, tiek aktualizēti arī valodas kultūras jautājumi, līdz ar to terminoloģijas atzinumi var noderēt ne tikai terminu darināšanā un semantiskā diferencēšanā, bet arī valodas kodificētās normas izstrādē un pilnīgošanā.

Terminoloģijā nav vēlama tāda valodas parādība kā sinonīmija, un šajos gadījumos vispārlietojamās leksikas sinonīmi bieži kļūst par paronīmiem, piemēram, *izturīgs* un *noturīgs*, *izlase* un *atlase*, *drošums* un *drošība*, *griezējs* un *grieznis*. Tomēr, izstrādājot terminu sistēmu, tiek ņemtas vērā arī ūzusa īpatnības, lai neveidotos pretruna ar valodas praksi, piemēram, terminoloģijā netiek diferencēti adjektīvi *personīgs* un *personisks*. Terminoloģijā nav vēlams arī variatīvums, tomēr palaikam tas ir novērojams, piemēram, *bezdividendes datums* // *pēcd dividendes datums* (Ekonomikas un finanšu vārdnīca, 69), *abpusējs asāmurs* // *abpusīgs novilkums* („AkadTerm”).

Terminoloģijā biežāk tiek izmantoti afiksālie paronīmi. Izmantojot termindarē afiksus, jāpievērš uzmanība to semantiskai lietderībai – ja afikss nepiešķir darinājumam noteiktu nozīmes niansi, tā izmantošana ir rūpīgi izvērtējama, jo var radīt nekoncekvenci arī citu līdzīgu terminu darināšanā un lietošanā. Salikteņdarināšanā, kas arī ir izplatīts terminu darināšanas veids, paronīmija galvenokārt vērojama kombinēta tipa darinājumos, kad saliktenis pēc nozīmes ir jāšķir no attiecīgā vārdsavienojuma, piemēram, *darbavieta* un *darba vieta*, *dienvidslāvi* un *dienvidu slāvi*, *mežpurvs* un *meža purvs*. Fonētisko līdzekļu izmantošana paronīmu diferencēšanā nav pārāk izplatīta, jo attiecīgie darinājumi valodas praksē tiek jaukti biežāk.

Avoti:

1. *Asinsbalss: latviešu literatūras miniantoloģija*. Rīga: Pētergailis, 2001.
2. *Ekonomikas un finanšu vārdnīca*. Rīga: Norden AB, 2003.

3. *Grāmatvedības jēdzienu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Avots, 2005.
4. *Juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: Nordik, 1998.
5. *Likumu terminu vārdnīca*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2004.
6. <http://www.termini.lv>
7. <http://termini.lza.lv/akadterm>
8. <http://termini.letonika.lv>
9. <http://letonika.lv/groups/default.aspx?g=1&r=1107>

Literatūra:

1. Dambe V. Iedzīvotāju nosaukumi pēc dzīves vietām // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*: Rakstu krājums. 6. laidziens. 1970. Rīga: Liesma, 1970, 45. – 62.
2. Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
3. Kalme V., Smiltiece G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras: Mācību grāmata*. Liepāja: LiePA, 2001.
4. Kalnača A. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā // *Linguistica Lettica*. 9. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2001, 176.–186.
5. Kalnača A. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.
6. *Konsultants: Palīglīdzeklis valodas prakses jautājumos*. 1. laidziens. Rīga: Avots, 1982.
7. *Konsultants: Palīglīdzeklis valodas praksē*. 2. laidziens. Rīga: Avots, 2004.
8. Kušķis J. *Mūsu valoda II: Padomi latviskas valodas cienītājiem*. Rīga: Biedrība „Latvietis”, 2009.
9. Lēmums Nr. 87 „Par terminu *drošība* un *drošums* izpratni latviešu valodā” (24.11.2009.; prot. Nr. 6/1096) [Skatīts 23.01.2010.] Pieejams: <http://termini.lza.lv/index.php?category=2>
10. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1. d. Fonētika un morfoloģija. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.

11. Skujiņa V. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. 2. papild. izd. Rīga: Latviešu valodas institūts, 2002.
12. Skujiņa V. Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija sešos gadu desmitos // LZA Vēstis, 24.03.2007. [Skatīts 23.01.2010.] *Pieejams: termini.lza.lv/article.php?id=204*
13. Skujiņa V. Rehabilitācija – medicīnā un tiesvedībā // *Labrīt*, 1995. gada 6. jūnijs.
14. Skujiņa V. Revidējama vai nerevidējama homonīmija? // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*: Rakstu krājums. 17. laidniens. 1981. Rīga: Liesma, 1981, 163.–178.
15. Soida E. *Vārddarināšana*. Dz. Paegles red. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
16. Strautiņa V., Šulce Dz. *Latviešu valodas pareizrūna un pareizrakstība*. Rīga: RaKa, 2009.
17. Urbanoviča I. Derivatīvā paronīmija un literārās valodas funkcionālie paveidi // *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība. Latvistika un somugristika*. Nr. 746. Rīga: Latvijas Universitāte, 2009, 110.–117.
18. Urbanoviča I. Paronīmijas izpratne un paronīmu noteikšanas kritēriji // *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība. Latvistika*. Nr. 728. Rīga: Latvijas Universitāte, 2008, 123.–132.

Summary

Paronymy is one of the modes of parallel expression in language, and it is attributed to the language standartization process. The basic aim of terminology is to provide precise definitions of objects and paronymy is good way for this process. The article deals with the use of paronyms in terminology. The base of terminology is morphological derivations and compound words, and paronyms are represented in both types. There is a correlation between the terminology and general vocabulary: terminology distinguishes words that are synonymous, while these principles of terminology are established in general use.

TEIKUMA DZILĀS UN VIRSĒJĀS STRUKTŪRAS PĒTĪJUMI LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ

Sentence Deep and Surface Structure Investigations at the University of Latvian

Līga Vogina

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a
liga.vogina@lu.lv

20. gadsimtā latviešu valodniecībā ienāca teorētiskās atziņas, kas būtiski mainīja lingvistisko domu virzību turpmākos darbos, tostarp arī sintakses pētījumos. Sintaksē, pēc raksta autores domām, noteikti jāizceļ triju Latvijas Universitātes valodnieku veikums. Rakstā atspoguļoti Jūlija Kārkliņa, Intas Freimanes un Ilzes Lokmanes uzskati par teikuma struktūru un tās izpētes aspektiem. 20. gadsimta sākumā latviešu valodnieki smēlās idejas galvenokārt krievu valodnieku pētījumos un pasaules valodnieku darbu tulkojumos krievu valodā. Vēlākos gados kļuva pieejama arī teorētiskā literatūra citās valodās.

Ar J. Kārkliņa darbiem latviešu valodniecībā aizsākās valodas un runas šķīrums. Pirms tam šī doma bija jau pazīstama citur pasaulē (domas aizsācējs – Ferdinands de Sosīrs). J. Kārkliņš norādījis, ka valodas un runas attieksmes ir sarežģītas un ka viņa darbs kā pirmais šāds pētījums varētu rosināt pārējos latviešu valodniekus ne vien teorētiski apcerēt valodu un runu, bet arī praktiski iesaistīt teorētiskās atziņas latviešu valodas izpētē. J. Kārkliņš latviešu valodā sācis pētīt vienkārša teikuma struktūras shēmas, tāpat pievērsies arī konsituatīvi saistītu teksta vienību izpētei, norādot, ka iepriekš sintaksē kopumā, bet jo īpaši latviešu sintakses apcerē uzmanība pievērsa galvenokārt izolētu teksta vienību pētīšanai.

Jūlija Kārkliņa pētījumi turpināti Intas Freimanes darbos. Viņa pievērsusies ne vien valodas un runas šķīrumam, bet arī analizējusi vienkāršu teikumu un tā struktūru. Struktūras sakarā Inta Freimane runājusi par struktūras pilnajām un nepilnajām realizācijām, kā arī par konstruktīviem (obligātiem) un nekonstruktīviem (fakultatīviem) teikuma struktūras elementiem.

Savukārt Ilze Lokmane pievērsusies teksta sintaksei, veltot uzmanību konsituatīvo saistījumu tipiem latviešu valodā, kā arī teikuma struktūras jēdziena izpratnei (izvirzot trīs teikuma struktūras līmeņus – dziļo semantisko, dziļo sintaktisko un virsējo sintaktisko struktūru).

Atslēgvārdi: teikuma struktūra, dziļā struktūra, virsējā struktūra, valence, relatēma.

Latvijas Universitātei no pašiem pirmsākumiem līdz pat mūsdienām ir bijusi liela nozīme zinātnes attīstībā Latvijā. Latvijas Universitātes zinātnieki visos laikos veidojuši zinātnes pamatu. Tieši šī iemesla dēļ, kā arī tādēļ, ka Latvijas Universitātei 2009. gadā apritējusi 90. gadadiena, radusies vēlme atskatīties vēsturē uz valodnieciskās domas attīstību un universitātes valodnieku veiktajiem pētījumiem.

Šī raksta mērķis ir atklāt, kā veidojusies teikuma struktūras izpratne Latvijas Universitātē, līdz ar to arī latviešu valodniecībā kopumā.

20. gadsimta sākumā Ferdinanda de Sosīra (*Ferdinand de Saussure*) idejas radīja strukturālisma virzienu lingvistikā. Strukturālisma pamatideja – valoda ir sistēma. F. de Sosīrs Ženēvā lasījis vispārīgās valodniecības kursu; lekcijas 1916. gadā (jau pēc valodnieka nāves) apkopotas grāmatā „Cours de linguistique générale” (Vispārīgās lingvistikas kurss). Šveiciešu valodnieks paudis ne vien ideju par valodu kā sistēmu, bet arī šķīris valodu un runu. Ferdinands de Sosīrs uzsvēris, ka valoda ir gatavs produkts, ko runātājs pasīvi reģistrē, savukārt runa ir individuāls gribas un saprašanas jeb saprāta akts. (Saussure 1999, 21–22)

F. de Sosīra idejas sadzirdējuši arī Latvijas valodnieki. Latviešu valodniecībā pirmais šim jautājumam pievērsies Jūlijs Kārklīšs. Rakstā „Valodas un runas attieksmju problēma” latviešu valodnieks minējis, ka vispirms ir jānoskaidro, vai „dihotomija valoda – runa ir pētījamā objekta (valodas) reāla, īstenībai atbilstoša eksistēšanas pazīme vai arī šādas dihotomijas izvirzījums ir attiecīgas zinātnes nozares – un vispirms valodniecības – īpašs pētīšanas paņēmiens (tātad – zināma abstrakcija), jeb vai pieminētā dihotomija attiecas gan uz pētījamo objektu, gan uz tā pētīšanas paņēmieniem.” (Kārklīšs 1970b, 9) J. Kārklīšs norādījis, ka valodas un runas attieksmes ir sarežģītas un ka latviešu valodniecībā pagaidām nav citu darbu, kuros par šo jautājumu jau būtu izteikti kādi viedokļi vai priekšlikumi. Valodnieks cer, ka viņa pētījums „kā pirmais mēģinājums (..) tomēr varēs būt noderīgs, lai rosinātu arī latviešu valodniekus ne tikai pievērsties valodas un runas problēmas teorētiskai apcerei, bet arī praktiskai iesaistīšanai latviešu valodas pētīšanā.” (Kārklīšs 1970b, 10)

Jūlijs Kārklīšs analizējis F. de Sosīra teorētiskās nostādnes, dažviet tās pat kritizējot. Piemēram, kā raksta J. Kārklīšs, F. de Sosīra koncepcijā valoda un runa ir pretējas parādības. (Kārklīšs 1970b, 14) Latviešu valodnieks nav piekritis šim Sosīra uzskatam. (skat., piemēram, Kārklīšs 1970b, 16-17) Tas apliecina, ka pasaulē zināmu lingvistu domas latviešu valodniecībā netiek akli pārņemtas, bet tiek rūpīgi izvērtētas. J. Kārklīšs pievienojies uzskatam par to, ka valoda un runa ir vienas parādības divas puses. „Tās eksistē vienlaikus, neatkarīgi no tā, vai valodas lietotājs to apzinās vai ne. No šī viedokļa runā nevar būt tādas vienības, kas nebūtu arī valodā, bet valodā savukārt nav tādu vienību, kas nebūtu sastopamas arī runā.” (Kārklīšs 1970b, 23-24)

Struktūras jēdziens saistāms ar sintaksi. Jūlijs Kārklīšs par sintakses pamatvienību izvirzījis vienkāršu teikumu un sācis runāt par vienkārša teikuma struktūras shēmu, tātad par vispārinātu teikuma modeli jeb paraugu. Rakstā „Teikuma struktūras raksturošanas aspekti” valodnieks norādījis, ka teikums pētāms gan statiskā, gan dinamiskā aspektā. (Kārklīšs 1970a, 103–104) Statiskā aspektā teikums pētāms kā vispārināts modelis, tātad, kā valodas vienība, bet dinamiskajā aspektā teikums tiek pētīts kā konkrēta realizācija noteiktos apstākļos ar noteiktu komunikatīvo uzdevumu, tātad, kā runas vienība.

Valodas un runas saistība atklājas J. Kārklīša rakstā par valodas un runas attiecsmju problēmām. „Sintakses aspektā (..) vārdkopās un teikumos ir ne tikai tas, kas katru reizi tiek producēts no jauna, bet arī tas, kas katrā sazināšanās aktā tiek reproducēts – un tie ir vārdkopu un teikumu modeļi” (Kārklīšs 1970b, 23–24) Šajā rakstā minēti piemēri, kas atklāj valodas sistēmiskumu, kā arī ļauj valodas un runas šķērsumu attiecināt uz teikuma struktūru. Teikumā apvienotas nozīmes un to skaniskais ietērps, respektīvi, vārdi. Valodnieks piemēru *Es lasu grāmatu* nodēvējis par runas vienību, jo attiecīgajā runas situācijā izvēlēts saistīt tieši šos trīs vārdus. Teikumam ir stāstījuma teikuma intonācija. J. Kārklīšs skaidrojis, ka šajā situācijā „nevaram pateikt ne *es lasa* (..), ne *lasu grāmata* vai *lasu grāmatai*. Esam spiesti teikumu izveidot tieši šādi – *es lasu grāmatu*.” (Kārklīšs 1970b, 24) Latviešu valodā ir noteiktas likumības, kas regulē vārdu savstarpējās attiecsmes, piemēram, nosaka, ka subjekta nosaukums pirmajā personā saistāms ar verbu pirmajā personā. Tādēļ Jūlija Kārklīša minētais piemērs *Es lasu grāmatu* pamatoti saucams arī par valodas vienību, jo tas atspoguļo latviešu valodā

pastāvošu teikuma modeli. J. Kārklīšs salīdzinājis teikumu *Es lasu grāmatu* ar teikumu *Es lasu laikrakstu*, sacīdams, ka „šiem teikumiem ir kopējs viens strukturāls modelis. Tas kā būtība, kā vispārīgais, kā zināma abstrakta shēma eksistē mūsu apziņā (resp. valodā), konkrētu vārdisku ietēru iegūdamis ikreizējā sazināšanās procesā atbilstoši sazināšanās vajadzībām.” (Kārklīšs 1970b, 24) Minētie piemēri atklāj, ka visa pamatā ir reālās īstenības situācija, kuru runā varam atklāt atbilstoši komunikatīvajam mērķim (piemēram, izveidot stāstījuma, jautājuma vai izsaukuma teikumu vai vienā un tajā pašā teikumā ar intonācijas palīdzību izcelt dažādas, konkrētā situācijā svarīgākās teikuma daļas). Iepriekš citētais J. Kārklīša viedoklis liek domāt par diviem teikuma struktūras līmeņiem – dziļo (semantisko) struktūru un virsējo (sintaktisko) struktūru. Teikuma dziļā struktūra ir nozīme, kurai runas situācijā tiek meklēta atbilstoša virsējā struktūra. Atkarībā no komunikatīvā mērķa virsējā struktūra dziļās struktūras elementus var atklāt pilnībā vai daļēji. Tad var runāt par teikuma shēmas pilnām realizācijām vai nepilnām realizācijām.

J. Kārklīšs runājis arī par tādiem teikumiem, kas saprotami vien kontekstā. Piemēram, teikums *Tāda karsta un kūpoša* saprotams vien tad, ja blakus ir teikums *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem tika pasniegta kafija*. Tāpat pilnas struktūras teikums varētu būt *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem tika pasniegta kafija, karsta un kūpoša* vai *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem pasniegtā kafija bija karsta un kūpoša*, un teikums *Tāda karsta un kūpoša* būtu šo teikumu funkcionāls variants. Valodnieks rakstījis, ka tas gan nenozīmē, ka šādos teikumos būtu jārestaurē distribūcijas teikumu locekļi. Mutvārdu saziņā tas nav nepieciešams. Taču skaidrs ir tas, ka „bez pilnas struktūras teikuma (kā teikuma strukturāla modeļa) atbalsta, parauga nevarētu veidoties arī šī modeļa strukturālais variants.” (Kārklīšs 1970b, 25) Turpinot par kontekstuāli un situatīvi saistītām teksta vienībām, rakstā par teksta sintaktiskās struktūras īpatnībām Jūlijs Kārklīšs norādījis: „Sintakses teorijā un praksē, īpaši latviešu valodas sintakses apcerē, līdz šim galvenā uzmanība pievērsta izolētu teksta vienību sistematizēšanai un analīzei.” (Kārklīšs 1972, 445) J. Kārklīšs uzsvēris, ka teksta analīze nepārprotami rāda struktūras ziņā konsituatīvi saistītu teksta vienību esamību tekstā. Tādējādi valodnieks aktualizējis jautājumu par konsituatīvi patstāvīgu teksta vienību (teikumu) un konsituatīvi saistītu teksta vienību (izteikumu) nošķiršanu.

Vēlāk citi valodnieki pētījumos atsaukušies uz Jūlija Kārkliņa veikumu vienkārša teikuma struktūras sakarā. Piemēram, Inta Freimane darbā „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana” uzsver, ka vienkārša teikuma struktūras shēmas latviešu valodniecībā ir jaunums un ka latviešu sintaksē pirmais tās izvirzījis J. Kārkliņš. (Freimane 1985, 20)

Par valodas un runas šķīrumu teikuma struktūras izpētē runā arī Inta Freimane. Pētījumā par vienkāršu teikumu un tā paplašināšanu valodniece raksta: „Mūsdienu sintaksē vienkārša teikuma formālo uzbūvi saista ar vispārinātu teikuma paraugu – teikuma struktūras shēmu. (..) Teikuma struktūras shēma ir saistīta ar valodas un runas šķīrumu.” (Freimane 1985, 20) Turpat valodniece raksta, ka teikuma struktūras shēmas tiek plaši pētītas krievu valodas gramatikās. Jāteic, ka tieši no krievu valodniekiem nākušas ļoti daudzas idejas, ko tālāk savos darbos iekļāvuši un attīstījuši latviešu valodnieki.

Intas Freimanes darbos turpināta Jūlija Kārkliņa nostāja par valodas formas un satura vienotību, tātad – par valodas duālo dabu. Valodniece pētījumā par latviešu valodas skaņu vārdiem rakstījusi, ka „valoda pastāv kā formā un saturā vienota sistēma. Formas un satura attiecības valodā parādās izpausmes (formālā) aspekta un satura (semantiskā) aspekta ciešā vienībā. Formālo valodas līdzekļu, to uzbūves izpēti un izmantošana praksē (..) atkarīga no semantikas izpēti, no prasmes orientēties vārdu un sintaktisku struktūru nozīmēs.” (Freimane 1983, 4)

Jau tolaik, kad publicēts pētījums par latviešu valodas skaņu vārdiem, proti, 1983. gadā, iedziļinoties valodas formālajās, strukturālajās parādībās, radās nepieciešamība izziņāt semantiskas likumsakarības. Kā atzinusi Inta Freimane, tieši tas ir iemesls, kādēļ arvien biežāk „semantika tiek pētīta visos valodas līmeņos, it īpaši leksikā un sintaksē”. (Freimane 1983, 4)

Runājot par teikuma dziļo un virsējo struktūru, svarīgs ir valences jēdziens. Tā, piemēram, rakstot par skaņu vārdiem, Inta Freimane min valences jeb saistāmības jēdzienu, norādot, ka tā „ir gan semantiska, gan strukturāla parādība. Saistāmības ārējā izpausme ir sintaktiska, to iespējams analizēt tikai sintaktiskās struktūrās (pakārtotos vārdu savienojumos un teikumos). Saistāmības modeļi ir bināri: viena vārda saistījumu

summa veido šī vārda distribūciju.” (Freimane 1983, 34) Runājot par semantisko saistāmību, I. Freimane saka: „Semantiskajā saistāmībā ir svarīga gan verba nozīme, gan arī piesaistīto locekļu, „dalībnieku” jeb aktantu nozīmes.” (Freimane 1983, 36) Jāatgādina, ka termins *aktants* ienācis latviešu valodniecībā līdz ar valences teoriju, kuras pamatlicējs ir franču valodnieks Lisjēns Tenjērs (*Lucien Tesnière*). L. Tenjērs par valenci runājis tikai kā par verbam piesaistīto aktantu skaitu, taču vēlāk šim uzskatam tika pievienots arī kvalitātes aspekts: verba un atkarīgo komponentu morfoloģiskās, konstruktīvās un semantiskās īpatnības. (Tesnière 1988, 15) Lisjēns Tenjērs norādījis vien valences izpētes galvenās grūtības, kā arī valences pētīšanas aspektus, taču nav devis padziļinātu problēmas analīzi.

Inta Freimane raksta, ka „ļoti svarīgs ir aktantu nozīmju semantiskais vispārinājums. Tas indoeiropiešu valodās parādās universālu kategoriju veidā: subjekts, objekts, situatīvie, t.i., laika, vietas (..) raksturotāji. (..) Subjekta un objekta sakarā lingvistikā ir izvirzīti jēdzieni „darītājs” (agenss) un „cietējs” (pacienss). Darbības raksturs (aktīva darbība vai process) un virziens caur subjekta un objekta jēdzienu cieši saistīts ar tikpat svarīgām universālām kategorijām *dzīvs* un *nedzīvs*.” (Freimane 1983, 36)

Pēc L. Tenjēra citi valodnieki sāka pievērsties obligātuma un fakultatīvuma jēdzienam. Arī Inta Freimane savos pētījumos rakstījusi par strukturāli obligātiem un fakultatīviem teikuma struktūras elementiem. I. Freimanes pētījumos obligātie un fakultatīvie vienkārša teikuma paplašinātāji nosaukti arī par konstruktīviem un nekonstruktīviem paplašinātājiem. Nekonstruktīvie teikuma paplašinātāji neietekmē teikuma struktūru ne formāli, ne semantiski. (Freimane 1985, 67) Verbam ir tādi argumenti, kas ir konstruktīvi nepieciešami, piemēram, teikumā *Es redzu skaistu māju* konstruktīvs teikuma paplašinātājs un verba arguments ir *māju*, proti, objekta nosaukums. Savukārt adjektīvs *skaistu* ir nekonstruktīvs paplašinātājs, jo tas attiecas uz objektu.

Teikuma dziļās un virsējās struktūras pētījumi saistāmi arī ar minēto struktūru attieksmju izpēti.

Inta Freimane pievērsusies arī nepilnām formālām realizācijām, piemēram, rakstot par vienkārša teikuma paradigmu, valodniece min dziļās un virsējās struktūras asimetriju, kad „vienai dziļajai struktūrai var atbilst vairākas virsējās.” (Freimane 1992, 10)

Arī savā jaunākajā pētījumā – monogrāfijā „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” – Inta Freimane ir uzsvērusi, ka „valodas sistēma ir elastīga. Tajā nav pastāvīgas atbilstmes starp formu un saturu. Ja nozīmei vienmēr atbilstu attiecīga forma, veidotos simetriska sistēma, taču valodai šāds simetriskums parasti nav raksturīgs.” (Freimane 2008, 17) Jāpiekrīt valodnieces teiktajam par satura nesaraujamo saistību ar formu – „saturš nespēj eksistēt bez formas – tieši forma kā satura materiālā izpausme nodrošina satura jeb semantikas pastāvēšanu un funkcionēšanu. Semantika valodā ir galvenā, bet forma ir ārēji aktīva, un saturs, t. i., semantika, it kā paslēpjas aiz formas.” (Freimane 2008, 11) Tātad var secināt, ka teikums apvieno semantiku un sintaksi – teikumā ietverta īstenības situāciju, respektīvi, nozīmi var atspoguļot sintaktiski.

Gan J. Kārkliņa, gan I. Freimanes darbos paustās teorētiskās atziņas savos pētījumos min Ilze Lokmane. Arī viņa, tāpat kā Jūlijs Kārkliņš un Inta Freimane, darbos paudusi uzskatu par teikumu kā saturā un formā vienotu veselumu. „Teikums vienā gramatiskajā formā apvieno vairākas dažādu abstrakcijas līmeņu nozīmes. Citiem vārdiem sakot, teikums ir valodas vienība ar daudzpakāpju jēdzienisko struktūru.” (Lokmane 2005, 15) Valodniece pievienojas uzskatam, ka tieši nozīme valodā ir pati svarīgākā. „Valoda eksistē tāpēc, lai izteiktu domu saturu, tādēļ jebkuri mēģinājumi abstrahēties no nozīmes un balstīt sintakses pētījumus tikai uz formālām pazīmēm ir neauglīgi.” (Lokmane 2005, 7)

Ilze Lokmane ir pētījusi teikuma struktūras līmeņus. Rakstā „Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā” valodniece īsi raksturojusi teikuma semantiku: „Visdziļākais līmenis teikuma semantikā ir relāciju struktūra. Ar relāciju struktūrām saprot vispārinātas tipveida attieksmju sistēmas, kas ir izteikuma pamatā.” (Lokmane 2001, 97) Tātad relāciju struktūra atspoguļo attieksmes, kas pastāv starp reālās īstenības objektiem, proti, „atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, “lietu stāvokli” reālajā īstenībā”. (Lokmane 2005, 15) Ilze Lokmane relāciju struktūru dēvē arī par dziļo semantisko struktūru. (Lokmane 2001, 98) Kā iepriekš teikts,

relāciju struktūrā atspoguļojas attieksmes starp reālās īstenības objektiem. Citiem vārdiem sakot, relāciju struktūra ir īstenības situācija, kurā iesaistītie dalībnieki jeb aktanti uzņemas noteiktas semantiskās lomas. I. Lokmane lieto terminu *relatēmas* semantisko lomu nosaukšanai. (Sk. piem., Lokmane 2005, 16) Valodniece min arī propozīcijas jēdzienu. „Propozīcija veidojas, piepildot relāciju struktūru ar konkrētām leksēmām (leksēmām, bet ne vārdformām – nevienu gramatisku nozīmi propozīcijā ietilpstošās leksēmas neizsaka). (..) Propozīcijas vispārinājuma pakāpe, salīdzinājumā ar relāciju struktūru, ir zemāka. Propozīcija atspoguļo teikuma objektīvo saturu neatkarīgi no visām subjektīvajām nozīmēm un teikuma formālās organizācijas īpatnībām.” (Lokmane 2005, 19) No valodnieces teiktā var secināt, ka, piemēram, teikumiem *Laima pērk puķes, Laima pīrks puķes* un *Vai Laima pīrks puķes?* ir viena propozīcija.

Nākamais līmenis teikuma semantikā, kas uzslāņojas uz relāciju struktūras, ir predikācijas līmenis. Ilze Lokmane uzsver, ka reizēm šī struktūra tiek pretstatīta relāciju struktūrai kā „īsti sintaktiska”. (Lokmane 2001, 98) Tomēr, kā Ilze Lokmane norādījusi promocijas darbā, visi sintaktiskās struktūras līmeņi ir arī semantiski. Turpinot par predikācijas struktūru, ko valodniece sauc arī par dziļo sintaktisko struktūru, sacīts, ka tā rāda teikuma autora attieksmi pret atspoguļojamo situāciju – „autors izvēlas vienu no relatēmām par gramatiskās predikācijas izejas punktu”. (Lokmane 2005, 21)

Predikācijas struktūras vienība, kā raksta I. Lokmane, ir sintaktiskā pozīcija. „Predikācijas struktūra ir sintaktisko sakaru struktūra, kuras pamatā ir divas pretstatītas pozīcijas – gramatiskais subjekts jeb teikuma priekšmets un gramatiskais predikāts jeb izteicējs.” (Lokmane 2005, 21) Valodniece arī vērsusi uzmanību uz terminu izvēli, runājot par dziļo semantisko un dziļo sintaktisko struktūru. Tā kā terminus *subjekts* un *predikāts* lieto dziļās semantiskās struktūras vienību nosaukšanai, Ilze Lokmane ieteikusi attiecībā uz sintaktiskām pozīcijām paturēt terminus *teikuma priekšmets* un *izteicējs*. (Lokmane 2005, 21)

Trešais līmenis, kas uzslāņojas uz predikācijas struktūras, ir virsējā sintaktiskā struktūra jeb predikācijas struktūras formālā realizācija. Tā ir komunikatīvā struktūra, kas „aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes,

kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā”. (Lokmane 2005, 24)

Ilze Lokmane minējusi būtisku problēmu, ar ko nākas saskarties, pētot teikuma dziļo un virsējo struktūru. Galvenās grūtības sagādā abstrakcijas līmeņa izvēle atbilstoši darbam, tādēļ dažādu autoru darbos atklājas dažāds semantisko lomu jeb relatēmu skaits. Valodniece uzskata, ka „pārlika konkretizācija, detalizējums nav lietderīgs. Ja relatēmu skaits ir liels, tām ir zema vispārinājuma pakāpe un tās konkrētībā tuvinās leksiskajām nozīmēm”. (Lokmane 2005, 18) Tādējādi izveidojas tikai milzīgs skaits niansētu teikuma struktūras modeļu, kas vairs nav uzskatāmi par teikuma struktūras modeļiem, respektīvi, tipiskiem paraugiem, bet gan par konkrētu teikumu realizācijām. Tomēr latviešu valodnieku pētījumos visbiežāk ir runa par subjektu kā kreisās valences locekli un objektu kā labējās valences locekli. Tā ir augsta vispārinājuma pakāpe. Ja darbā nepieciešams, var šķirt vairāk semantisko lomu.

Noslēgumā jāteic, ka šajā rakstā minēto pētnieku veikums ir ļoti būtiski ietekmējis latviešu valodniecību, precīzāk, latviešu valodas sintaksi kopumā.

Gan rakstā minētie Latvijas Universitātes pētnieki, gan daudzi citi latviešu valodnieki rakstījuši un vēl aizvien raksta par mūsdienu latviešu valodu – katrs par sava laika „mūsdienu valodu”. Tas apliecina, ka valoda nepārtraukti mainās un visu laiku ir saucama par mūsdienīgu.

Literatūra

1. Freimane I. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1983.
2. Freimane I. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1985.
3. Freimane I. Vienkārša teikuma paradigma//*Valodas aktualitātes – 1991*. Rīga: Zinātne, 1992, 9–21.
4. Freimane I. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008.

5. (Kārkliņš 1970a) – Kārkliņš J. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti//*Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: 1970, 103–113.
6. (Kārkliņš 1970b) – Kārkliņš J. Valodas un runas attieksmju problēma//*Latviešu valodas struktūras jautājumi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1970, 9–37.
7. Kārkliņš J. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības//*Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga: Zinātne, 1972, 445–456.
8. Lokmane I. Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā//*Baltu filoloģija X*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2001, 97–104.
9. Lokmane I. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā: promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē*. Rīga: Latvijas Universitāte, Baltu valodu katedra, 2005.
10. (Saussure) – Соссюр Ф. де. *Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999.
11. (Tesnière) – Теньер Л. *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс, 1988.

Summary

At the beginning of 20th century new theoretical views brought relevant changes into Latvian linguistics, including research in syntax. The author of this article sees necessity to highlight three linguists' opinion of University of Latvia. The article is a review of Jūlijs Kārkliņš, Inta Freimane and Ilze Lokmane opinion and researches on sentence structure and its investigation aspects.

At the beginning of previous century Latvian linguists draw ideas and inspiration mainly from Russian linguists' researches and from researches written by linguists of the World translated into Russian.

Researches written by Jūlijs Kārkliņš were first investigations in Latvian linguistics where was shown difference between language and speech (pioneer of this idea is Ferdinand de Saussure). J. Kārkliņš started to investigate simple sentence structure and context and situation prescribed text items. He indicated that previously attention mainly had been draw to investigation of isolated items of text. Inta Freimane has paid attention to complete and incomplete structure implementations. Linguist has investigated constructive (obligatory) and unconstructive (optional) sentence structure elements. Ilze Lokmane has focused on syntax of text, devoting attention to types of context and situation prescribed text items as well as concept of sentence structure.